

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

CSAPODY MIKLÓS
CSORBA LÁSZLÓ
FAZAKAS BARNA
FODOR JÁNOS
FRANK TIBOR
GÖMÖRI GYÖRGY
GYÁNI GÁBOR
KALMÁR JÁNOS
KESZEG ANNA
LÉNÁRT ANDRÁS
MARKÓ BÉLA
SORIN MITU
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF
NYÁRI GÁBOR
ORBÁN ZSOLT
PRITZ PÁL
TÓTH FERENC
TÓTH YVETT
VÖRÖS KLÁRA

3

**MAGYAR MIGRÁNSOK, MAGYAR
EMIGRÁNSOK (18–20. SZÁZAD)**

**III. FOLYAM
2021.
MÁRCIUS**

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXII/3. • 2021. MÁRCIUS

TARTALOM

KALMÁR JÁNOS • Az oszmán fennhatóság hatása Magyarország 16–18. századi népesedési viszonyaira	3
TÓTH FERENC • „Mennyi bizonytalanságnak kiszolgáltatva bolyong az ember a földön...” A Rákóczi-emigráció és történelmi jelentősége	13
CSORBA LÁSZLÓ • Kossuth-emigráció (1849–1867)	23
GYÁNI GÁBOR • A nagy exodus	35
PRITZ PÁL • Gróf Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emigrációja	47
FRANK TIBOR • „Szoros kapcsolatban”: Szilárd Leó és Albert Einstein ...	56
NYÁRI GÁBOR • A '45-ös emigráció első évei	62
LÉNÁRT ANDRÁS • Amikor minden összejött – az 1956-os magyar migránsok fogadtatása	70
VÖRÖS KLÁRA • Erdélyi magyar áttelepült értelmiségiek identitásválságának elemzése	81
GÖMÖRI GYÖRGY • Egy firenzei összeesküvés margójára, Nagypéntek 1961 (<i>versek</i>)	92
■ MŰ ÉS VILÁGA	
MARKÓ BÉLA • Nacionalistákról és irredentákról. Csapody Miklós különös emlékirata	93
KESZEG ANNA • A tudás szép	97
■ KÖZELKÉP	
CSAPODY MIKLÓS • Omágiu	100

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • A kudarc, amely megmutatta az irodalmat (<i>Sasszé</i>) ...	107
SORIN MITU • A székek – érthetően a románok számára (<i>Kovács Kiss Gyöngy fordítása</i>)	109
ORBÁN ZSOLT • Régi-új könyv egy régi-új problémáról	112
FODOR JÁNOS • A pozitív országimázs illúziója	116
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF • „Felszerelésünk egy tölgyfabot volt”	120
TÓTH YVETT • A logikátlan logikája	124

■ ABSTRACTS	126
-------------------	-----

■ KÉP

FAZAKAS BARNA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-maillen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

KALMÁR JÁNOS

AZ OSMÁN FENNHATÓSÁG HATÁSA MAGYARORSZÁG 16–18. SZÁZADI NÉPESEDÉSI VISZONYAIRA

Középkori előzmények

■ A Magyar Királyság köztudottan soknemzeti-ségű ország volt a középkorban is. Új hazájukban már a honfoglaló magyarok is találtak olyan idegen ajkú népeket, amelyeknek nemcsak a nyelve, hanem részben a mezőgazdasági kultúrája is eltért az övékétől. Némely nyelvünkbe került idegen eredetű szavak azt sugallják, hogy bizonyos földművelési technikákat a bolgár-törökök, illetve az akkor már a Kárpát-medencében élő szlávok révén ismerhettek meg, még ha ezeket akkoriban esetleg nem alkalmazták is.¹ Az Árpád-korban aztán a már részlegesen túlnépesedett, ezért helyenként termőföldben szűkölködő Nyugat-Európából földműveléssel (így nemritkán szőlőtermesztéssel is), iparúzással és kereskedéssel foglalkozó szászok, észak-itáliaiak és vallonok érkeztek. A németek Dél-Erdélyben és Észak-Magyarországon (a Szepességben), az újlatin nyelveket beszélők a jelentősebb városokban és azok környezetében telepedtek le. Keletről pedig főként kereskedő izmaelitának vagy böszörménynek nevezett muszlimok, továbbá ugyancsak részint pénzügyletekkel foglalkozó, emellett határvédelmi feladatot is ellátó kálizok találtak új hazára itt. Rajtuk kívül érkeztek még a fegyverforgatásban jeleskedő, török ajkú besenyők, a 13. századtól kezdődően Dél-Erdélybe pedig, a Kárpátoktól délre eső területekről török (besenyő, kun, tatár) származású előljáróik – akiket szláv eredetű megnevezés-

Az országon belüli elvándorlás láncreakciót váltott ki. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét egyrészt a peremvidékekről beszivárgók, másrészt az országhatáron kívülről jövők foglalták el, nagyjából egészen az egykori végvárvonalig hatolóan.

sel kenéznek, ill. vajdának² neveztek – vezetésével pásztorkodó vlachok (magyarosan: oláhok), a részint szláv elemeket is magukba olvasztó, egyre homogénabb etnikummá váló románok.³ Az utóbbiak betelepődését felgyorsította a tatárjárás (1241–42) következtében bekövetkezett elnéptelenedés. Először a Fogaras vidékén és a Hátszegen, aztán a Bihari-hegység alacsonyabb lejtőin ugyancsak felbukkantak, majd pedig már a Mezőség irányába is hajtották juhaikat. A középkor végén mintegy 150 000-re tehető a számuk az akkor félmillióra becsülhető összlakosságú Erdélyben. A kincstárnak juh-, ill. kecskeötvenedet tartoztak fizetni, azaz minden ötvenedik állat után egyet adóként kellett leróniuk, továbbá még egy kisbarányt vagy kiskecskét.⁴

A különböző etnikai csoportok nemcsak nyelvi-kulturális tekintetben különböztek a többséget alkotó magyaroktól, hanem olykor abban is, hogy azokétól eltérő jogok illették meg őket. A dél-erdélyi szászok például II. András király 1224-ben kelt kiváltságlevele (az *Andreanum*) értelmében nemcsak földet kaptak, hanem az általuk lakott területen (a Szász- vagy Királyföldön) maguk választhatták meg elöljáróikat és papjaikat, csak a király, ill. az általa kinevezett szebeni ispán ítélezhetett felettük, továbbá a kereskedők országon belüli vámmentességet élveztek. Ráadásul csak kincstári és egyházi adót tartoztak fizetni, amelyen felül belföldi hadakozáshoz 500, országon kívülihez pedig 50-100 fegyveres kiállításával kellett hozzájárulniuk.⁵ A szepességiek is csak alig valamivel szűkebb körű kiváltságokhoz jutottak ezeknél 1271-ben.

A tatárjárás után az ország újjáépítése vált sürgető feladattá, s ennek megfelelően IV. Béla a várépítések és a városok fallal övezése mellett a védelmi erő növelését és megszervezését is szükségesnek tartotta. 1245 körül visszahívta a tatárok elől idemenekült, de életmódjukból és „pogány” voltukból adódó összeférhetlenség miatt még a vész előtt elűzött kunokat, akiknek főként – bár nem kizárólag – a kevéssé lakott Duna-Tisza közén nyílt lehetőségük nomád életmódjuk folytatására, s akikre fegyveres erőként is számíthatott. Az uralkodócsaládhoz való kötődésüket igyekezett előmozdítani azzal, hogy a trónörökös fejedelemük megkeresztelt lányával házassította össze. Mindemellett a gazdasági fellendülést is igyekezett elősegíteni IV. Béla.⁶ Az olaszok és zsidók mellett ekkortól vált nagyobb városainkban is egyre hangsúlyosabbá az iparúzéssel foglalkozó német elem. Az általában Európa-szerte különböző jogkorlátozások által sújtott izraelitákkal szemben a 11. század végén ugyan nálunk is születtek határozatok (pl., hogy nem házasodhattak keresztényekkel, keresztény szolgát nem tarthatnak), bár ezeket nemigen foganatosították; a tatárjárást követően pedig egyenesen felkarolta a uralkodó a zsidóságot, aminek nyomán látványosan szaporodott itteni közösségeik száma: 1251-ben közvetlen királyi védnökség alá kerültek, megillette őket a szabad vallásgyakorlat joga, akadálytalanul kereskedhettek és vállalhattak kamarai tisztségeket. Mivel azonban továbbra sem akartak kikeresztelkedni, I. (Nagy) Lajos király 1360 körül kiutasította ugyan a zsidókat az országból, néhány évre rá mégis visszafogadta őket.⁷

A földrajzi nevek alapján az vélelmezhető, hogy a honfoglalás után a magyarok a legeltetésre leginkább alkalmas füves pusztaságokat, a folyó völgyeket és a ritkás erdőket szállták meg, amelyek zömmel a Kárpát-medence középső részén voltak. Ott kezdték alkalmazni az itt talált szlávoktól elsajátított gazdálkodási módszereket: az állatok teletetéséhez szükséges takarmány szárítását, a zab, a rozs, a len termesztését. Az aljnövényzet nélküli, pásztorkodásra kevéssé alkalmas bükkösökbe és fenyvesekbe nem nyomultak be; ezek egy részét idővel a

későbbiekben beköltöző szláv, német és román telepesek alakították irtvánnyá.⁸ A középkorban több hullámban, szakaszosan megvalósuló, különböző intenzitású, eltérő nagyságú néptömegeket mozgósító népességáramlások vegyes nemzetiségűvé tették ugyan a Magyar Királyságot, de a Kárpát-medencébe érkező népcsoportok nagyobbrészt az ország peremvidékein, a többségi magyar lakosságtól jobbra elkülönülten, viszonylag zárt tömbökben éltek. Ha keletkeztek is szórványaik az országon belül, azok könnyebben integrálódtak a nagyobb létszámú magyar környezetükbe, mint ahogy idővel az ország középső területein élő kunok is elmagyarosodtak.⁹ Az idegen népelemek középkori beáramlása, megtelepedése – bár akadt példa nagyobb tömegek lökészerű bejövételére is – összességében lassan, fokozatosan végbemenő folyamat volt, amely azonban a 16. századtól kezdve igen nagy mértékben felgyorsult.

Török kori változások

■ A balkáni oszmán előrenyomulás hatásának etnikai következményei a Magyar Királyság délnyugati területén már a magyarországi török hódoltság idejét megelőzően is jelentkeztek. Az oszmán terjeszkedés veszélyének legkövetlenebbül kitett határközeli katolikus horvátok közül sokan menekültek a Nyugat-Dunántúlra, akikkel egyidejűleg görögkeleti vallású, ún. vlach joggal élő pásztornépek is jöttek a Balkánról, akik a magyaroktól és a horvátoktól egyaránt elkülönülve vetették meg a lábukat. Az utóbbiak tömeges beáramlása hovatovább teljesen felborította Horvátország és Szlavónia addigi települési rendjét: a földművelő lakosság északabba menekült, helyüket juhok és kecskék legeltető balkáni pásztorok foglalták el, akik a mohácsi ütközetet (1526) követően mind tömegesebben bukkantak fel már a Dunántúlon is. Ezek a főként görögkeleti szerbekből és muzulmán vagy katolikus bosnyákokból álló rácok részben ugyan maguk is földművesek voltak, akik emellett állattenyésztést is űztek, de zömük pásztorokból állt. A magyarok egy részét lakóhelyük elhagyására kényszerítő, ill. elpusztító tizenöt éves háború (1591/93–1606) további, északi irányba történő nyomulási lehetőséget nyitott számukra, felkínálva az üresen maradt falvaikba költözés lehetőségét. Hovatovább rác–magyar ellentétekhez vezetett az előbbieknél nagy részére jellemző pásztorokodás, mert az állatait a művelés céljára alkalmas földeken legeltető időről időre kiszorították onnan a magyarokat. A szántóművelés számára teret már nemigen hagyó hasznosítás fokozatosan csökkentette az ottani növénytakaságok fajtáit, hiszen annak nyomán jobbra csak a taposást, rágást elviselő maradtak meg. A rácok betelepülését emellett az is elősegítette, hogy az oszmánok a fontosabb erődöket övező külvárosokban, nem tűrve meg az ellenségesnek tekintett magyar lakosságot, szívesen fogadtak iparúzó rácokat, akikhez katonaságuk többsége – viszonylag kevés lévén soraikban az etnikailag is tényleges török, hiszen nagyrészt maga is különböző balkáni elemekből tevődött össze –, nyelvében, kultúrájában, szokásaiban hozzájuk egyaránt igen közelálló, vagy éppen velük azonos volt. Közülük kerültek ki az oszmán kézre került várak városok katonaságát ipar- és ruházati cikkekkel ellátó kézművesek (fazekasok, rézművesek, fegyverkovácsok, lópatkolók, csizmadiák), kereskedők. Így jöttek létre többek között pl. Buda, Esztergom, Székesfehérvár rác városrészei.¹⁰

A balkáni elemek Alföldre érkezése dunántúli térhódításuknál jóval korábban kezdődött. Az ide érkezők első hírnökei maguk is a török terjeszkedés megállítására, hazájuk védelmére érdekében fogtak felelősséget vállalni még a 15. században, s a hó-

dítók elől keresve menedéket telepedtek le a Duna-Tisza-Maros határolta területen. Nándorfehérvár eleste (1521) után pedig tömegesen költöztek a Duna-Tisza közének déli megyéibe is. A magyarországi hódoltsági terület kiterjesztése céljából folytatott várháborúk során, Temesvár, Szolnok (1551–52), Gyula (1566) török kézre kerülése következtében mégis oszmán fennhatóság alá kerültek. Így aztán a Baja–Szabadka–Arad vonaltól délre egyrészt már régóta honos, másrészt a hódítók nyomában újonnan érkező rácok lakta sáv húzódott, ettől északra viszont többé-kevésbé magyarlakta vidék terült el.¹¹ A terjeszkedő törökök miatt az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt északabbra menekült a magyar lakosság egy része. Mindenekelőtt a nemesek, akik a hódoltsági területen már nem tudták érvényesíteni a jobbágyi szolgáltatásokkal kapcsolatos igényeiket, s ezzel megélhetésük alapját veszítették el. Ezért arra kényszerültek, hogy a királyi országrész nagybirtokosainál vagy királyi végvárakban vállaljanak valamilyen – legtöbbször katonai jellegű – szolgálatot, így remélve javadalmazást, esetleg ottani birtokhoz jutást. A magyar bevándorlás erősen érintette az északi országrész városait is, amelyek vezető tisztségeit addig általában betöltő németeknek nemcsak a hatalmi helyzetét veszélyeztette, hanem – a szintén intenzív szlovák bevándorlással együtt – fokozatos etnikai pozícióvesztésüket is. Főként a szepességi kisebb városok elszlovákosodása volt szembevetendő. A bányászat hanyatlása kikezdte a Garam-vidék addig szintén zömmel német ajkú településeinek a szlovák bevándorlással szembeni ellenálló képességét is. Az északi országrészen megfigyelhető szláv térnyerés azonban nem korlátozódott csupán a szlovákokra, hanem érvényesült a hozzájuk hasonlóan transzhumáló pásztor életmódot folytató, a Kárpát-medencébe északkelet felől érkező ruténekre (más néven ruszinokra) is. Az ottani vlachok állattartása miatt kényszerültek erdővédő határozatokat hozni a bányavárosi hatóságok, mert főleg a makkoltatásra és épületfának alkalmas erdők utánpótlását féltették a legelésző birkáiktól, még inkább a kecskéiktől.¹²

II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata miatti török bosszúhadjárat során Karánsebes, Lugos, Jenő (1658) és Várad (1660) oszmán kézre kerülése miatt a környék magyar lakosságának számottevő hányada menekült a királyi országrészre. A Mezőség magyar jobbágylakossága szintén jelentős arányú veszteséget szenvedett a tizenöt éves háború és a 17. század közepének oszmán inváziója miatt. Pótlásukra a földbirtokosok környékbeli románokat telepítettek. Az Erdélyt a Partiummal összekötő, az Erdélyi-középhegység, a havasok, az Erdélyi-érchegység átjárói feletti hegyoldalakat a középkor óta ugyanis egyre növekvő számban népesítették be román pásztorok. A gazdálkodásuk megkövetelte letelepítésük vizsont egyre nagyobb területeket vont el a szántóműveléstől. Észak-Erdély 317 magyar falujából 177 román többségű lett,¹³ annak ellenére, hogy a telepítéshez kötődő mentességi idő elteltével nagyobb részüik odébbállt, mert helyükbe, a jobbágyi kötelezettségek teljesítése időleges szüneteltetésének csábító hatására, újak érkeztek.

Az oszmán fennhatóság népességváltozásainak mérlege összességében csak igen nehezen és kevésbé megbízhatóan vonható meg. A bekövetkezett etnikai változásokról nemhogy számát, de még arányait illetően is alighanem legfeljebb csak lokálisan lehetne nyilatkozni. Igen sok bizonytalanságot rejt az ország teljes lélekszámának megállapítása is, amelyre vonatkozóan legyen elég ezúttal csak a ma többé-kevésbé általánosan elfogadott százalékokat idézni, annak szem előtt tartásával, hogy ezek is legfeljebb csupán az arányok nagy vonalakban tör-

ténő érzékeltetésére lehetnek alkalmasak. A Magyar Királyság 15. század végi népességét napjainkban 3,3 millió körülire teszik.¹⁴ Lényegében szintén egyetértés van abban, hogy a Rákóczi-szabadságharc befejeződése idején mintegy 4 millióan lakhatták az országot.¹⁵ A két szám közti különbség, önmagában nézve, növekedést mutat. Csakhogy az átlagos európai lélekszám-gyarapodás e két évszázad alatt mintegy 60% körüli volt, míg Magyarországé csupán kb. 20%. És bevándorlók nélkül bizonyára még ilyen szerény mértékű emelkedésről sem beszélhetnénk. A török korban bekövetkezett hazai népességpusztulásnak tehát nyilvánvalóan főként a természetes szaporulat eshetett áldozatul.¹⁶

A hódoltsági időszak után

Betelepítések

■ Még alig kezdődött el a magyarországi oszmán fennhatóság felszámolásáért indított hadjáratsorozat, egy évvel Buda visszafoglalása (1686) után, a hódoltság közeli felszabadításának reményében, a bécsi kormányzat Kollonich Lipót bíboros-püspök irányításával máris elkészítette arra a területre vonatkozó új berendezkedés tervét. A megfogalmazott javaslat – az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (azaz 'A Magyar Királyság berendezkedésének műve') – többek között kitér a török uralta terület egyik legnagyobb problémáját jelentő elnéptelenedett állapotra és mezőgazdasági körülményeinek elhanyagolt helyzetére is. Ezek megoldásának lehetőségét mindenekelőtt a hiányzó munkaerőnek telepítésekkel történő pótlásában látták. Mivel azonban ez országon belülről nem tűnt megoldhatónak – sehol nem lévén nagymérvű munkaerő-felesleg – mindenekelőtt németek behívását szorgalmazták. Közülük is elsősorban persze a katolikusokat látták legszívesebben, de tisztában voltak azzal, hogy a munkaerőhiány kizárólag velük aligha pótolható, ezért – a nagyobb települések kivételével – e tekintetben hajlandóak voltak megalkudni. Szempont volt a sok németre jellemző, a magyarországi átlagot meghaladó szintű munkakultúra és szorgalom mellett az is, hogy őket nagyobb mértékben vélték lojálisnak az uralkodóházhoz, a „forradalmakra és nyugtalanságra hajlamos vérű” magyaroknál.¹⁷ A tervezet készítői számára nyilvánvaló volt, hogy elképzelésük csak úgy valósulhat meg, ha bizonyos kedvezményeket is kilátásba helyeznek a remélt jövevények számára. Ezeket a németek esetében egyrészt ötévnyi szolgálatmentességben javasolták felajánlani (iparosoknak – akikből kiváltképpen nagy volt a hiány – tizenöt esztendőben), másrészt az állami és egyházi adón kívül mindössze földbérleti díjfizetési kötelezettség terhe mellett szabad paraszti állapotuk és költözési joguk fenntartásával. Magyarok hódoltsági területre költözése esetén viszont csak három adómentes évet javasoltak biztosítani, azzal az indokkal, hogy Magyarországon káresetek esetén is ez a szokás, s hogy nekik alacsonyabbak a költségeik a jóval távolabbról ideköltöző németekéinél. A telepések tényleges tulajdonává javasolták tenni a telket és az általuk épített házat, vagyis, hogy a beköltözők szabadon rendelkezhessenek ezekkel, beleértve az örökítés jogát is.¹⁸

Kevéssel a javaslat megszületése után, már 1689-ben Kollonich, az uralkodó nevében, ki is adott egy, az előterjesztéssel teljes mértékben összhangban álló feltételeket tartalmazó telepítési pátenst, melynek hatására főként a XIV. Lajos francia király seregének ismétlődő betörései elől menekülőkként érkeztek a Felső-Rajna vidékről, akiket egyébként is súlyos adók terheltek odahaza. Az ide érke-

zők első hullámához tartozók gazdasági azonban nagyrészt áldozatul estek a Rákóczi-szabadságharc (1703–11) pusztításának.¹⁹

Új lendületet vettek a betelepítések az utolsó kuruc mozgalmat lezáró szatmári megegyezést (1711), ill. az 1716–17. évi török háború befejezéseként megkötött pozsareváci békét (1718) követően. Az utóbbi nyomán immár a Maros és a Tisza által határolt terület, a Temesköz is felszabadult az 1552 óta tartó oszmán uralom alól. Ezen a Temesi Bánság néven megszervezett országrészen – a többi volt hódoltsági területhez hasonlóan – 1778-ig nem állították vissza a megerendszert, hanem ún. újszerzeménynek tekintve, kincstári (a bécsi Udvari Kamara) és katonai (Udvari Haditanácsi) igazgatás alá helyezték. Az élére elsőként kinevezett katonai kormányzó, Claudius Florimund Mercy gróf igen ambiciózus tervekkel látott hozzá a gondjára bízott, nagyon elhanyagolt terület felvirágoztatásához. Monokulturális mezőgazdálkodás keretében természetett, a textilgyártás alapanyagául szolgáló ipari növények termesztésével igyekezett nyersanyagot biztosítani a bontakozó manufaktúrák számára, ezzel egyúttal példát is mutatva a nagyrészt még mindig önellátásra törekvő magánbirtokosoknak. Próbálkozott a rizs és a selyemhernyó meghonosításával is. Az olcsó és biztonságos vízi szállítás érdekében folyószabályozást és a hasznosítható földterület kiterjesztése érdekében mocsárlecsapolást kezdeményezett. Az oda érkező, összesen 53 faluba települő németek között – a kormányzó gazdasági terveinek megfelelően – iparosok és bányászok is voltak. A bánsági fellendülést azonban megakasztotta, a terület fejlődését jó időre visszavetette az 1737–39. évi, a Habsburg Monarchia számára vereséggel végződő újabb török háború, amely miatt a lakosság egy része elpusztult vagy elmenekült, gazdasága pedig tönkrement. Helyükbe rác határőrök, illetve a Balkánról érkezett szerbek, románok és bolgárok léptek. Mivel a telepítési költségek tetemes (ekkoriban összesen 10 000 forintnyi) összegre rúgtak, az osztrák örökösödési háború (1740–48) kitörése miatt Mária Terézia a hétéves háború (1756–63) végéig felhagyott a Bánság fejlesztésével. Ezalatt jobbára marhakereskedőknek adták bérbe a pusztáit, göbolyhízalás céljára.²⁰ A béke beköszöntése nyomán aztán újabb lendületet vett az ottani német telepítés, ismét a terület általános gazdasági hasznosítása jegyében. Grassalkovich Antal kamaraelnöksége idején (1748–71) az utóbb híressé vált polihisztor Kempelen Farkasra, a Magyar Kamara akkori söügyi igazgatójára²¹ bízta a Bánság benépesítésére vonatkozó terv elkészítését, amelyben különös hangsúllyal szerepelt a pusztákra történő telepítés, amelynek értelmében az odaköltözők telkét három nyomásra osztották, 13,81 hektárnyi szántót, 3,45 hektárnyi kaszálót és (közös használatra) legelőt juttatva nekik. Az egyik nyomást már előző ősszel feltörettek és bevettették az érkezők számára, akiket emellett szabályos alaprajzú ház felépítésére alkalmas, előkészített faanyag is várt. Olykor sütőkemencéket, kutakat is kialakítottak előre, s néha élelem céljára szolgáló gabonát, a legszükségesebb házi eszközöket s utólagos megtérítés feltételével fejős- és igásállatot meg vetőmagot szintén biztosítottak nekik. Természetes, hogy e csábító körülmények – még ha a megvalósítás során gyakran jelentkeztek is hiányosságok – igen nagy érdeklődést váltottak ki, annyira, hogy hamarosan korlátozni kényszerültek a bevándorlást. Ez egyébként már csak azért is indokolt volt, mert akadtak, akik visszaéltek a lehetőséggel: pénzzé tették a rendelkezésükre bocsátott eszközöket, állatokat, így aztán képtelenné váltak arra, hogy a mentességi idő leteltével visszafizessék az előlegben kapott javak értékét, s hogy termelőmunkát végezzenek. Ezért hovatovább már csak azok kaphattak útleve-

let, akiknek futotta útiköltségre és itteni berendezkedésre. Azonban az 1763-ban regisztrált 33 000 bánsági katolikus lakosságszám 1790-re így is 140 000 fölé nőtt, amelynek döntő hányada német volt.²² Mindemellett pedig, Anton Cothman magyar kamarai tanácsos átfogó gazdasági elképzelésének megfelelően, nemcsak a telepések toborzására, a létesítendő telephelyek kijelölésére került sor e területen, hanem erdőirtásokról, erdővédelemről is gondoskodtak, s újra tervebe vették az iparosítást, a selyemhernyó-tenyésztést és az iparinövény-termesztést.²³

A Bánságban 1768-ban, még társuralkodóként személyesen is megfordult II. József²⁴ idején (1780–90) aztán a korábbinál is nagyobb kedvezményeket igyekeztek biztosítani a német telepéseknek, akik az addigiakon kívül ekkor már szekerre, ekére, boronára, 47 darabból álló házi felszerelésre is számíthattak, továbbá tízévi adómentességet kaptak, és – az 1781-ben kiadott türelmi rendelet értelmében – a szabad vallásgyakorlat joga is megillette őket. Tanítóval együtt iskola, templom, ezeken kívül, a legtöbb településen ispotályvárta őket. A legidősebb fiúkat, hogy részt vehessenek a családi gazdaság működtetésében, felmentették a katonai szolgálat kötelezettsége alól. A mindezek következtében ismét megnövekvő települői érdeklődés miatt újra feltételeket kellett szabni, amelyek megfogalmazásánál felhasználták a korábbi tapasztalatokat is: csak bizonyíthatóan józan életű, erkölcsös, a mezőgazdasághoz vagy kézművességhez értők számára állítottak ki útlevelet, s az igénylőknek – anyagi fedezet gyanánt – legalább 200 forintnyi készpénzzel is kellett rendelkezniük. (Az érkezők számára biztosított „komfortos” körülmények kialakítása ugyanis családonként ekkor mintegy 500 forintjába került a kincstárnak, amelyet a kedvezményezetteknek, mint őket terhelő adósságot, később fokozatosan törleszteniük kellett.) A kilátásba helyezett tízévnyi mentességet pedig csak a kapta meg, aki az itteni földműves tevékenységével bizonyította, hogy addig feltöretlen földön is tud gazdálkodni.²⁵ Addigra már, a század elejétől kezdve összesen mintegy 350 000-400 000 német ajkú telepés érkezhetett hazánkba.²⁶

Belső migráció

■ A magyarországi török fennhatóság felszámolása után, a jelentős mértékű népességvesztésedet szenvedett volt hódoltsági terület szívóhatása érvényesült az oszmán uralom és a hadjáratok miatt odamenekülőkkel is feltöltődött környező országrészekben, amelyek jobbágyait – a viszonylagos népsűrűség, az aránylag kicsiny paraszti telkek miatt – különösen érzékenyen érintették az őket sújtó, nemritkán túlkapasokkal is fokozott földesúri szolgáltatási kötelezettségek. Ezzel szemben, az egykori Hódoltságban, a birtokjogi igazolások körüli bizonytalanság, azok elhúzódó volta miatt, eleinte szinte egyáltalán nem terhelte járadékkötelezettség a földműveseket. Az újonnan birtokot szerző ottani földesurak – magyarok és idegen származásúak – érdeke is azt kívánta, hogy minél hamarabb munkaerőhöz jussanak. Ezért három év adómentességet ígérve csalogatták oda a parasztokat, s a későbbiekben is mérsékeltebbek maradtak a terhek a nyugat-dunántúliakénál. A robotnapok száma már csak a majorságok kevésbé elterjedt volta miatt is alacsonyabb maradhatott. Ezek és a nagy földbőség csalogató volta következtében jelentős mértékű elvándorlás kezdődött a török által nem járt peremterületekről az egykori Hódoltság felé, amely olyan méreteket öltött, hogy igen hamar korlátozni kényszerültek. A nyugati és északi megyékben birtokos nemesek ugyanis – jobbágyaik elvesztésétől tartva – követelték a folyamatba történő beavatkozást. Ezért már 1715-ben törvénybe iktatták, hogy a földes-

uruk engedélye nélkül eltávozó jobbágyokat le kell tartóztatni.²⁷ Csakhogy ez nem bizonyult elegendőnek, már csak azért sem, mert a hódoltsági birtokosok szívesen rejtegették a hozzájuk szökötteket. Ezért 1734-ben a Helytartótanács kénytelen volt eltörölni az újonnan megtelepedők számára addig biztosított földesúri kedvezményeket. A központi intézkedések bizonyára fékeztek valamelyest a folyamatot, de megállítani nem tudták, annak ellenére sem, hogy a menekültet befogadókat is büntetéssel fenyegették. A kárvallott települések mindenesetre továbbra is arra kényszerültek, hogy maguk füleljék le az engedély nélkül távozni szándékozókát: esti harangszó után őrséget és akadályt állítottak, s jutalommal kecsegtették azt, aki feljelentette a szökést tervezőket.²⁸ Idővel azonban mégiscsak megoldódott ez a probléma, mert módosultak az addig oly vonzó körülmények. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) ugyanis a szűkebb Magyarország egész területére kiterjedően egységesítette az úrbéres földek után teljesítendő szolgáltatásokat. Emellett pedig a hódoltsági birtokosok is egyre inkább ellenálltak annak, hogy az ottani pusztákon újabb falvak jöjjenek létre. Egyrészt azért, mert eredeti állapotukban, a gyors megtérülés reményében legeltetés céljára bérbe adhatták balkáni, többnyire görög és örmény marhakereskedőknek, másrészt azért, mert állami adó alól mentes földhöz juthattak akkor, ha árutermelés céljából majorságot (azaz saját kezelésben lévő birtoktestet) alakítottak ki belőle. Márpedig e törekvések rendre korlátozták a parasztság földhöz jutási lehetőségét.²⁹

A nemzetiségek arányának növekedése

■ Az országon belüli elvándorlás láncreakciót váltott ki. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét egyrészt a peremvidékekről beszivárgók, másrészt az országhatáron kívülről jövők foglalták el, nagyjából egészen az egykori végvárvonalig hatolóan. Esetükben zömében nem magyar ajkú etnikumhoz tartozókról volt szó, hanem kisebb részben horvátokról, szlovénekről, osztrákokról, náluk jóval nagyobb arányban pedig szlovákokról, szerbekről, ruszinokról és románokról. Az utóbbiak nagyobb hányadát mindenekelőtt az magyarázza, hogy az ő utánpótlásuk a Kárpátokon kívülről is folyamatosan biztosított volt. Egyesek esetében ezenkívül, alkalmilag, valamilyen konkrét tényező is közrejátszhatott. A török fennhatósággal szembe forduló, határon túli szerbek egy részét (legalább harmincezrüket) Belgrád 1690-ben bekövetkezett, rövid ideig tartó újbóli oszmán kézre kerülése készítette arra, hogy egyházi előjárójuk, Arsenije Černojević ipeki (peči) pátriárka vezetésével – I. Lipót császárkirály (1657/58–1705) ígérete értelmében – kérjenek menedéket a Magyar Királyság területén. Együtt, a déli határ közelében, az ott kialakított határőri szervezet keretei közé telepítették őket. Esetükben a számukra biztosított kiváltságok feltetele a határőri fegyveres szolgálat ellátása volt. A császár és a szultán között létrejött pozsareváci békeegyezmény (1718) záradékában szereplő, kölcsönös kereskedelmi előnyöket tartalmazó szerződés kínálta előnyöket kihasználva, különböző balkáni elemek (bolgárok, görögök, örmények, cigányok) közül szintén sokan települtek Magyarországra. A havasalföldi és a moldvai románok közül sokakat pedig az e fejedelemségekben uralkodó fanarióták kíméletlen adóztatása készítetett arra, hogy hazájukat elhagyva, a Kárpát-medence területén keressenek új otthonot. A korábban nagyrészt Morvaországból betelepülő magyarországi zsidóság Lengyelország első felosztása (1772) nyomán immár főként a Habsburg Monarchia területéhez csatolt Galíciából nyerte utánpótlását.

E folyamatok számszerű eredményét illetően bizonytalanok az ismereteink. A korabeli, adóztatási célt szolgáló összeírások készítettői nem voltak kíváncsiak a nemzetiségi hovatartozásra. Erre, bizonyos esetekben legfeljebb a felekezeti hovatartozás alapján következtethetünk, bár így is csak korlátozott mértékben. Bizonyos, hogy a reformátusok és az unitáriusok szinte mind magyar ajkúak voltak. A délvideki görögkeletiek pedig főként szerbek, legalábbis Arad és Temes vármegyékig, mert attól keletebbre már a románok, bolgárok, cigányok közül is sokan vallották ezt a hitet. A görög katolikusok (unitusok) többsége a ruszinok és a románok közül került ki, de számottevő arányú követője akadt e vallásnak az örménység soraiban is. Ha tehát még e két utóbbi, legalábbis regionálisan viszonylag elfogadható mértékben elkülöníthető felekezet híveinek etnikai hovatartozására is csak meglehetősen bizonytalanul következtethetünk, szinte egyenesen reménytelennek látszik a római katolikusok és az evangélikusok nemzetiiségi hovatartozásának megállapítása, ami legfeljebb lokálisan, a helyi társadalom összetételének ismeretétől várható. Az előbbieket közé ugyanis magyarok, horvátok, szlovének, szlovákok, németek egyaránt tartozhattak, ahogy mindezek közül számos – ha nemzetiségenként persze nem is azonos arányú – követője akadt a Luther tanítását hirdető egyháznak is.³⁰ A 18. század végét illetően azonban már e tekintetben is differenciáltabb ismertekkel rendelkezünk a korábbiaknál. Ekkortájt a románok mintegy 16, a szlovákok és a németek 10-10, a horvátok 9,5, a szerbek 7, a rutének 3,5%-át tehették ki a Kárpát-medence akkori összlakosságának.³¹ Ehhez még hozzá kell tenni, hogy helytörténeti és regionális vizsgálatok azt sugallják, hogy valamennyi nemzetiség együttes lélekszáma, legkésőbb a 18. század végén, meghaladta a magyarokét. Hogy mennyivel, azt nem tudni pontosan; de hasonló jellegű vizsgálatok alapján 58-42% körülire szokták becsülni ezt az arányt,³² amely az akkor már viszonylag pontosan ismert mintegy 10-10,5 millióra rúgó kárpát-medencei össznépességhez képest értendő.³³ Az utóbbi szám hatalmas arányú, közel 120%-os növekedést jelez a századelő idejére taksált lakosságszámhoz képest, amelyben a migrációnak nyilvánvalóan óriási szerepe volt. Csakhogy ez, bizonyos etnikumoknál esetenként már a 18. század folyamán fenyegető, a magyar állam központi intézményeinek illetékeségét is megkérdőjelező nemzetiségi igényekhez vezetett. A gazdasági célszerűség árnyékában olyan hosszú távon ható folyamatot is elindított, amelyet nem önmagában az ország soknemzetiségű volta okozott, hanem a hosszan tartó oszmán fennhatósággal összefüggő azon állapot, amely viszonylag rövid idő alatt és tömegesen zúdította a Kárpát-medence nagyrészt – főként magyarok által – leggyérebben lakott területeire az idegen betelepülők sokaságát.

Csekély hányadukat leszámítva ezért nem tudtak integrálódni, s nem volt esély a kulturális nivellálódásra sem. Így válhattak idővel mind hangsúlyosabbá a különutas nemzetiségi törekvések az össznemzeti érdekek rovására.

■ JEGYZETEK

1. Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp., 2003² (Osiris Tankönyvek), 71.
2. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 341, 707.
3. Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. S. a. rend., jegyz. Soós István. Bp., 2002 (Kisebbségkutatás Könyvek), 188–189.
4. Oborni Teréz: *Erdély népei*. In: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Szerk. Font Márta. Pécs, 1998. 16–17.
5. Uo., 15.
6. Font Márta: *A honfoglalástól Mohácsig*. In: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Szerk. Font Márta. Pécs, 1998. 11.
7. Uo., 13.

8. Makkai László: *A történelmi Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában*. Történelmi Szemle 28/3 (1985), 532.
9. Mályusz: i. m. 197, 176.
10. Makkai László: *Tájak és népek*. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. 2. köt. (Magyarország története tíz kötetben 3/2), 1430–1434. [A továbbiakban: Makkai/a].
11. Uo. 1442.
12. Uo. 1453–1455.
13. Uo. 1457–1460.
14. Kubinyi András: *A magyar királyság népessége a 15. század végén*. In: *Magyarország történelmi demográfiaja (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. 108.
15. Dávid Géza: *Magyarország népessége a 16–17. században*. In: *Magyarország történelmi demográfiaja (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. 171.
16. Makkai/a. 1429.
17. *Biurokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Közreadja Csizmadia Andor. Bp., 1979 (Nemzeti Könyvtár), 42.
18. Uo. 41, 43.
19. Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989 (Magyarország története tíz kötetben 4/1), 49.
20. Uo. 54.
21. Nagy István: *A Magyar Kamara 1686–1848*. Bp., 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/3), 158.
22. Wellmann: i. m. 55.
23. Nagy István – F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Bp., 1995 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I/9), 87–88.
24. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004 (Doktori mestermunkák), 315–329.
25. Wellmann: i. m. 56–57. Mindezekre bővebben ld. Fata, Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster, 2014.
26. Gerhard Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, Bd. 1: *Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg, 2012 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24/1), 214.
27. 1715:101. tc. *Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek*. Bp., 1900 (Corpus Juris Hungarici/Magyar törvénytár 1000–1895), 517–519.
28. Wellmann: i. m. 64–65.
29. Uo. 67.
30. Uo. 70–71.
31. Ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Bp., 2000 (Magyar századok), 159
32. Uo. 146
33. Acsádi György: *Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások*. In: *A történelmi statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. 231–233.

TÓTH FERENC

„MENNYI BIZONYTALANSÁGNAK KISZOLGÁLTATVA BOLYONG AZ EMBER A FÖLDÖN...”*

A Rákóczi-emigráció és történelmi jelentősége

■ II. Rákóczi Ferenc életéről, az általa vezetett szabadságharcról és tágabb értelemben vett Rákóczi-korszakról könyvtárnyi irodalom született az elmúlt évszázadok során, és a történelmi események megítélése is folyamatosan változott. A 19. század óta szinte valamennyi történelmi korszakban kialakult egy Rákóczi-kép, amelyet nagyban befolyásoltak a jelentősebb aktuálpolitikai és világtörténelmi események. Így nem meglepő, hogy a Nagyságos Fejedelelem a magyar történelem egyik legnépszerűbb nemzeti hőségévé vált, akinek az emlékét szinte valamennyi magyar helységben őrzi egy utca, tér vagy intézmény. II. Rákóczi Ferenc nemcsak a magyar történelem kedvelt személyisége, de hasonló népszerűség övezi személyét számos európai országban, mint például Lengyelországban, Franciaországban vagy Törökországban. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy Rákóczi az általa vezetett szabadságharc (1703–1711) bukása után hosszú száműzetésbe kényszerült.

Az emigráns fejedelem és bujdosótársainak története nemzeti történelmünk egyik legnépszerűbb, egyúttal nagyon sok vitát kiváltó témája volt, amelynek a megítélése korszakonként változott. II. Rákóczi Ferenc fejedelem élete utolsó korszakának (1711–1735) már több neves történészünk szentelt tudományos munkát. Az elsők között Szalay László, Thaly Kálmán és Márki Sándor foglalkozott e kérdéssel.¹ A 19.

**...II. Rákóczi Ferenc
életének utolsó
szakasza olyan korra
esett, amelyben
a magyar függetlenségi
mozgalmak lehetőségei
a minimálisra
csökkentek.**

*Rákóczi Ferenc: *Vallomások – Emlékiratok*. Szerk. Hopp Lajos. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 634.

század romantikus nemzeti függetlenségi lelkesedéstől áthatott Rákóczi-kultusza a Rodostóban elhunyt fejedelem hamvainak hazahozatala idején érte el tetőpontját, és vezette be örökre II. Rákóczi Ferencet a legnevesebb magyar uralkodók és nemzeti hősök előkelő panteonjába. Az idilli képet egy addig kevésbé ismert történész, Szekfű Gyula kritikusabb hangvételű munkája zavarta meg. *A száműzött Rákóczi* 1913-as megjelenése fordulópontot jelentett a téma magyar historiográfiájában.² Addig feltáratlan levéltári források alapján Szekfű rámutatott az emigrációban élő Rákóczi tevékenységének árnyoldalaira is, és kiemelte személyiségének gyengeségeit. Szembefordulva a romantikus, idealizáló történetírással, tudományos kritikával, ám aktuálpolitikai jellegtől sem mentesen kezelte a tragikus sorsú fejedelem utolsó húsz évének eseményeit, amelyet a történeti fejlődéssel ellentétes folyamatnak ítélt. A könyv fogadtatása meglehetősen viharosnak volt mondható, és a modern magyar történetírás egyik legnagyobb vitáját gerjesztette.

A kérdés kutatása több évtizedes megtorpanás után Köpeczi Béla nagy ívű tudományos monográfiájában (*A bujdosó Rákóczi*) összefoglalta és részben rehabilitálta a Szekfű-féle monográfiában felvázolt negatív képet.³ Köpeczi Béla szinte az összes ismert szóba jöhető levéltári forrást feldolgozva minden eddiginél teljesebb képet alkotott Rákóczi személyéről és életének utolsó korszakáról. *A bujdosó* és *száműzött* szavak tudatos használatával, amelynek árnyalatbeli különbségeit más európai nyelveken szinte lehetetlen kifejezni, elkülönült két historiográfiai nézet elsősorban a fejedelem személyére összpontosítja a figyelmet. A számos vitát okozó és rejtélyes kérdéseket felvető Rákóczi-szabadságharc utáni emigráció homályzónáit mindenképpen érdemes a további kutatások eredményeinek tükrében megvizsgálni és néhány ponton átértékelni.⁴

A Rákóczi-emigráció újabb kutatásai számos területen hoztak érdekes eredményeket az utóbbi időszakban.⁵ Itt elsősorban a hadtörténeti, valamint az irodalom- és művelődéstörténeti kutatásokra szeretném felhívni a figyelmet. A hadtörténeti kutatások egyik fontos eredménye a szabadságharc utáni idegen zászlók alatt küzdő magyarok számának, katonai teljesítményének és a huszár-ság európai elterjedésének bemutatása volt.⁶ Az irodalomtörténeti stúdiumok terén II. Rákóczi Ferenc fejedelem száműzetésében írt a nyolcvanas és kilencvenes években megjelent idegen nyelvű szövegeinek kritikai kiadása után az elmúlt időszakban a *Confessio Peccatoris* című – magyarul *Vallomások* – a téma szempontjából alapvető fontosságú művével kapcsolatos kutatások kerültek előtérbe.⁷ Hasonlóan fontos eredmények születtek Mikes Kelemen emigráns magyar író és fordító munkásságával kapcsolatban, különösen a *Törökországi levelek* című híres művének újabb fordításainak köszönhetően immár kiterjedt nemzetközi kontextusba ágyazva fedezhetjük fel újra a magyar irodalom e különleges gyöngyszemét.⁸

A szatmári béke és az emigráció kezdete

■ A Rákóczi-szabadságharc során a fejedelem elsősorban a francia király részéről kapott jelentős segítséget. Ugyanakkor 1709 után a francia segítség megszűnt, és Rákóczi küzdelme reménytelenül elszigetelődött az európai hatalmi helyzetben. A kurucok számára elkerülhetetlen volt a császáriakkal való béketárgyalások megkezdése, amelyre 1710 augusztusában került sor. A fejedelem szeretne volna a tengeri hatalmak közvetítő segítségét is igénybe venni, ezért követeket

küldött az angol, a francia és a holland kormányokhoz. A szabadságharc utolsó szakaszában Rákóczi fejedelem I. Péter cártól remélte még a magyar függetlenségi mozgalom megegyését. Ám, amíg a fejedelem külföldön tárgyalt, császári részről Pálffy János, kuruc részről pedig Károlyi Sándor gróf a szatmári békeszerződés aláírásával (1711. május 1.) elejét vette a további küzdelmeknek.⁹ A békeszerződés 300. évfordulójának tudományos rendezvényei és publikációi nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy e fontos történelmi eseményt új kutatási eredmények segítségével és különféle nézőpontokból tekintve más megvilágításban ábrázolhatjuk.¹⁰

Bár Rákóczi mindvégig ellenezte a megegyezést, a magyarországi közhangulat ekkor már erősen hajlott a kompromisszum irányába. A vezérlő fejedelem először a Lengyel Királyság déli részén talált menedéket, ám ez a menedék kockázatosnak bizonyult a magyar határ közelsége miatt. Egy megghiúsult merénylet után a fejedelem az északi Danckába helyezte át székhelyét. Ebben a kikötővárosban határozta el magát franciaországi útjára, abban a reményben, hogy ott sikerül majd meggyőzni a királyt a támogatásának szükségességéről. 1712 végén kibérelt egy angol hajót, amely Koppenhága, Marstrand és az angol Hull kikötők érintésével a normandiai Dieppe-ig szállította az emigráns fejedelmet.

XIV. Lajos udvarában

■ Az 1713. január elején Normandiában partra szálló nagyságos fejedelem egyenesen Párizsba sietett, ahová január 28-án érkezett meg. Ekkor már túl késő volt ahhoz, hogy bekapcsolódhasson a béketárgyalásokba, ezért a francia király környezetében próbálta a magyar függetlenségi törekvéseket támogatni. A törvényes uralkodója ellen lázadó fejedelem jelenléte elég kényes volt a császárral éppen békét kereső XIV. Lajos számára. Ezért a Napkirály becses vendége inkognitóban, „Sáros grófjaként” volt kénytelen az udvarban meghúzni magát. Az utrechti és rastatti békeszerződéseket az emigráns kurucok teljes mellőzésével kötötték meg a tárgyaló nagyhatalmak. A magyarok ügyével szemben a császári tárgyalók sikeresen állították szembe a dél-franciaországi katalán lázadókat, és így kölcsönösen „magukra hagyták” a törvényes uralkodójuk ellen felkelt hajdani szövetségeseiket. Az utrechti békeszerződés tricentenáriuma (2013) alkalmával tartott nemzetközi konferenciák egyik örömteli eseménye volt, hogy – hasonlóan más európai nemzeti mozgalmakéhoz – egyre nagyobb figyelem fordult a magyar szabadságharc és az azt követő emigráció története iránt.¹¹

Az idős XIV. Lajos halála (1715) fordulópontot jelentett Rákóczi életében. A versailles-i udvari emberből lassan külvilágtól elforduló remete lett, akit mélyen megérintettek a janzenizmus tanai is. Grosbois-ban a kamalduli szerzeteseknél bérelt egy kis lakást, és elkezdte írni a *Confessio Peccatoris* című emlékiratát, a latin nyelvű magyar vallásos irodalom egyik remekét. Visszavonulása nem jelentett teljes elszigeteltséget, hiszen folyamatosan követte a külpolitikai eseményeket. A kiújuló osztrák–török háború újabb lehetőséget kínált a magyarországi felkelés kirobbantására, s Rákóczi elfogadva a szultán meghívását, 1717-ben elhagyta Franciaországot, és török földre utazott. A források szerint Rákóczi 1717. szeptember 16-án Marseille-ben szállt hajóra.¹² Rákóczi franciaországi tartózkodása egy cseppet sem volt a korabeli francia kormányzat ínyére, és a régens, az orléans-i herceg országa szövetségi rendszerének gyökeres megváltoztatását tartva szem előtt kifejezetten támogatta Rákóczi távozását. Rákóczi visszaemlékezé-

sei szerint az osztrák–török háború híre mellett a Spanyol Királyságban a Giulio Alberoni kardinális államminiszter vezetése alatt készülődő újabb háború reményében határozott az utazás mellett. A spanyol külpolitika komolyan számolt a Rákóczi-val való együttműködés lehetőségével, s ennek céljából még 1717 novemberében V. Fülöp király Jacques Boissimène ezredest küldte utána, akitől indirekt módon a szultán támogatását remélte az új spanyol revíziós politika számára. Boissimène, aki egyébként a régens kormánya számára is kémkedett, a spanyol külpolitikában egy eddig ismeretlen módszert igyekezett alkalmazni, amely a franciák által sikeresen alkalmazott kelet-európai osztrákellenes szövetségi politika közvetett változatának tekinthető.¹³

Rodostó, a fejedelem utolsó stációja

■ A fejedelem és kísérete végül október 10-én érkezett meg Gallipoliba. A török földre siető Rákóczi sajnos ismét későn érkezett ide ahhoz, hogy aktív politikai szerepet játszhasson a háborúban és az azt követő béketárgyalásokon. Rákócziék Törökországba való érkezésével a száműzött fejedelem és kísérete számára egy új korszak kezdődött, amely hamarosan letelepedésük utolsó állomásához vezette őket. Az emigráns magyarok csalódására a háború már gyakorlatilag befejeződött, amikor a szultán Drinápolyban érdemben foglalkozni kezdett a magyar emigránsok ügyével, a pozsareváci békekötés (1718. július 2.) pedig az aktív alkalmazásuk reményét is szertefoszlatta. Az 1718. június 5-én angol–holland közvetítéssel elkezdődő tárgyalások során Rákócziéknek újra diszkrét passzivitásba kellett visszavonulniuk, mivel a kiadatásuk is felmerült a béketárgyalások során. Miután a kiadatást nem sikerült elérniük, a császári tárgyalók megpróbálták kiutasítani a magyar rebelleket az Oszmán Birodalom területéről. Végül is a karlócai békéhez hasonlóan az a kompromisszumos megoldás született – ahogyan azt a július 21-én megkötött béke 15. pontjában megfogalmazták –, hogy a magyar szabadságharc vezetőit a határtól távoli helyen kellett letelepíteni, családjukkal együtt. A feltűnést elkerülendő – és főleg a császári tiltakozás miatt – a Fényességes Porta a Márvány-tenger partján fekvő kikötővároskát, Rodostót jelölte ki a magyar emigránsok szálláshelyének.¹⁴

A fejedelmet és kíséretét szállító gálya csak 1720. április 16-án indult el Jenikőből, és harmadnapra ért Rodostóba. Rákóczi bizonyíthatóan nem szándékozott végleg letelepedni Törökországban. 1720-ra viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az európai viszonyokat meghatározó négyes szövetségben fontos szerepet játszó francia külpolitika számára Rákóczi visszatérése elképzelhetetlenné vált. A száműzött fejedelem kényszerhelyzetbe került, és ennek következtében nem maradt más választása, mint elfogadni a török menedéket. Nem sokkal a megérkezésük után a magyar bujdosók egy új emigrációs központot hoztak létre a Márvány-tenger partján fekvő soknemzetiségű kisvárosban, ahová egyébként a 18. században más európai országokból származó emigránsokat, például lengyeleket is letelepített az oszmán vezetés. Rodostó egyszerre volt a bujdosó Rákóczi szellemi műhelye és a száműzött fejedelem diplomáciai főhadiszállása. Rákóczi Rodostóból is igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi politikai életbe. Követeket és emlékiratokat küldött a különböző európai udvarokba, elsősorban Versaillesba. Rákóczi fejedelem diplomáciai terveinek szövögetése, emlékiratainak és egyéb műveinek megírása és a szenvedélyes asztalos, esztergályos munkálkodásai mellett igen ájtatos életet élt. A gyakori imádság és misehallgatás a bujdosók

mindennapi életének állandó részévé vált. Amikor Rákóczi 59 éves korában, betegségben elhunyt száműzött honfitársai körében, halálával egy nagy remény foszlott szét a magyar függetlenségi mozgalmak számára, mivel sokoldalú karizmatikus személyiségét utódai nem tudták pótolni.¹⁵

A Rákóczi-emigráció és a francia külpolitika

■ A Rákóczi-emigráció török földre való érkezése idején Jean-Louis de Bonnac (1716–1724) konstantinápolyi francia nagykövet volt hivatalban. Bonnac márki már régi ismerősnek számított Rákóczi és kísérete számára, hiszen a Rákóczi-szabadságharc és az északi háború (1700–1721) idején különböző diplomáciai hivatalai során folyamatos kapcsolatban volt a magyar függetlenségi mozgalom vezetőivel. Az oszmán főváros közelsége valószínűleg lehetővé tette a magyar emigránsoknak a konstantinápolyi francia követtel, annak családjával és környezetével való szorosabb kapcsolattartást. Amikor a bujdosó magyarokat a Porta áthelyeztette Rodostóba, a távolság miatt kicsit körülményesebb lett ez a kapcsolat, de nem szakadt meg.

A konstantinápolyi francia követség levelezését áttekintve megállapítható, hogy a francia diplomácia folyamatosan tájékozódott a rodostói magyar kolónia tevékenységéről. Ez a figyelem természetesen nagyban függött a fejedelem és a francia követek személyes kapcsolatától is. A Bonnac márkit követő francia követ, Jean-Baptiste d'Andrezel vicomte volt, akit II. Rákóczi Ferenc közeli ismerősének és szellemi útítársának tekinthetünk a fennmaradt levelezésük alapján.¹⁶ A két személy közötti szellemi rokonságot mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy Rákóczi fejedelem az 1716. május 30-án a kamalduli szerzetesekkel megkötött szerződés szerint azt a házat bérelte Grosbois-ban, amelyben korábban D'Andrezel vicomte lakott. A kamalduliak révén szoros kapcsolatba kerültek a janzenizmussal is, amelynek Rákóczira gyakorolt hatását már sokan bizonyították.¹⁷

Szintén jó viszonyt ápoltak a rodostói magyar emigránsok a későbbi konstantinápolyi nagykövetekkel, a D'Andrezel vicomte tragikus hirtelenséggel bekövetkező halála után kinevezett Villeneuve márkival, annak utódjával, Castellane gróffal, majd az őt felváltó Des Alleurs gróffal is, aki egyébként a II. Rákóczi Ferenc mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia volt. Rákóczi a francia követeken keresztül juttatta el memorandumait és tervezeteit a francia királyi udvarba. Az 1725. november 31-i a Habsburg Monarchia európai térszerzését bemutató és a cambrai-i kongresszuson a saját érdekeinek pártfogását kérő memorandumában egyebek mellett kitért a pozsareváci béke francia érdekek szempontjából negatív kereskedelmi hatásaira is. Rákóczi, úgy tűnik, más szempontból is érdeklődött a földközi-tengeri kereskedelem lehetőségei iránt. Ebben az időszakban bonyolódott bele a száműzött fejedelem a Szekfű Gyula által is pelengérré állított kétes hírű kalandba, amely a „kalózfejedelemség” néven került be a magyar történetírásba. Egy angol kalandor, bizonyos Ploutman javaslatáról volt csupán szó, amelyben a Földközi-tenger kereskedelme biztonságának elősegítésére kalózkokat kívánt letelepíteni az Oszmán Birodalom területén, és e tervéről Rákóczival is tárgyalt, aki ezt az alkalmat is meg kívánta ragadni a tényleges politikai szerepvállalásra. A tervzet lényege az volt, hogy egy kalózközből álló, a Portának adózó fejedelemséget kívántak létrehozni, amelynek célja a földközi-tengeri kereskedelem biztonságának növelése volt. A francia diplomácia először

érdeklődést mutatott e terv iránt, később azonban elzárkózott a kétes hírnevű kalandorral való együttműködéstől.¹⁸

A rodostói emigránsok természetesen nem adták fel a reményt, hogy visszatérhessenek hazájukba, de a száműzetés keserveit más alternatív megoldásokkal is megpróbálták enyhíteni. 1731-ben például Mikes Kelemen Ilosvay Jánossal együtt egy különös tervet kovácsolt: az Oszmán Birodalom magyar határhoz közel eső lakatlan területén egy magyar menekültekből álló kolóniát szerettek volna létrehozni. A projekt 1732-ben már önálló szuverenitással rendelkező ütközőállam alapításaként került a francia nagykövet elé, aki azt egyszerűen légből kapott ötletnek tekintette. Mindenesetre a realitástól távol álló ötlet később még egy az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó terveket összefogó gyűjteménybe is bekerült.¹⁹

Rákóczi életének utolsó éveiben továbbra is főleg a francia és spanyol diplomáciát ostromolta a magyarországi diverzióra vonatkozó terveivel. A valóságtól egyre jobban elrugaszkodó tervezetekről a fejedelem kíséretéhez csatlakozó külföldi ügynökök kémtevékenysége folytán a császári udvar szinte naprakész információkkal rendelkezett. Az öreg Rákóczi kapcsolatba került kora neves renegetjaival, mint a híres Bonneval pasával vagy a kolozsvári születésű Ibrahim Mütefferikával is, aki egyébként hivatalos tolmácsként és portai ügyvivőként is segítette a Rákóczi-emigrációt. Az idős fejedelmet a külföldi kalandorokba vetett bizalma kissé elidegenítette saját honfitársaitól is, és ezáltal tovább fokozódott az elszigeteltsége.

A rodostói magyar emigrációs szellemi központ

■ A rodostói magyar emigránsok s legfőként II. Rákóczi Ferenc szellemi teljesítménye méltán érdemli meg az utókor elismerését. A látszólagos tehetetlenség, amelyre az emigráció kárhóztatta száműzött fejedelmünket, a bölcséleti, vallási és irodalmi tevékenység felé orientálta Rákóczit. Rendkívül nyitott volt a különféle eszmei irányzatok előtt, amelyek erőteljes hatása kimutatható az emigrációban írt műveiben is. A janzenizmus meghatározó jelentőségű volt a franciaországi Grosbois-ban és Rodostóban keletkezett francia és latin nyelvű munkáiban (pl. *Vallomások, Politikai és erkölcsi végrendelet, Emlékiratok*). Az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően egyre jobban ismerjük Rákóczi rodostói könyvtárának állományát. A török földre menekült utolsó fejedelem értékes gondolatokat hagyott hátra, amelyek aktualitása a mai olvasót is elgondolkoztatják. Egyik kevésbé ismert, a *Bölcs Musztafa beszélgetése egy Zarándoknak nevezett franciával* című, D'Andrezel vicomte francia nagykövetnek küldött kéziratában a vallások közötti párbeszéd és vallási türelem eszméi mellett foglalt állást. Az írás alapján megállapítható, Rákóczi jól ismerte az Oszmán Birodalom területén élő keresztény kisebbségek helyzetét. A korabeli vallási összetűzések és keresztényüldözések feszültséggel teli időszakában Rákóczi a vallási tolerancia eszméje mellett tört lándzsát.

Rákóczi elveit kiválóan tükrözte sikeres rodostói vallási tevékenysége. Amint ismeretes, francia-oszmán egyezmények, az úgynevezett „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a konstantinápolyi követségén keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg jelentős mértékben a katolikusok lélek-

száma, és a Rákóczi fejedelem által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, de később a francia követség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozása céljából lelkipásztort. Egy francia forrás azt is megerősíti, hogy a francia követség még 1773-ban is biztosított káplánt a rodostói magyarok számára. A rodostói katolikus plébánia még a 19. század folyamán is összefogta az akkorra már őseik nyelvét sem beszélő magyarok utódait. Erről tanúskodik a rodostói magyar emigrációból származó Grégoire Keösseck (Kőszeghy Gergely), magát a rodostói magyar kolónia vezetőjének is tituláló francia konzul-ágens e század első évtizedeiből fennmaradt levelezése is.²⁰

A törökországi magyar emigráció tevékenységének másik fontos szellemi hozadéka Mikes Kelemen életműve volt. Mikes Kelemen rendkívül érzékenyen fogta fel az emigráció szellemi hatásait, és közvetítőként megtermékenyítőleg hatott a magyar nyelvű irodalomra. Mikes leghíresebb írásai, a *Törökországi levelek* 1794-ben jelentek meg, ám e viszonylag kései kiadás visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét. Szintén jelentősek Mikes franciából való műfordításai, amelyek sokáig kéziratban maradtak. Rákóczi fejedelem szellemi hatásának tulajdoníthatjuk, hogy számos janzenista jellegű munkát is sikerült titkárának magyarra átültetni. Nem kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia követek perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, dragománokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is, ha máshogy nem is, hát kéziratok műveiken keresztül. Valószínű, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kézirateit, és bizonyára merített is belőlük a *Törökországi levelek* megírásakor. Mikes egyéni rodostói irodalmi munkásságát – a legújabb kutatások eredményei alapján – egy másik rodostói magyar emigráns utódának, François de Tott francia diplomata közreműködésével a konstantinápolyi francia követség segítségével sikerült megmenteni.²¹

A rodostói emigráció titkos tervei a Rákóczi halála utáni évtizedekben

■ A francia diplomácia nemcsak megfigyelés alatt tartotta, hanem a lehetőségeihez mérten burkoltan támogatta is a magyar emigráció mozgalmait. A rodostói magyar kolónia leginkább politikai szempontból lehetett érdekes a francia diplomácia számára, amely a 18. század során több magyar, illetve magyar származású ügynököt alkalmazott az Oszmán Birodalom területén. A hajdani kurucokban a francia diplomácia elkötelezett Habsburg-ellenes ágensekre talált, akiket könnyen felhasználhatott a különféle titkos diplomáciai manőverekben. Így vállaltak szerepet például XV. Lajos személyes titkos diplomáciájában, a *Secret du Roi*-ban, amely a hivatalos francia külpolitikával párhuzamosan igyekezett egy széles körű kelet-európai franciabarát szövetségi rendszert létrehozni, amely magába foglalta volna Lengyelországot, Svédországot és az Oszmán Birodalmat.²²

Ezenkívül a magyar emigránsok keleti nyelvekben való jártasságuk és kiváló helyismeretük miatt is alkalmasnak bizonyultak a különleges feladatokra. Küldetéseiket gyakran katonai feladatok – mint például a francia huszárezredek számára újoncok toborzása – ellátásával is kiegészítették. A török földön tevékenykedő huszártisztek francia megbízóik által kapott feladataikat gyakran időmították a magyar függetlenségi mozgalom célkitűzéseikhez. E tevékenységükkel

bekapcsolódtak a bujdosó II. Rákóczi Ferenc fejedeleme diplomáciai hagyományait folytató rodostói emigránsok meg-megújuló szervezkedéseibe is. Ide sorolhatjuk Bercsényi László francia ezredtulajdonos (1720) és Tóth András francia brigadéros (1733, 1747, 1755–57) rodostói útjait. Az 1756-os osztrák–francia szövetség éles törést jelentett ebben a folyamatban, hiszen a magyar emigráns ágensek Habsburg-ellenes tevékenységét teljességgel lehetetlenné tette. A francia kelet-európai külpolitika változásainak megfelelően a korábban Tóth András ügynök munkájának folytatására felkészített fiát – a neves François de Tott-ot – később a krími, majd a közel-keleti területeken alkalmazták.²³

Rákóczi emigrációban fogant külpolitikai tervei nem maradtak teljesen elszigetelt és hatás nélküli próbálkozások, sőt akadtak számosan folytatói is a rodostói, illetve franciaországi magyar emigrációban. A francia diplomácia még sokáig nagy hasznát vette a törökül is jól beszélő magyar ügynököknek, a 17. század végi és 18. század eleji magyar rendi mozgalmak pedig szoros kapcsolatban álltak mind a Francia Királyság, mind az Oszmán Birodalom meghatározó hatalmi köreivel. E kapcsolati tőkét sikerült kihasználniuk, amikor a függetlenségi mozgalmak bukása után emigrációba kényszerültek. A rodostói magyar emigráció és a franciaországi magyar emigráció egyes csoportjai tovább erősítették e személyes szálakat, amelyek révén gyakran a két nagyhatalom közötti kapcsolattartás is szorosabbá vált. A hármass együttműködés garanciájává a hamu alatt izzó magyar függetlenségi mozgalom parazsa vált. A bujdosó fejedeleme diplomáciai terveinek leghívebb követője Csáky Mihály gróf volt, aki az 1740–50-es években több magyarországi felkelésre vonatkozó tervezetet is küldött a versailles-i udvar felé.²⁴

A francia külpolitika bizonyos szempontból még egészen a 18. század közepéig változó intenzitással felszínen tartotta egy esetleges magyarországi szabadságharc lehetőségét, visszanyúlva ahhoz az évszázados diplomáciai hagyományhoz, amely szerint háború esetén a francia király osztrákellenes lázadást szító politikát folytathatott Magyarországon és Erdélyben. A 18. században, különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után, a francia diplomácia a magyar elégedetlenség ügyét óvatosabban, az Oszmán Birodalom érdekszférájába hárítva kezelte. Ugyanakkor igyekezett minden adandó alkalommal felhasználni a számára kapóra jövő magyar mozgalmakat a császári ellenlábásával folytatott konfliktusok, háborúk során. Az általunk vizsgált időszakban, XV. Lajos fokozottabban érdeklődött Lengyelország ügyei iránt, amely a tervezett francia szövetség legfontosabb láncszeme volt, mivel a szabad királyválasztás révén a legkönnyebben itt lehetett franciabarát uralkodót trónra juttatni. Amíg a hivatalos francia külpolitika a Habsburgokkal való megegyezést kereste, a királyi titkos diplomácia (a *Secret du Roi*) a Habsburg-ellenes franciabarát szövetség létrehozásán fáradozott. A kapcsolattartás és információszerzés során fokozottan felhasználták a rodostói és franciaországi magyar emigránsok szolgálatait.²⁵

Zárszóként megállapíthatjuk, hogy II. Rákóczi Ferenc életének utolsó szakasza olyan korra esett, amelyben a magyar függetlenségi mozgalmak lehetőségei a minimálisra csökkentek. A magyarországi török hódoltság felszámolásával és az európai francia hegemonia megszűnésével két fontos támaszukat is elvesztették a Habsburg-ellenes magyarországi mozgalmak. Tehát egy kedvezőtlenebb helyzetben és időszokban került sor az emigrációra, amely eleve kudarcra ítélte az egykori szabadságharcosok próbálkozásait. Részben ebből adódik a Rákóczi-emigráció ellentmondásos történelmi képe is, amely egyrészt a történelem hala-

dásával szembeforduló, a megbékélést akadályozó száműzötteket, másrészt pedig a megalkuvást nem ismerő, mindhalálig elkötelezett nemzeti hősokeket ábrázol. A történész feladata, hogy a kettős kép mögött rejlő morális vagy politikai előítéletektől függetlenül megpróbálja megismerni a kort s megérteni benne az embert és tetteit a korabeli források és eszmék tanulmányozása segítségével. Az emigráció politikai céljainak kudarca ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy a szélesebb értelemben vett Rákóczi-emigráció mérlege jóval pozitívabb képet mutat. Az emigráns magyarok megismerkedtek a korabeli világ fontos hatalmi és szellemi központjaival, a kor fontos eszmeáramlataival, amelyeket – igaz jelentős késéssel – a magyar szellemi élet felé is közvetítettek. Másfelől pedig ők is gazdagították a külvilágot, a portyázó kisháborús taktika és a huszárság elterjedésével a nyugati hadművészet számára a magyarság olyan modellértékű példát adott, amelyet számos sikeres karrier és kiemelkedő teljesítmény fémjelez. A Rákóczi-emigrációt jól ismerték az európai értelmiségi körökben is. A bujdosó fejedelem kalandos élete a legkiválóbb francia írókat is megihlette. Prévost abbé híres regényei mellett Voltaire *Candide*-jában is szerepel a száműzött fejedelem. A Rákóczi-emigráció irodalmi teljesítménye is igen figyelemreméltó. A száműzött fejedelem és Mikes Kelemen a 18. századi magyar irodalom olyan egyedülálló remekeit teremtették meg, amelyek a rodostói emigráció nélkül talán soha nem jöttek volna létre. Ebből a szempontból feltétlenül vitába szállhatunk Szekfű Gyula azon állításával, miszerint „minden száműzött élete a köznek haszontalan”.

■ JEGYZETEK

1. A téma gazdag irodalmából lásd a legfontosabb monográfiákat: Szalay László: *II. Rákóczi Ferenc bujdosása*. Lauffer V., Pest, 1864²; Thaly Kálmán: *Rodostó és a bujdosók sírjai*. Athenaeum, Bp., 1889; Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc (1676–1735)*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1907³.
2. A kötet újabb kiadása: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Holnap Kiadó, Bp., 1993.
3. Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.
4. E kérdésről lásd: Tóth Ferenc: *Bujdosó vagy száműzött? A Rákóczi-emigráció a történelem tükrében*. Magyar Tudomány 2003. 6.sz. 678–685.
5. A 2003 és 2011 közötti jubileumi időszak, illetve a 2019-es II. Rákóczi Ferenc-emlékév során számos tudományos és kulturális rendezvényre került sor, több nemzetközi konferenciát is rendeztek, amelyekben a kor szak magyar és külföldi kutatói újabb kutatási eredményeiket bemutatva igyekeztek árnyalni a hazáért és szabadságért küzdő, tragikus sorsú fejedelem megítélését.
6. Itt fontos kiemelni Zachar József munkásságát, különösen a következő munkákat: Zachar József: *Idegen hadakban*. Magvető, Bp., 1984, illetve Zachar József: *Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László*. Zrínyi Kiadó, Bp., 1987. Lásd még e témához: Tóth Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Bp., 2000.
7. Korábban már R. Várkonyi Ágnes professzor asszony is dolgozott a latin szöveg kritikai kiadásán, de a munkát sajnos nem tudta befejezni. Jelenleg párhuzamosan készül a szöveg latin eredetijének és francia fordításának kritikai kiadása Takács László és Tüskés Gábor vezetésével. Az elmúlt év végén jelent meg a mű 18. századi francia fordításának kritikai kiadása: François II. Rákóczi: *Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain*. Szerk. Tüskés Gábor (Jean Garapon, Aradi E. Csenge, Gausz Ildikó, Hámori Nagy Zsuzsanna, Lengyel Réka, Szebelédi Zsolt, Tóth Ferenc és Tüskés Anna közreműködésével), Honoré Champion, Paris, 2020.
8. A 2011-es Mikes-évfordulóhoz kapcsolódó számos kiadvány közül kiemelendők Kelemen Mikes: *Lettres de Turquie*. Szerk. Jean Béranger – Thierry Fouilleul – Kaló Krisztina – Tóth Ferenc – Tüskés Gábor. Honoré Champion, Paris, 2011; Tüskés Gábor (szerk.): *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*. Universitas Kiadó, Bp., 2012; Tüskés Gábor (Hrsg.): *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*. Peter Lang Verlag, Bern, 2012.
9. Lásd erről Pulyai János: *Szatnári békeség*. Sajtó alá rend., bev., jegyz., mutatók Bánkúti Imre, közrem. Mészáros Kálmán. Nap Kiadó, Bp., 2007.
10. Lásd ehhez a Századok folyóirat 146. évfolyamának (2012) 4. számát.
11. Lásd erről újabban: Tóth Ferenc: *Le traité d'Utrecht et la question hongroise*. In: Lucien Bély – Guillaume Hanotin – Géraud Poumarède (ed.): *La Diplomatie-monde. Autour de la paix d'Utrecht 1713*. Pedone, Paris, 2019. 343–356.
12. Lásd erről Tóth Ferenc: „*Ex Turcia nulla redeptio*”: 1717 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem török földre lép. Magyar Tudomány 2017. 9. sz. 1144–1154.
13. Núria Sallés Vilaseca: „*Erdély fejedelméhez küldtek csupán*.” Jacques de Boissimène küldetése III Ahmed szultán udvarában (1717–1718). Világtörténet 2020. 3. sz. 325–334.

14. Jean Bérenger: *Habsbourg et Ottomans (1520-1918)*. Honoré Champion, Paris, 2015. 185–198; Rhoads Murphey: *Twist and Turns in the Diplomatic Dialogue: the Politics of Peacemaking in the Early Eighteenth Century*. In: Charles Ingrao – Nikola Samardžić – Jovan Pesalj (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718*. Purdue University Press, West Lafayette, 2011. 75–76; Tóth Ferenc: *A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején*. Aetas 2018. 4. sz. 20–34.
15. Lásd erről Szekfű 1993, Köpeczi 1991. Vö. Tóth Ferenc: *A bujdosó Rákóczi*. Kossuth Kiadó, Bp., 2016.
16. Köpeczi Béla (szerk.): *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése* (Folia Rákóciana 7. sz.). Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1984. Vö. Tóth Ferenc: *D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka (1725)*. Századok 142. 4. sz. 1021–1040.
17. Lásd pl. Zolnai Béla: *A janzenista Rákóczi*. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1927. Vö. Tüskés Gábor: *A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 2015. 2. sz. 161–180.
18. Köpeczi 1991. 388–396.
19. Tóth Ferenc: *Mikes Kelemen és a francia diplomácia*. In: Tüskés Gábor – Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Lengyel Réka (szerk.): *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*. Bp., 2012. (Historia Litteraria, 28.) 20–21.
20. Tóth Ferenc: *Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához*. In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel*. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Universitas, Bp., 2007. 93–100.
21. Tóth Ferenc: *Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirat-történetéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 2016. 5. sz. 631–641.
22. Lásd erről Tóth Ferenc: *Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756)*. Hadtörténelmi Közlemények 2004. 2. sz. 665–679.
23. Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája: François de Tott báró (1733–1793)*. MTA BTK TTI, Bp., 2015.
24. Lásd újabban Tóth Ferenc: *Szent Koronát a francia királyfinak? A rodostói magyar emigráció függetlenségi mozgalmi tervei az 1747–1748-as évekből*. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények 2019. 18. sz. 507–555.
25. Lásd erről Tóth 2014.

CSORBA LÁSZLÓ

KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ (1849–1867)

■ Az 1849–1867 között tevékenykedő magyar politikai emigráció – amely pontatlanul ugyan, de persze nem véletlenül kapta legjelentősebb személyiségéről a Kossuth-emigráció nevet – legalább ötféle vonatkozásban alakító részesévé vált a 19. század második felében zajló magyar és világtörténelemnek. Egyfelől közvetlen kapcsolatban állt a hazai ellenállási mozgalommal, orientálta, részben irányította azt. Másfelől a sajtó és a személyes kapcsolatok révén – időben persze változó mértékben – hatással volt több nyugati államnak a Habsburg Birodalommal kapcsolatos politikájára. Azután közvetítette hazafelé a külföld rólunk kialakított véleményét, valamint széles körű hatást gyakorolt a nyugati országok nyilvánosságára is, egészen a század végéig meghatározva a szabadságszerető Magyarország igen előnyös arculatát az európai közvéleményben. Azáltal pedig, hogy időnként komolyan veendő politikai alternatívát képviselt, jelenlétével, aktivitásával számos ízben – mintegy negatív módon – rászorította a Habsburg-hatalmat és a magyarországi politikai elit többi csoportjait olyan lépések megtételére, amiket e fenyegetés nélkül esetleg nem tettek volna meg. Végül említeni kell azt a közvetlen hatást is, ami azáltal érvényesült, hogy a nagyvilág különféle országaiiban, közösségeiben lassan meghonosodó menekültek immár az ott élők javára fejtették ki tudásukat, szorgalmukat, tehetségüket.

**Ahogy Kossuth
a realista gondolatot
romantikus képben
megfogalmazta: az lesz
a sorsunk, hogy
„mi legyünk a máglya,
melyen az osztrák sas
megégettetik – égve
magunk is!”**

„Elszóródtunk a föld hátán, mint egy második Izrael”

■ A visszatekintő Kossuth Lajos jellemezte e bibliás szavakkal az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc leverése után külföldre menekültek helyzetét.¹ A vereség búskomorságában is sokan elsősorban tőle várták az újabb reményt adó kezdeményezést. Az előbb a bulgáriai Viddinben és Sumlában, majd másfél esztendőre a kisázsiai Kütahyában internált száműzöttek vezető csoportjának azonban ki kellett várnia, amíg a nemzetközi viszonyokra kényszerűen ügyelő Fényes Porta végre visszaadhatta szabadságukat. A szultán ugyanis – angol támogatással az oldalán – elutasította a kiadatásra vonatkozó osztrák és orosz követelést, de azt vállalnia kellett, hogy egyelőre távol tartja őket Nyugat-Európától.

Kossuth fokozatosan lett úrrá az önvédelmi háború leveretése miatti lelki megrázkódtatáson. Társaival együtt szembe kellett néznie a súlyos dilemmával: vajon a hazában maradók vagy a külföldre távozók döntöttek igaz hazafi módjára? Nos, megrázó morális elhatározás a küzdelem végpontján a mártírsors tudatos vállalása. Ám ha valaki reális esélyt lát a további cselekvésre (például a külföldi közvélemény és politikai tényezők véleményének a magyar ügyre nézve kedvező befolyásolására), akkor számára éppen hogy a menekülés és az újrakezdet lesz a kategorikus erkölcsi parancs! Ennek engedelmeskedett Kossuth is, amikor úgy vélte, a magyar nemzet első népképviselői országgyűlésétől kapott felhatalmazása egyenesen kötelezi arra, hogy elnyomott nemzetének szószólója legyen a nagyvilágban. Azok a szerencsésebb társai, akiknek sikerült a nyugati országokba menekülniük, az ottani közvéleményt mozgósítva küzdöttek mielőbbi kiszabadításáért. Megindult a levélbeli eszmecsere, melynek során a jövőbeli cselekvés alapjául szolgáló terveket azoknak a tanulságoknak a messzemenő figyelembevételével alakították ki, amelyeket a lezajlott küzdelem tapasztalataiból – nem kevés önkritikával – fogalmazhattak meg.²

Alkotmányjavaslat és titkos szervezkedés

■ Kossuth elsősorban az itáliai egységmozgalomban látta Magyarország jövőbeli fő Habsburg-ellenes szövetségését. 1848 tavasza is bizonyította, hogy a bécsi abszolutizmus tehetetlen, ha Pesten és Milánóban egyszerre vonul ki a szabadságot követelő tömeg az utcára. A török birodalomban is aktív olasz forradalmárok közvetítésével jutott el hozzá a Római Köztársaság volt vezetője, a Londonban élő Giuseppe Mazzini együttműködési ajánlata. Sőt 1851 júniusában Makk József volt komáromi tüzérezredes is felkereste áruházában (egy amerikai festőművész inasának öltözve), hogy a hazai titkos ellenállási szervezet fölépítéséhez kérje a volt kormányzó jóváhagyását és utasításait.³ Ha majd egyszer valaki megírja Kossuth Lajos pszichobiográfiáját, bizonyára szentel egy fejezetet annak a rejtélynek, hogy a volt kormányzó miképp nem figyelt fel Makk személyiségének szélsőségeire, az ebben rejlő veszélyre. A hazai szervezkedés majdani tragikus kudarcának egyik fő okát ugyanis többen – így például a húga, Mészlényné Kossuth Zsuzsanna is – a tüzértiszt személyi alkalmatlanságában látták.⁴

A tágabb kilátásokat illetően aligha kétséges, hogy világvégi elszigeteltségében, ám egyben a cselekvésvágytól is sarkallva Kossuth nagyon nehezen becsülhette meg, mennyire megalapozottak az olasz köztársasági forradalmároknak az európai népek közös szervezkedéseiről, sőt e mozgalmak közeli kirobbanásáról szóló híradásai. Ugyanígy nem tudhatta pontosan, hogy saját hazai hívei vajon

helyesen mérték-e fel az önkényuralommal szembeni otthoni ellenállás valódi arányait, reális támogatottságát. A kezdeményezés valójában korai volt, noha távlatos politikai program állt a háttérben: Kossuth nagyszerű munkája, a nevezetes, máig méltán megbecsült *Kütahtyái Alkotmányterv*, a század legkonkrétabb tervezete Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására és a Duna-menti népekkel kötendő szövetségre.

Szerzője javaslatát a jövőendő szabad magyar parlament elé szánta, de egyben egyezkedési alapnak is tekintette a hazai nemzetiségek és a szomszéd népek vezetőivel folytatandó tárgyalásokhoz. Eszerint az államhatalmi szerveket a törvényhozástól a megyéken át a községekig általános választójog alapján kell megválasztani. A büntetőbíráskodást esküdtszékek intéznék, a törvényességre alkotmánybíróság ügyelne. A megyei önkormányzatok jelentőségét – és egyben a központi hatalommal szembeni alkotmányos egyensúlyszerepét – az is növelné, hogy ők választanák a felsőházat felváltó szenátust. A megye egyben a nemzeti-ségi területeken automatikusan kollektív politikai jogot – mert tényleges önkormányzatot – adna az ott élő nemzeti-ségi többségnek. Emellett e népcsoportok átfogó érdekeik képviseletére országos szervezeteket is alakíthatnának, némiképp a protestáns vallásfelekezetek terület nélküli autonómiáihoz hasonlóan. Mindehhez a legszélesebb körű nyelvhasználati jogok társulnának a politikai, a kulturális és az egyházi élet területén. Az alkotmányterv hasonló szellemben szólt a fegyveres erőkről és néhány más részkérdésről (pl. oktatás) is. Bár államformának eredetileg a „demokratikus köztársaság” formulát ajánlotta, később reálpolitikai megfontolásokból éppúgy nyitva hagyta az utat az alkotmányos monarchia felé, mint annak idején a debreceni *Függetlenségi Nyilatkozat*.⁵

A jövő megalapozására vállalkozó program távlatával indított konkrét szervezkedés azonban kudarcra volt ítélve a nagy európai forradalmi hullám elcsitulásának, az önkényuralmak megerősödésének évtizedében. 1851–52 fordulóján a főképp a Székelyföldön gyorsan gyökeret eresztő mozgalom *szirmait, virágait, koszorúit* (mazzinista összekövönnyelven így nevezték a szervezkedés hierarchikus szintjeit) hamar leszakították a besúgóí jelentések nyomán lecsapó osztrák hatóságok, együttműködve olyan gátlástalan, kétkulacsos ügynökökkel, mint a reformkori pedagógiai tevékenységével egykor elismertséget szerző Wargha István. A szervezkedők – Török János, Jubál Károly, Gasparich Kilit, Noszlopy Gáspár és társaik – mártírhalála, majd 1853-ban a milánói felkelés kudarcra, a tragédiák és vereségek nyomán Kossuth azzal a mélyen megszenvedett föllismeréssel zárta „aktív” mazzinista és „összeesküvő” korszakát, hogy miközben nyitottnak kell maradni a spontán, népi és forradalmi kezdeményezések iránt, ugyanakkor csak olyan akciót szabad támogatni, amelyet valamiképp be lehet vonni a nagyhatalmi viszonyok érdekrendszerébe.⁶ Amint ekközben nyomozatosan szembesülnie kellett az emigrációs erőfeszítések háttérben ott húzódó, örök „taktikai” dilemmával: tenni, amikor nem lenne szabad, éppen olyan végzetes hiba, mint nem tenni, amikor viszont út a cselekvés órája...

Sikerek a nagyvilágban – viták az emigrációban

■ Az alkotmányterv egyes pontjai vitát váltottak ki az emigrációban. A lengyel, román, szerb, cseh, olasz, német demokratikus emigrációk vezetőivel kapcsolatban álló Teleki László gróf – a független magyar kormány egykori nyugat-európai diplomáciai főmegbízottja – az ország autonóm nemzeti-ségi területekre bon-

tásába (tkp. belső föderalizációjába) is beleegyezett volna. Álláspontját ekkoriban barátja, a komáromi kapituláció után szintén Nyugat-Európában tevékenykedő Klapka György tábornok is osztotta. Am Kossuth elutasította ezt az elképzelést, és csupán Horvátország elválására, továbbá Erdély, illetve a Délvidék tisztán szerb lakta területeinek bizonyos mértékű különállására látott lehetőséget. Az alkotmányterv következetes demokratizmusa ugyanakkor az emigráció egyes arisztokrata tagjaiban („mágnás párt”) keltett visszatetszést.⁷

1851 áprilisában, a kütahyai hegyek között Kossuth kézhez vette a washingtoni kongresszus meghívását, hogy a „nemzet vendégeként” (*the Nation's guest*) látogasson el az Egyesült Államokba.⁸ A Fényes Porta örömmel kapott az amerikai ajánlaton, mert így végre kiszabadult a Kossuthékkal kapcsolatos felemás – vendéglátó vagy internáló? – helyzetéből. Az amerikai körút abból a szempontból igazi diadalmenet volt, hogy a vendégnek sikerült fölhívnia a szélesebb világközvélemény figyelmét a magyar tragédiára. Szigorú logikával – és kiemelkedő szónoki remeklések egész sorával – amellet agitált, hogy a demokratikus államok kövessék a „beavatkozás a be nem avatkozásért” elvét, vagyis segítsenek megakadályozni minden olyan külső intervenciót, amely elfojthatná az elnyomott népek – köztük a magyarok – újabb szabadságküzdelmét. Nem voltak visszhangtalanok azok az érvei sem, amelyek a terjedő abszolútizmus veszélyeire figyelmeztették a demokráciákat. Kossuth halálos betegnek látta Ausztriát, biztos volt tehát benne, hogy hamarosan bekövetkezik az újabb válság – erre akarta felkészíteni a nyugati országok közvéleményét és a tervezett akciók remélt partnereit.

Hiába keltett azonban kivételes szimpátiát a demokrata szónok, az Egyesült Államok nem akart politikailag elköteleződni. Ennek okát utólag könnyű belátni: a rabszolga kérdés és a szeparatizmus problémáinak megoldása előtt nem vállalkozhatott arra a kiemelkedő nemzetközi szerepre, amelyre Kossuth elhivatottnak látta.⁹ Másfelől a francia államcsíny (Louis Bonaparte elnök császárrá kiáltotta ki magát 1852 decemberében) világosan jelezte, hogy egy időre az abszolutista erők kerültek túlsúlyba az öreg kontinensen. Az emigráció ugyanakkor újabb vitába bonyolódott saját testületi mivoltának és vezetésének kérdéskörében, mert Kossuth kivételes határozottsággal tartott igényt vezető szerepének elismerésére, mi több, burkoltan hazafiatlansággal vádolta azokat, akik más úton járnak. Ebbe belejátszott az a feszültség is, hogy egykori 1849-es harcostársai, Szemere Bertalan miniszterelnök és Batthyány Kázmér külügyminiszter az európai sajtóban nyíltan bírálták a volt kormányzót, kitergetve a száműzöttek közötti belső ellentéteket.¹⁰

A probléma érdemét illetően – az egyszemélyi vagy valamiféle testületi irányítás szolgálhatja jobban az emigrációs politikai célok megvalósítását – mindkét modell mellett és ellen is felsorolhatók nyomós érvek. Kossuth vezetését azonban semmiképp sem lehet valamiféle diktátori hajlammal, egyeduralmi szimpátiákkal stb. magyarázni, amit többen lejáratási szándékból emlegettek az európai sajtóban. A szabadságharc utolsó hónapjainak, heteinek, napjainak zűrzavara, a hadsereg és a politikai vezetés közötti súrlódások, feszültségek, ellentétek tapasztalatai érlelték meg benne azt a szilárd meggyőződést, hogy a továbbiakban a legmesszebbmenőkig ragaszkodjon ahhoz, hogy ne kelljen mások döntéseiért is neki viselnie a történelmiként átélt felelősséget. Továbbá, mivel úgy vélte, a végnapok kényszerintézkedései nem semmisítették meg azt a megbízatást, amelyet ő az országgyűléstől kapott, egyben arról is meg volt győződve, hogy ugyanezért jogosan rendelkezhet minden emigrációs célra érkező adomány

felett. Ám ez nagyon nem tetszett azoknak, akik a támogatásokat nem a politikai szervezkedés költségeire, hanem személyi támogatások kifizetésére szerették volna felhasználni... A „parancsúrásági” ambíciók vádjának túlzását azután 1859 tavaszának eseményei is bizonyították: mihelyt a francia–olasz együttműködés újra világpolitikailag reális perspektívába helyezte a magyar törekvéseket, Kossuth kész volt arra a területi kompromisszumra, ami végül a Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakításában öltött testet.

Az Oroszország és Törökország közötti konfliktus 1853 őszén annyira kieleződött, hogy az utóbbit támogató angol–francia szövetségesek bekapcsolódásával küszöbön állt a később „kríminek” elnevezett háború. A nyugati partnereknek azonban komoly gondot okozott a térségbeli másik nagyhatalom, Ausztria semlegesítése. Lehetett arra józan ésszel számítani, hogy az alig négy évvel korábban a végromlástól megmentett Habsburgok cserbenhagyhatnák a nagyhatalmi állásukat restauráló Romanovokat? London és Párizs számára a szárd-piemonti királyság jelentkezése oldotta meg a gordiuszi csomót. Egy itáliai osztrákellenes front megnyitásának fenyegetése, tetézte az olaszok oldalán megjelenő – és az esetleges párhuzamos magyarországi felkelésre jelet adó – Kossuth-emigrációval volt az a kombináció, amely hivatva volt kalitkába zárni a bécsi héjákat. Ha pedig Ausztria nem retirál – nos akkor európai nagyhatalmi jóváhagyással kezdődhet el a „*ha még egyszer azt üzeni, mindnyájunknak el kell menni...*”

Bár a 48-as idők számos katonája jeleskedett a krími háború harcterein, a területi bekapcsolódásra és a tömeges szolgálatvállalásra végül nem került sor. Az itáliai front megnyitása elmaradt, mert Ausztria meghátrált, és cserbenhagyta korábbi megmentőjét. Az 1850-es évek második felében az emigránsok visszatértek a polgári életbe, és igyekeztek megkapaszkodni valamiképp, amíg újra üthet a harci cselekvés órája. Sokan tanítottak (főképp nyelveket), mások földet műveltek az Újvilágban (többeket vonzott Újházy László telepe, New Buda a közép-nyugati Iowa államban), vállalkozásokat alapítottak (például László Károly egzotikus fákkal kereskedett az USA-ban és Mexikóban, Szerelmey Miklós máig virágzó építőipari céget indított Londonban), pár katonatiszt pedig a közép-amerikai és a kubai spanyolelleses kalandorakciókban vállalt szolgálatot, nemegyszer tragikus körülmények között végezve életét. Klapka tábornok bankszakember lett, és a svájci polgárhaderőt gyakorlatoztatta a genfi kantonban. Tudományos és irodalmi tevékenységből tartotta fenn magát a jeles művészettörténész Pulszky Ferenc vagy a magántanítványokat oktató Rónay Jácint, volt bencés professzor és nemzetőr pap. Az arisztokratákat a kinti tehetősebb rokonok támogatták, vagy otthonról kaptak segítséget. A Londonban megtelepedő Kossuth abból élt, hogy mint népszerű *lecturer* jövedelmező előadókörutakat tartott a szigetországban, továbbá időnként jól fizetett cikkekkel jelentkezett a brit vagy az amerikai sajtóban.¹¹

Reng a föld Itáliában

■ A franciaországi Vogézek festői fürdőhelyén, Plombières-ben fontos tanácskozássra került sor 1858 júliusában. III. Napóleon francia császár megegyezett Camillo Benso di Cavour gróffal, a piemonti miniszterelnökkel egy osztrákellenes észak-itáliai háború megindításában. Klapka, majd Teleki és Kossuth igen hamar bekapcsolódtak a fordulatot előkészítő titkos diplomáciai manőverekbe. A volt kormányzó korabeli leveleiben sokszor figyelmeztetett arra, hogy nem

szimpátia és elvrokonság, nem becsület és korrektség, hanem csakis a kőkemény érdek számít a politikában. Addig vagyunk tényező, amíg másoknak érdekükben áll együttműködni velünk. Azt ajánlotta, hogy partnerei a magyar felkelést „használják” fel a Habsburgok ellen, mert ha szövetséget kötnének, akkor a magyar fél a fekete-sárga armádia döntő részét lekötne a Duna mentén, és így bevehető mértékig meggyengítené a korabeli Európa legerősebb katonai koncentrációját, a lombardiai osztrák várnégyszöveget (Verona, Peschiera, Mantova, Legnago) – és így következményeiben lehetővé tenné a császáriak kiverését Itáliából. Ezért cserébe az újabb magyar szabadságküzdelem nagyhatalmi támasztékként akarta „használni” Torinót (és a nagy pártfogót, III. Napóleon francia császárt): segítsenek abban, hogy ne ismétlődessen meg az orosz intervenció. Ha ugyanis nincs cári hátbatámadás, és az osztrákok egy részét leköti Itália, akkor a függetlenné váló magyar nemzet végre megint a maga kezébe vehetné sorsa alakítását.¹²

Torino és Párizs megértette, mi több, értékelte a kossuthi ajánlatot. A magyar politikus érvelése és pozíciója olyan erős volt, hogy feltételeket is szabhatott partnereinek. Az exkormányzó – tanulva a mazzinista „forradalomcsináló” módszerek kudarcából, a megfelelő nagyhatalmi elköteleződés elnyerése érdekében – két feltételt kötött ki: a) Magyarország függetlenségének hadicéllá nyilvánítása valamilyen közhírré teendő proklamáció, politikai nyilatkozat keretében; b) kibontott francia vagy olasz zászlóval kellő méretű expedíciós haderő megjelenése a magyar határon. Ezek nélkül nincs újabb magyar szabadságharc, vagy ha ki is provokálják, hát nélküle: neki nem lesz, nem lehet semmi köze hozzá. Ahogy Ludvig Jánosnak, barátjának és politikai munkatársának írta 1859 áprilisában: „néhány emberek igen könnyen hajlandók a »szegény Magyarra gesztenyét szedetni ki parászból« mások számára – én pedig a népünk vérével, Hazánk jövődjével könnyelmű játékot üzentni nem engedhetek, nem engedek. Nekem garanciák kellene, nekem az kell, hogy a háborús hatalmak magokat a magyar függetlenséggel mint czéllal tisztán, sans reserve identificalják [fenntartások nélkül azonosítsák] 's hogy e szándok realizásának biztosítéka practice kezünkben legyen. Különben azt mondom: »Nem«.”¹³

A tavasz lázas készülődéssel telt. Kossuth – a Telekivel és Klapkával hármasban megalakított ideiglenes kormány, a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetőjeként – sikeres *meeting*-sorozatot tartott Angliában annak érdekében, hogy a brit kormány maradjon semleges a kialakuló konfliktusban. Áramlott a hadianyag és a csapatok Genovába, ahol megkezdődött a magyar légió szervezése. Klapka titkos egyezményt kötött Alexandru Ion Cuza román fejedelemmel, hogy az Erdély felől tervezett betöréshez biztosítsa a franciabarát román uralkodó támogatását. Teleki kapcsolataival pedig odahaza kiépült az újabb titkos ellenállási szervezet.

Am ahogy kibontakozott az olasz egyesítési folyamat, és ennek kölcsönhatásaként felrémlt a német államokkal való közvetlen konfliktus veszélye, III. Napóleon meggondolta magát, és lemondott eredeti hatalmpolitikai céljáról: Ausztria teljes tönkretételéről. 1859 júliusában találkozott Ferenc József osztrák császárral a hadszíntérhez közeli Villafrancában, és hiába Magenta, Solferino – a fegyverszünet megkötésével leállította a győztes háborút. A magyar emigráció csalódása a különlegesen kedvező történelmi alkalom elmulasztása miatt keserű volt és fájdalmas, de becsapásról – hála Kossuth előrelátásának – nem beszélhetünk. Feltételeinek köszönhetően a magyar felkelés elmaradt, így nem nehe-

zedhetett vállára az itáliai hadműveletek váratlan végével odahaza nyilván bekövetkező leveretés és megtorlás súlyos erkölcsi felelőssége.¹⁴

Magyar vörösingesek

■ Cavour gróf már az 1859-es háborúban is fontos szerepet szánt a Giuseppe Garibaldi tábornok vezette önkéntes alakulatoknak. De arra is gondolt, nem árt, ha van közöttük bizalmasa: így kapott Türr István, az egykori dezertőr császári hadnagy, majd a badeni forradalom, még később a krími háború angol ezredese kinevezést a vörösinges „alpesi vadászok”-hoz. A „rettenthetetlen magyar” azután megsebesült a Tre Pont-i csatában, és már a bal kar amputációja is szóba került, amikor Teleki Sándor – Petőfi Sándor vad grófja! – szerencsére időben előkerítette a francia sereg fősebesztét, Thierie doktort. Ez a sebesülés – Garibaldi és II. Viktor Emánuel király innen datálódó őszinte rokonszenve – lett Türr pályájának kezdő emeltyűje. Rajta keresztül az egész nemzetnek szólt Garibaldi köszönete: „Édes barátom! A magyar vér Olaszországért folyt, és azon testvériség, amely a két népet a jövőben egymáshoz kell hogy kösse, erősült; – azon vérnek, az önének kellett lennie; – egy hős vérének. Én meg leszek fosztva darab időre egy bajtárstól és egy jó baráttól, de remélem, nemsokára látni fogom egészségesen mellettem, vezérelve fiatal katonáinkat a győzelemre.”¹⁵

A villafrancai fegyverszünet lefékezte az olasz egyesítés menetét, miközben Szicíliában újabb felkelés igyekezett lerázni a szigetet elnyomó nápolyi uralmat. 1860 májusában ezért egy olasz civil, bizonyos Guiseppe Garibaldi ezer barátjával kölcsönként két gőzhajót, és partra szállt Marsalánál, hogy segítséget vigyen a lázadóknak. 1860. május 27-én a főváros, Palermó előterében a körösladányi Tüköry Lajos vörösinges alezredes – egykor honvéd hadnagy, Bem apó katonája, a damaszkuszi lovasság későbbi Szelim effendije – vezette a rohamot, amikor egy comblövés leterítette. Pár nap múlva behalt elüszkösödött sebébe.¹⁶ A garibaldisták között kezdetben nem volt sok magyar, de azok kiemelkedően fontos beosztásokban szolgáltak. Később a létszám több százra emelkedett, majd a győzelem után a gyalogos és lovas légiót átvette az egyesített olasz haderő.¹⁷ Az olasz tábornok pedig világtörténelmi tetteivel és a hozzájuk kapcsolódó mítoszokkal a hatvanas évek elejére hőse lett a magyar nép szabadságvágyó képzeletének is. 43 önálló népdalban és ezek számtalan változatában szerepel tizenkét alakvariánsban megénekelte neve, melynek négy szótagja nyelvünkhöz igazodó ritmusképlettel megkönnyítette a befogadást. Még a *Kerek ez a zsemle* refrénjében is előfordul!

A dunai népek szövetsége

■ A magyar emigráció legjelentősebb politikai sikerét minden bizonnyal 1860 szeptemberében érte el, amikor szerződő partnere lett az északolasz kormánynak. II. Viktor Emánuel király a teljes haderővel elindult délre, hogy Giuseppe Garibalditól a frissen elfoglalt Dél-Itáliát átvegye, így védtelenül maradt az elmúlt esztendő során egyesített észak, tálcán kínálva az alkalmat Ferenc József osztrák császárnak a visszavágásra. Nos ekkor a Camillo Benso di Cavour gróf vezette torinói minisztertanács – királyi megerősítéssel – titkos egyezsége lépett a Kossuth vezette Magyar Nemzeti Igazgatósággal annak érdekében, hogyha

netán támadna az osztrák, akkor kirobbantják a hátában az újabb magyar felkelést.¹⁸ A császári támadás azonban elmaradt: Ferenc József hiába bocsátotta ki az *Októberi Diplomát*, hogy Magyarországon megteremtse a háború idején elengedhetetlen belpolitikai nyugalmat, az olaszellenes megtorló akcióhoz sem Szentpétervár, sem Berlin nem járult hozzá. A Habsburg-ellenes nagy európai háború ettől kezdve egyre később, így amikor 1861 tavaszán Magyarországon elmélyült a belpolitikai válság, nem következhetett be a belső és a külső hatóerők olyan újabb, egymást megsokszorozó erejű találkozása, mint amiképpen 1848-ban történt.

Amikor 1862 késő tavaszán a balkáni görög feszültségek éleződése kapcsán Marco Antonio Canini újságíró diplomáciai puhatolózásra indult Belgrádba és Bukarestbe (amelyhez mind az olasz királytól, mind a kormánytól kapott nem hivatalos támogatást), az olasz kormánykörökben a balkáni nemzetiségi kérdés elsőrangú szakértőjének tartott Klapka tábornokot kérte fel, hogy az érlelődőben lévő konföderációs eszmét egy emlékiratban összegezze. Mi több, felkereste Kossuthot is, hogy az ő reflexióit szintén felhasználhassa tárgyalásai során. Kossuth azt az összefoglalót, amelyet Canini a közös eszmecesteréről készített, átnézte, kiegészítette, és alá is írta. A szöveg egy olyan államszövetség létrehozását javasolta, amelyet alapvetően Magyarország, Horvátország, Románia és Szerbia hozna létre „törvényalkotó gyűléseik”, illetve népszavazás révén. A közös kül- és hadügy mellé gazdasági közösség is társulna. A tervezet mindazokat a demokratikus garanciákat tartalmazta, amelyeket a kútahtyhai alkotmányterv, míg a belszerkezetre nézve az amerikai mintát ajánlotta: a lélekszám szerinti arányban választandó képviselőház mellett – államonként ugyanannyi tagot delegálva – működne a közös törvényhozás másik kamarája (szénátus). A szövetségi tanács (kormány) váltakozva ülésezne az alkotó államok fővárosaiban. A belpolitika alakításában minden rész állam szuverén módon dönthet, de az alapelv közös: a legteljesebb nemzetiségi és vallásfelekezeti egyenjogúság. Erdély kérdésében Kossuth úgy vélte, a maga részéről a legmesszebbre megy el, amikor olyan önálló állammá alakítását javasolta, amelyet kizárólag perszonálunió kapcsolna Magyarországhoz.

Miután Canini elindult, a volt kormányzó a szöveget – nem a konkrét megfogalmazás közlése, hanem csakis a benne foglalt eszmék legtágabb népszerűsítése érdekében – elküldte Milánóba, Helfy Ignácnak. Helfy ugyanis 1861-től politikai lapot adott ki a lombard fővárosban a kis nemzetek összefogásának szükségességére utaló *L'Alleanza* (Szövetség) címmel. Ma már nehéz tisztázni, a főszerkesztő miképp érthette ennyire félre a szöveggel kapcsolatos kossuthi intenciókat, ám sajnos tény, hogy az 1862. június 1-i számban közzétették magát az eredeti teljes szöveget. A kellően elő nem készített gondolatokat azután mind odahaza, Magyarországon, mind az emigrációban lehurrogták a nacionalista hangadók, az eddig leginkább a nemzeti elfogultság bűnében elmarasztalt Kossuthot most megvádolva az ország kiárusításával.

Pedig a konföderációs terv olyan gondolatot pendített meg, amely máig velünk él azokon a tájakon, amelyeket összekötnek a Duna hullámai. E népek ugyanis ahhoz egyenként kicsik, hogy egymást tartósan tönkretegyék, együttműködésük azonban olyan elsőrangú középhatalmat alkothat, amely távol tarthatja mások beavatkozását ettől a tájtól. Nehéz lenne tagadni Kossuth gondolatának máig ható érvényességét: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom! Íme egy mosolygó jövő valamennyiök számára!”¹⁹

■ 1863-ban kitört az újabb lengyelországi oroszellenes felkelés, de az emigráns magyarok közül viszonylag kevesen jutottak el a Visztula partjára, hogy viszo- nozzák a fegyverbarátság 14 esztendővel korábbi szép gesztusát. Többen vettek részt az ekkoriban kirobbanó amerikai polgárháborúban: 87 honfitársunk az északiak, 13 pedig a déliek oldalán fogott fegyvert az új hazát szétfeszítő konfliktusban. (Legalábbis ennyi a biztos létszám; a korábbi irodalomban szereplő legendás nagy számoknak nincs forrásalapjuk.) Az északiak oldalán honfitársaink kétharmada tiszt volt (legfelső szinten két vezérőrnagyot és négy dandártábornokot adtak a seregnak). A déliekhez csatlakozó emigránsaink azért léptek be, mert támogatták a kiválás gondolatát (a rabszolgaság elítélése vagy helyeslése nem játszott komoly szerepet egyik oldalon sem a döntésben).

Amerikai tábornok lett a jeles mérnök, Asbóth Sándor, Kossuth kormányzó egykori hadsegéde, aki a Marianna melletti csatában halálmegvető bátorsággal vezette rohamra katonáit, a golyózáporban azonban egy lövedék az arcába csapódott, és ha szívós szervezetének hála talpra is állt a seblázból, az ólomdarab évek múlva bekövetkező haláláig ott maradt befűródva az arccsontjában. Petőfi egykori pesti könyvtárosa, Számvald Gyula is elérte a tábornoki rangot Julius Stahel néven. A Zsulavszky fiúk – Kossuth unokaöccsei, Emilia húgának fiai – is megállták helyüket: ifj. Zsigmond egy fekete önkéntesekből szerveződő ezred hadnagyaként küzdött (tífuszban bekövetkező halálát, akárcsak Kázmér öccse elzüllését édesanyjuk szerencsére már nem érte meg), míg László szintén a fekete önkéntesek ezredeinek szervezésében játszott kiemelkedő szerepet. A nyugat-floridai első brigád élén, címzetes brigádtábornokként főképp Port Hudson környékén harcolt; alakulatában vele volt Emil bátyja is. A uniót megmentő küzdelem megbecsült veteránjaként, boldog házasesetének virágjában hunyt el 1884-ben. Összességében a derekas polgárháborús helytállás tovább erősítette a szabadságszerető magyarság hírnevét az óceán túloldalán.²⁰

Közben a Magyar Nemzeti Igazgatóság politikai működése válságba került. Három tagja közül Teleki László már 1860 telén kivált, amikor elővigyázatlan-sága folytán „hazarabolták”, osztrák fogságba került, majd öngyilkos lett 1861 májusában. A két másik tag, Kossuth és Klapka együttműködése még egy évig kitar- tott, de amikor – miként említettük – a közép-európai kis nemzetek Habsburg- ellenes, demokratikus összefogását célzó Duna Konföderáció terve – sajnos a megfelelő előkészítés nélkül – kipattant 1862 tavaszán, a tábornok a negatív re- akciók láttán ügyesen elhatárolódott tőle (noha alapelveit eredendően osztotta, sőt, a konkrét tervezet is részben az ő munkája volt), és kilépett az Igazgatóság- ból. Ezt sokan a kossuthi politikával való szakításként értékelték, és a „tehetet- len”, örökké csak „várakozó” exkormányzóval szemben immár őt tekintették a „jövő emberének”. A Magyarországról kiköltöző Komáromy György és Csáky Tivadar elhittették vele, hogy ők egy nagy hazai titkos szervezet élén állnak, és erre hivatkozva kérték tőle azt, segítse őket – immár Kossuthot mellőzve – kap- csolatba lépni az olasz kormánnyal.

Komáromyék szívélyes fogadtatásra és bőkezű anyagi támogatásra találtak Torinóban, mert sokkal „olcsóbban” (vagyis kevesebb nagypolitikai szerepvállá- lással) ígérték „leszállítani” az Ausztriát semlegesíteni hivatott magyar felkelést, mint a maga aggályos biztosítékrendszeréhez kérlelhetetlenül ragaszkodó Kos- suth Lajos. Ekkortájt a hazai elégedetlenekkel is megszakadtak Kossuth kapcso-

latai, így a magánéleti tragédiákkal (lánya és felesége halála) is sújtott államférfinak a politikai elszigetelődéssel is szembe kellett néznie. Amikor a német egység ügyében a döntésre készülő Poroszország szövetségre lépett Itáliával, Otto von Bismarck porosz miniszterelnök kapcsolatot keresett a magyar emigránsokkal is. Kiderült, hogy Kossuth nélkül nincs súlya Klapkának és Komáromyékknak sem, így kénytelen-kelletlen bevonták őt is az együttműködésbe. Klapka tábornok porosz segítséggel új magyar légiót állított fel Sziléziában és – a porosz főserég hatalmas königgrätzi győzelme (1866. július 3.) után, a harci cselekmények pillanatnyi szünetében – katonáival behatolt a Jablonkai-hágón át Trencsén megye északi végébe, és elérték Turzovka községet. Az egyszerű légiósok és tisztjeik átélhették annak élményét, hogy legalább néhány történelmi pillanattal jelenlétükkel a haza földjén is tiltakoznak az osztrák önkényuralom ellen, kifejezve a nemzet legjobbjainak vágyát egy szabad és független Magyarország iránt.

Am ugyanakkor kemény csalódással is szembe kellett nézniük: a Csáky–Komáromy csoport által ígért hazai felkelés nem volt sehol! Kossuth emiatt élesen elítélte a „thurzovkai promenádot”. Úgy vélte, vezetői a kellő biztosítékok híján könnyelműen kockáztatták a hiábavaló felkelés véráldozatát. Komáromyék kapcsán viszont többen elherdált pénzekről, csalásról és megtévesztésről beszéltek, és bizony ennek tényei ma már nehezen vitathatók; mértékéről ugyanakkor nehéz pontos képet alkotni a források szűkössége miatt. Rövid és hiábavaló várakozás után a légió gyorsan visszavonult a határon túlra – és az 1866-ban megkötött pozsonyi béke végérvényesen lezárta az emigrációs politikai és katonai erőfeszítések korszakát.²¹

Az 1867-ben megkötött kiegyezéssel politikai értelemben véget ért a Kossuth-emigráció tevékenysége. Akik továbbra is külföldön maradtak, már nem számítottak politikai üldözötteknek, csupán ezzel a gesztussal is tiltakoztak a dualista politikai rendszer ellen.

Mérleg

■ Mi volt az a politikai alternatíva, amelyet a Kossuth-emigráció képviselt a 19. század középső harmadának Közép-Európájában?

Azzal a kiindulással minden mérvadó erő egyetértett, hogy 1848-ban Magyarország a forradalom eszközével sikerrel rázta le a feudalizmus béklyóit, de 1849-ben a nemzeti önrendelkezésért vívott önvédelmi háborúját leverték. Az ebből az alaphelyzetből adódó kérdésekre azután a magyar politikai élet két vezető csoportjának képviselői eltérő válaszokat fogalmaztak meg.

Deák Ferenc és követői a nemzetközi helyzetet úgy ítélték meg, hogy a magyarság a szláv és a germán népek tömbjei közé van beszorítva, ezért nélkülözhetetlen számára a Monarchia védőernyője. A Habsburgok államának létét a nagyhatalmak egyébként is az európai hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen részének tekintik. A feladat eszerint e vonatkozásban elfogadni, sőt támogatni Bécs nagyhatalmi állásának fenntartását, ami remélhetőleg nem lesz ellentétben a perszonális unió alapuló (tehát 48-as jellegű) magyar önrendelkezés biztosításával. Sőt a Monarchia autonóm részeként Magyarország nemcsak a magyar elem vezető szerepét őrizheti meg politikai életében, hanem maga is folytathat némi saját „birodalmi” politikát, elsősorban a Balkán irányában.

Kossuth Lajos, valamint hazai és emigrációs hívei is ugyanezen tényekből indultak ki, de merőben más konklúzióra jutottak. Szerintük is kell védőernyő a

germán és a pánszláv nyomás ellen, csakhogy erre Ausztria nem alkalmas: túl gyenge, főként azért, mert elzárja a határai között élő népek nemzeti fejlődését (miáltal nem riasztja, hanem éppen hogy vonzza a nagyhatalmi beavatkozást). A megoldás a felbomló-felbomlasztandó birodalom területén élő, továbbá a velük délről szomszédos, Duna menti kis népek valamilyen (minimálisan katonai-védelmi) szövetsége, amelyet a résztvevők akár egy következetesen demokratikus alapelvek szerint felépülő államszövetséggé is fejleszhetnek. A forma tulajdonképpen másodlagos; fontosabb, hogy egy ilyen szövetség egyben az európai „egyensúly” rendszerében is betöltheti Ausztria átmenetileg üresen maradó helyét.

Deákék belpolitikai összefüggésekben úgy ítélték, hogy 1848-ban a nemzeti-ségek hátba támadták Magyarországot, amely pedig számukra is kiharcolta a jobbágyfelszabadítást, az egyéni polgári és politikai szabadságjogokat stb. Magyarország szívesen ad otthont e különféle „népfajoknak”, de – az országalapítás történeti okán és címén, továbbá az egyelőre adott társadalmi erőviszonyokat figyelembe véve – csupán egyetlen „politikai nemzet” létezhet, övé az elsőbbség, a többi nemzetiségnek a magyarsághoz kell igazodnia. (A civil és az egyházi életben, a kultúrában, a családban persze megmarad minden csoport sajátosság, nyelvhasználat stb.) Elutasították azt, hogy a nemzetiségek kollektív és így elkülönülést eredményezhető politikai jogokat kaphassanak.

Kossuthék is azt állították, hogy a kamarilla cselszövényei folytán a nemzetiségek fellázadtak 1848-ban. De már az 1849 júliusában meghozott szegedi nemzetiségi törvényben a magyar fél elismerte, hogy őket is megilleti a „szabad nemzeti kifejlődés” joga. A független Magyarország tehát a nemzetiségek közös hazája, mert nem létezik magyar polgárosodás és önrendelkezés a többi népek hasonló jogaival, érdekeivel való egyeztetés nélkül. A nemzetiségek elképzelései persze távol álltak ettől a kiindulástól, de Kossuthék bíztak benne, hogy lehet közelíteni az álláspontokat, ha nagyhatalmi támogatással megnyílik a közös cselekvés lehetősége.

Első pillantásra világos, hogy mindkét koncepció ugyanazokból az európai és magyarországi realitásokból indult ki, és messzemenően tisztában volt azzal a – már a reformkorban teljesen nyilvánvaló – ténnyel, hogy Magyarország nem képes teljesen önállóan polgárosodni. Nem volt kétséges, hogy külföldi tőke nélkül nincs modern kapitalista gazdaság, nincs sem gyors anyagi, sem intenzív szellemi gyarapodás stb. A két eltérő válaszban tehát valójában arra a kérdésre is van felelet, hogy honnan jöjjön (közvetítéssel vagy közvetlenül) ez – az elégtelen hazai felhalmozás miatt nélkülözhetetlen – tőkeimport. Kik és milyen pozícióból alkudják ki ennek árát, elkerülhetetlen feltételeit. Vagy másképpen szólva: vajon a birodalmi szempontoknak alárendelve, vagy azokkal egyenrangúan kezelve jelennek-e meg Magyarország érdekei ezeknél a – túlzás nélkül évszázadokra kiható erejű – döntéseknél.

A kétféle koncepció – túl a liberalizmus és a demokratizmus szemlélet- és értékvilágának eltérésein – azért fejezett ki valódi alternatívát, mert az ötvenes években még nem lehetett „objektíven” megállapítani, hogy a birodalom sorsára vonatkozóan az optimista vagy a pesszimista szemléletnek lesz igaza. A Habsburgok állama egyszerre kínálta önmagának a stabilitás, illetve a labilitás jegyében történő értelmezését. A kiegyezés hívei úgy vélték, éppen a magyarokkal kötendő „becsületes” kompromisszum adja meg a szükséges stabilitást a Monarchiának. Kritikusai viszont nemcsak Andrásyékát, de utódaikat is folyamatosan figyelmeztették: ha nem adnak teret a nemzetiségek önrendelkezési törekvései-

nek, akkor csak idő kérdése a birodalom (és azon belül Magyarország) szétszakadása. Ahogy Kossuth a realista gondolatot romantikus képben megfogalmazta: az lesz a sorsunk, hogy „mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégetetik – égve magunk is!”²²

A magyar elit 1867-ben a deáki ajánlatot választotta. A 20. századból visszatekintők közül azonban sokan elgondolkoznak az emigrációból is a haza sorsát aggódva figyelő Kossuth figyelmeztetésén. A nemzetiségi kérdés ugyanis a dualista Monarchiában mindvégig megoldatlan maradt – és így érkezett el az I. világháború véres próbatétele.

■ JEGYZETEK

1. Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. Athenaeum, Bp., 1880. VIII.
2. A törökországi emigráció első szakaszának történetét összefoglalja: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Szerk., bev. Hajnal István. I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1927.
3. Csorba, László: „Tökéletes hív és finom mű”: Józef Wysocki tábormozgás ismeretlen arcképéről. In: *A híd, ami összeköt: ünnepi tanulmányok Kovács István 75. születésnapjára: 1848–1849 és a magyar–lengyel kapcsolatok története a XIX–XX. században*. Szerk. Seres Attila. Magyar Napló, Bp., 2020. 188–200.
4. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. Bev., összeáll. Jánossy Dénes. I. Bp., 1940. 416–418; Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Bp., 1984. 80–81. – A Makk Józsefet bírálókkal szemben azonban van olyan kutató is, aki szerint Kossuth később tévesen „dezavualta” az ezredest, mert a bizalomvesztésre „a vezetők közül ő szolgált rá a legkevésbé”, ld. *Székelly vértanúk 1854*. Vál., bev. jegyz. Károlyi Dénes. Kriterion, Buk., 1975. 63.
5. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Csokonai Kiadóvállalat, Bp., 1989; Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth, Bp., 1977. 170–174.
6. Szabad: i. m. 166–168.
7. Vö. Csorba László: *Teleki László*. Új Mandátum, Bp., 1998. 26–31.
8. Az amerikai utazás előzményeit és történetét részletesen bemutatja Jánossy: i. m.
9. Vö. Szabad György: *Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről*. Századok 1975/3–4. 551–573.
10. Vö. Csorba László: *Batthyány Kázmér – emigrációban*. In: *Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete*. Szerk. Ódor Imre, Rozs András. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2006. 172–180.
11. Mínderre lásd Csorba László: *A Kossuth-emigráció fényképek könyve*. Kossuth, Bp., 1994.
12. Vö. Csorba László: *Garibaldi élete és kora*. Kossuth, Bp., 1988. 166–169.
13. Kossuth Lajos (London, 1859. április 20.) – Ludvig Jánosnak, lásd *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*. Szerk. Koltay-Kastner Jenő. Universitas Szegediensis, Szeged, 1949. 57.
14. Koltay-Kastner Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 53–184.
15. Pete László: *Olaszország magyar katonája. Türr István élete és tevékenysége 1825–1908*. Bp. 2011. Argumentum. 71.; vö. Fornaro, Pasquale: *István Türr. Una biografia politica*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2004. 19–20.
16. Pete László: *Garibaldi magyar parancsnokai*. Bp. 2013. HM Hadtörténeti intézet és Múzeum – Line Design. 115–126.
17. Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
18. Csorba: Garibaldi i. m. 272–274.
19. Pajkósy Gábor: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai*. Századok 2002. 4. sz. 937–957.
20. Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. 91–002.
21. A Csáky-Komáromy csoport tevékenységére és a Kossuth-emigrációnak az 1860-as évek első felében zajló tevékenységére lásd Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*. HM Hadtörténeti intézet és Múzeum – Line Design, Bp., 2011.
22. Szabad: Kossuth politikai i. m. 196.

GYÁNI GÁBOR

A NAGY EXODUS

Atörténeti rendi társadalmi berendezkedés eltűnével az állampolgár előtt megnyílt a szabad térbeli mozgás lehetősége. Nem állt ugyanis többé semmilyen jogi akadály a szabad „költözködés” útjában. Ráadásul a tőke országhatárokat nem ismerő szabad áramlása szinte megkívánta a bérmunkások és egyéb munkavállalók államhatárokat nem ismerő szabad vándorlását. Mindez azonban inkább csak gazdasági és jogi téren teremtette meg az immár autonóm egyén szabad önrendelkezését, amelynek egyes társadalmi és politikai korlátok olykor azért még határt szabtak. Miközben a modern nemzeti közösség állampolgári jogon részeltette az embereket mindezen szabadságok élvezetében, aközben az állampolgári jog számos kötelességet is előírt számukra: mindenképp az adózást és a fiatal felnőtt férfiak esetében a katonáskodás kötelmét. Ez utóbbit könnyedén ki lehetett azonban kerülni az eltűnéssel (az országhatárokat átszelő kivándorlással), ami akár normaszegésnek is minősülhetett (volna). Ha a hatóságok komolyan gátolni kívánták (volna) a tengerentúli kivándorlást a 19. század végi és 20. század eleji Osztrák–Magyar Monarchiában, ezen belül a Magyar Királyságban, az főként emiatt történt volna. A potenciális és tényleges katonaköteles férfiak relatív hiánya kisebb rémületet váltott ki a Monarchia és a magyar állam vezetői körében. Egy 1907-ből a felvidéki Bártfáról szóló, a katonai hatóságoktól származó jelentés például arról tudósított, hogy

S vajon hányan hagyták el időlegesen vagy végérvényesen a hazájukat, a Magyar Királyságot a nagy exodus idején, amely nagyjából az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig tartott?

a 700 kiküldött katonai behívóra csak 200-an jelentek meg a sorozáson, a többiek ekkor már kivándoroltak Amerikába. A Balkán-háború kirobbanásakor pedig szinte pánikhangulat lett úrrá a közös hadvezetőségen, miután kiderült, hogy 120 ezer újonc hiányzik a kivándorlás folytán, s ebből 80 ezer egyedül Galíciából tűnt el.¹ A magyar hatóságok is gyakran emlegették ezt a körülményt mint a tengerentúli kivándorlásból az államra nézve hátrányos következményt.² Nem állítjuk azonban, hogy a kivándorlásra ösztönző fő indíték, az ún. push vagy taszító tényező kizárólag vagy döntő módon ebben lenne keresendő. De erről majd később.

A modern nemzetállamok létrejötte más tekintetben is akadályozhatta (volna) a nemzeti közösség elhagyásának terjedőben lévő szokását, még ha ebből nem is lett intézményes gyakorlat. A vándorlás, kivált az országhatárokat átlépő kivándorlás kétségkívül némileg felbolygatta a nemzeti identitás addigra kikristályosodott intézményi és lelki-gondolati rendjét. Nemzeti identitásból csupán egy van, amit nem igazán lehet megosztani, még ha újabban néhol kísérleteznek is a kettős állampolgárság bevezetésével (amely kelt is némi feszültséget itt és ott). A szinguláris közösségi identitás, amelynek a modern nemzeti öntudat felel meg példaszerű módon, *elvíleg* kizárja, hogy minden további nélkül el lehetne hagyni a nem választott, hanem a természet rendje szerint, a beleszületéssel elnyert közösségi hovatartozás parancsát és kötelmét. A szabad individuumok, amikor a maguk egzisztenciális és más természetű érdekeiket tartják a szemük előtt, szabadon dönthetnek az aktuális fizikai hollétükről; a kozmopolita (globális) piaci gazdaság pedig felkínálja számukra, hogy kötetlenül éljenek ezzel az immár megszerzett jogosítványukkal. A vándorlás tömegessége ugyanakkor gyengíti a nemzeti közösségek belső kohézióját, többek közt azért, mert a nemzeti gazdaság munkaerőt és adóalanyt veszít a kivándorlás következtében. Ráadásul az elvándorlás folyamányaképpen az egyén tartósan vagy végérvényesen kiszakad egy látszólag természetes, valójában politikai és egyéb intézményi alapokon konstruált közösségből, és ezzel úgymond a semmibe hull. Az emberi életet éltető gyökér elvesztésének közismert metaforájával volt szokás kifejezni az elidegenedés, az elmagányosodás rémét, amely történetesen a vándorlás, jelesül a kivándorlás ellenében is talán az egyik legtöbbször elhangzó „társadalmi” érv az adott korban.³

Mindeme spirituális és intézményes gátak⁴ ellenére a többnyire liberális államokból álló Európa és az e tekintetben vele egyívású korabeli Amerikai Egyesült Államok között szabadon és minden további nélkül áramolhatott az a ropant embertömeg, amely – becslések szerint – a 19. század és a 20. század dereka között mintegy 50 millió fővel gyarapította az Egyesült Államok népességét. *Az európai népek transzatlanti vándormozgalma a globalizáció egyik markáns megnyilatkozása volt a nemzetállam-építés hőskorában.*⁵

S vajon hányan hagyták el időlegesen vagy végérvényesen a hazájukat, a Magyar Királyságot a nagy exodus idején, amely nagyjából az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig tartott?

Az exodus tömegessége

■ Az amerikai kivándorlás magyar vonatkozásban soha nem látott tömeget sodort el hazánkból. Korábban is volt ugyan szórványos magyar kivándorlás az Új-hazába, amely kifejezetten politikai indíttatásból történt. Az elvesztett szabadságharc, 1848–1849 generált ilyen népességmozgást, amely azonban a méreteit

tekintve és persze a jellegét illetően sem említhető egy lapon a milliós tömeget megmozgató és a munkavállalás jegyében szerveződő vándormozgalommal.⁶ S mennyien hagyták el vajon átmenetileg vagy véglegesen a hazát az említett három és fél évtized során?

A kétmillió hazánkból kitántorgó magyar képzele rögzült a köztudatban hosszú időn át, mígnem a szaktudomány el nem oszlatta ezt a tévképzetet. Az a történész, akinek a nevéhez a „tények” újraértelmezése fűződik, a magyar kivándorlástudomány máig felülmúlhatatlan mestere, Puskás Julianna, aki tisztázta a jövő forráslelőhelyek összevetése és kritikai értékelése révén, hogy: 1. az Egyesült Államokba 1871 és 1913 között kivándorló magyar állampolgárok száma legföljebb 1 millió 300-350 ezerre tehető.⁷ 2. Különbőség van a vándorlási forgalom és a kivándorlás okozta tényleges népességveszteség között, az eltérésük pedig számottevő, olyan mérvű volt ugyanis a visszavándorlás és a folytonos oda-visszavándorlás, hogy a forgalomszámlálás adataival valószínűsített kitelepültek száma ennél jóval kevesebb lehetett. Ezt a feltételezést az amerikai népszámlálásokban magyarként számon tartottak nagyságrendje is visszaigazolja.⁸ 3. A statisztikailag vizsgálható 1880–1910 közötti évtizedek viszonylatában, szögezi le Puskás Julianna, 886 072 közelében járt az a szám, melyet az ország tényleges demográfiai veszteségeként el lehet könyvelni. De ez sem feltétlenül csak az Amerikába távozók által okozott veszteség, lévén hogy „az a demográfiai veszteség, ami az USA-ba vándorláshoz és ott a végleges letelepedéshez kötődött, az pontosan nem tudható”.⁹ Az utóbbit illető becslés, melyet szintén Puskás Julianna kockáztatott meg, a teljes kivándorlás 80%-át köti az Egyesült Államokba irányuló bevándorláshoz.¹⁰

A fentiekben idézett számadatokat eddig senki sem cáfolta meg, sőt: egyes kutatók újabbán a saját eredményeikként hivatkoznak az említett adatokra, mondván: ők most „újrarendelték” a vándorlásforgalmi és a népességveszteségi adatok egymás közti kapcsolatát.¹¹ Nincs tehát itt semmi újrarendelni való, ha történetesen ugyanazokat a számokat adjuk meg a vándorlási forgalomra és a népveszteségre nézve, mint amit Puskás Julianna már korábban közölt; a Faragó Tamás által közreadott számok pedig hajszálra egyeznek Puskás fenti adataival.¹²

Nem csak a kivándorlás hozta mozgásba a korabeli magyar (és a többi európai) társadalmat, sőt: pontos adatok hiányában is jól tudható, hogy az országhatárok közötti vándormozgalom több embert mozgató meg, mint a kivándorlás. Faragó Tamás becslése szerint az 1880 és 1910 közötti három évtizedben helyet változtató „mintegy” 5,5 millió személyből „nagyjából 2 millió” fő vett részt a „belföldi hosszú távú (születési megyéjén kívülre mozduló)” vándorlásban; további 1,4 millió fő kivándorolt, és a fennmaradó hányad rövid távon, a saját megyéjén belül mozdult ki a helyéből.¹³ A szakirodalom egyöntetűen azt vallja, hogy a kivándorlás egy tágabb vándorlási mozgalom részét képezte, az országon belüli helyváltogatás és a kivándorlás egymáshoz viszonyított arányáról azonban már megoszlanak a vélemények. Ez könnyen előfordulhat, hiszen a kettő egymáshoz mért aránya időbelileg folyton változott. 1910-ben, tehát az amerikai kivándorlás tetőpontján az Osztrák–Magyar Monarchia *egészében* a kivándorlás a teljes vándormozgalom 38%-ának, Magyarországon (a Lajtán innen) ellenben több mint a felének (57%-nak) felelt meg, és a birodalom Lajtán túli felében ez az arány csupán 29%.¹⁴

S kik vettek kezükbe vándorbotot, hogy hátat fordítsanak a szülőhazájuknak?

A kivándorlók kiléte

■ Abban teljes egyetértés uralkodik a kutatók körében, hogy az amerikai kivándorlók abszolút többsége (50 és 55%-a közötti aránya) a mezei munkások (a nap-szamosok, esetleg a cselédek), vagyis a statisztika nyelvén szólva a „mezőgazdasági segédszemélyzet” soraiból került ki. Ez nem is csoda, hiszen a történészek ugyanazokból a statisztikai forrásokból tájékozódnak a kérdést illetően.¹⁵ A föld nélküli agrárszegénység mellett a kisbirtokos, 10-15 hold földnél kevesebbel bíró, valamint a birtokos parasztok még nem önálló fiatal családtagjai (férfit) gyarapították nagy számban a kivándorlók népes táborát. Ezek alapján szinte magától adódna az a feltételezés, hogy a kivándorlás fő indokát az agrárrétegek egzisztenciális gondjaiban leheljük fel. Erre a kérdésre később külön is kitérünk, itt annyit jegyeznénk meg csupán vele kapcsolatban, hogy általános ok gyanánt ez önmagában aligha magyarázza a kivándorlás etnikai, a korösszetételt, valamint földrajzi-regionális megoszlásának az alakulását. Kétségkívül fontos a föld- és az agrárkérdés mint égető korabeli szociális probléma, mint ami a háttérből hatva előidézhethet és szíthathat el- és kivándorlást, a kizárólag ezt firtató okfejtés¹⁶ nem tárhatja fel a vándormozgalom megannyi „szubjektív” forrását. Márpedig a menni vagy maradni kérdése mégiscsak egyéni döntések sorozatán áll vagy bukik.

Az Egyesült Államokba tartó magyarországi (és nem magyar!) kivándorlók tetemes hányada volt nemzetiségi illetőségű és fiatal (felnőtt) férfi. Ez mind arra vall, hogy az általános szociális mozgatórugók mélyén különféle szelekciós mechanizmusok hatottak egymás mellett, olykor egymással összekapcsolódva mint kivándorlásra készítő motivációk. A század eleji (1899–1913 között gyűjtött) statisztikai adatok tükrében, amely azonban nem általánosítható a kivándorlási mozgalom teljes időtartamára, a magyar és a szlovák ajkú népesség nagyjából egyforma mértékben (26-27%-ban) vett részt az exodusból; mellettük jelentős volt a horvát–szlovén (közel 17%) és a német nyelvű lakosok kivándorlása, míg a románok 7%-kal, a zsidók (izraelita felekezetűek) közel 4%-ban voltak érintve.¹⁷ A korabeli Magyar Királyság népének multiethnikus jellege közvetlenül megmutatkozott tehát a kivándorlók sajátos etnikai és nemzetiségi összetételében. Ami pedig így azzal kecsegtetett, hogy a nemzetiségi kisebbségeknek a magyarokénál fokozottabb elvándorlási hajlandósága megkönnyíti a magyar asszimilációs és nemzeti homogenizációs vágyak és törekvések keresztülvitelét. Ahogy Klebelsberg Kunó, akkor még miniszterelnökségi ügyosztályi vezető a miniszterelnöknek szóló előterjesztésében 1902-ben írta: „Bárminő ijesztő legyen is első pillantásra és önmagában a kivándorlás, ha a népesedési statisztika szemüvegén át a »nemzeti államiság kiépülésé«-nek szempontjából nézzük, egy mondhatni üdvös jelenséggé változik.”¹⁸ Hazai nemzetiségeink közül különösen a németek és a szlovákok veszettek sokat a kivándorlással, a román, a szerb, a horvát vagy a ruszin nemzetiség száma és aránya nem csökkent azonban érdemben ezáltal Magyarországon.¹⁹ Összességében elmondható, hogy az Egyesült Államokba igyekvők *kétharmada* nem magyar nemzetiségű magyar állampolgár volt az első világháborúig terjedő időszakban.

A további szelekciót a kor és nem szerinti megoszlás tükrözi: a kivándorlók kétharmada volt férfi, és legkevesebb a fele részüknek vagy inkább ennél is nagyobb hányaduknak az életkora 30 év alatt maradt. Negyvenéves életkor felett kevesen vállalkoztak erre a kockázatos útra, arányuk a századelőn 10-20% kö-

zött ingadozott.²⁰ Ha ezek után arra vagyunk még kíváncsiak, hogy miként is fest a tipikus amerikai kivándorló a századelő Magyarországról, akkor a következő leírást adhatjuk róla: földtelen vagy kisérdű, 15 és 35-40 év közötti férfi parasztember, aki egyaránt lehet magyar, szlovák vagy akár német nemzetiségű, de csak ritkán képviseli a román, a szerb, a horvát, a zsidó vagy a ruszin hazai népelemet. Sejthető, bár adatokkal kellőképpen nem támasztható alá, hogy zömmel még nem családos (nőtlen vagy hajadon) egyénekből kerültek ki a kivándorlók; ha viszont az illető családos volt, akkor sem a családjával együtt kerekedett fel a hosszú útra. Erre utal egy helyi adat is: az amerikai Copper Country, a michigani rézvidék magyar bevándorlóiról 1910-ben felvett népszámlálás adatai szerint az 1646 háztartásban mindössze 74 a jelen lévő házastársak száma.²¹ Ennek kapcsán a szerző megjegyzi: „A jellemző gyakorlat szerint a férfi előbb érkezett, majd őt követte felesége.”²² Ha pedig az egész család hajójegyet váltott az Egyesült Államokba, akkor rendszerint nem tértek többé vissza az óhazába.

A nemzetiségi összetétel mikéntje előrevetíti a kivándorlók lakóhelyi elhelyezkedésének a sajátosságát; ezzel folytatjuk a kérdés megvitatását.

Exodus: honnan, hová és miért?

■ Az nyilvánvaló, hogy az ország területét nem teljesen egyenlő mértékben érintette (vagy sújtotta) a vándorlás, s kivált nem az amerikai kivándorlás. Ha a kibocsátó helyeket térképre vetítjük, akkor nyomban kiténik, hogy a vándorlás erősen regionális hatókörű jelenség volt. S kivált érvényes ez a kivándorlásra, ezen belül főként az amerikai exodusra.²³ A szorosán vett Magyar Királyságot érintő amerikai kivándorlás főbb gócpontjai az ország peremterületein lokalizálhatók, különösen intenzív volt az elvándorlás a Felvidékről, a Székelyföldről a Délvidékről (Bácskából és a Temesvidékről), valamint egyes észak-dunántúli megyékből (Veszprém, Tolna). Ezek az ún. vándorlási (kibocsátó) gócpontok (kivándorlási régiók) kiténik a gazdasági-társadalmi hátramaradottságukkal, olykor azonban mégsem ez a helyzet. Amíg a Felvidék (Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén és Ung megyék), valamint a Székelyföld így is elkönnyvelhető, addig ez nem mondható el sem Szabolcs, Szatmár és kivált nem Veszprém, Tolna, Torontál és Temes megyékről. Más szempontok szerint eljárva kell tehát meggyőző okfejtéssel előállni a kivándorlási régiók keletkezéséről és fennmaradását megmagyarázó. Mert ahogy Puskás Julianna annak idején pontosan megfogalmazta: „az ország népesedési és gazdasági viszonyaiban a különbségek korántsem voltak olyan mértékűek, mint a kivándorlás térhódításában”.²⁴ Az elvándorlás tisztán és pőrén gazdasági okai, mint amilyen a földszűke, a munkaerőpiac korlátozott volumene, a mezőgazdasági termelés alacsony hatékonysága vagy a városi központok helyi hiánya, valamint az ún. túlnépesedés (a magas gyerekszám és kiugró természetes szaporodás) önmagukban még nem indokolják a kivándorlási régiók ilyen fokú térbeli koncentrációját. Amikor a történet-szek, a közgazdaság-tudományi szemléletet elsajátítva, használni kezdték a költség-haszon (*cost-benefit*) fogalmát a kivándorlás *mint egyéni döntés* értelmezésében, hamarosan rájöttek: nem kizárólag a taszító erők, a *push* tényezők, de a vonzóerők, a *pull* tényezők is erőteljesen munkálnak a dolgok hátterében. Ennek eredményeként kezdtek mind nagyobb jelentőséget tulajdonítani a *láncmigráció* fogalmának, amely utóbb az *áthelyezett hálózatok* (*transplanted networks*) átfogóbb fogalmában nyerte el teljes értékű magyarázóerejét. Mindez viszont a há-

lózatelemélet alkalmazása felé tett lépésként is értékelhető egyúttal, amely azt sugallja, hogy a migránshálózatok a személyközi kapcsolatok olyan láncolatát képezik, amelyek a vándorlásra készítő elsődleges impulzusok hiányában vagy azok gyengesége mellett is képesek elvándorlást, egy bizonyos irányba tartó bevándorlást generálni. Márpedig az európaiak amerikai kivándorlása éppen ezeknek az interperszonális hálózatoknak a fokozatos kiépülése és folytonos működése nyomán válhatott tömegessé az idők során.²⁵

Ez a paradigmaváltás két következménnyel is járt egyszerre a migrációkutatás számára: a *push*, vagyis a taszító tényezők szerepének a korábbiaknál visszafogottabb értékelésével és a *pull*, vagyis a vonzóerők szerepének a felértékelésével. Következésképpen az „objektív” körülmények (ki)vándorlásra készítő hatásának abszolutizálása helyett a szubjektív döntések, vele együtt a cselekvőség (*agency*) fogalmára került a nagyobb hangsúly. Az objektív körülményeknek a szóban forgó áttételek közvetítésével érvényesülő *push* jellegű taszító hatása és a *pull* fogalmával kifejezni szokott vonzerő együttes közreműködésének a számbavétele adja immár annak teljesebb magyarázatát, hogy: 1. miért szigetszerűen, az egyes kivándorlási góccok mentén szerveződött a kivándorlás tömegmozgalma; 2. miért nem kizárólag csupán az el- és kivándorlásnak úgymond „objektíve” kitett népesség volt hajlandó kimozdulni a helyéről, és sok esetben miért nem tanúsított a szegény s reménytelen helyzetű gazdasági egzisztenciák nagy tömege akár csekély érzékenységet is a vándorlás választhatósága iránt; 3. miért és hogyan hathatott annyira átütő erővel a potenciális kivándorlókra a nagyobb amerikai jólét (az ottani magasabb bér) pusztá ígérete.²⁶

A hazai kivándorlástudomány, kivált az Amerikába tartó transzatlanti vándormozgalom vizsgálata ma még viszonylag kevés gyakorlati (empirikus) támponttal szolgál a hálózatelemzésre nézve. Jóllehet már Puskás Julianna is ezzel a magyarázósémával közelített a kivételes esetek (a kivándorlási gócpontok) rejtélyének a magyarázatához. Rámutatott például, hogy milyen sokat köszönhetett a kivándorlási hajlam iránti fogékonyság a vándorlási kedv mintakövetésként való felébresztésének. A nemzetiségi tekintetben vegyes Felvidéken a korábban is már vándorlásra kész szlovákok hatására nőtt meg a kivándorlási hajlam a közeli körökben, sőt a velük együtt élő magyarok körében is. Ez bújik meg amögött is, hogy a 20. század első másfél évtizedében a magyar (ajkú) kivándorlók kétötöde éppenséggel a „szlovák régió” falvaiban élt.²⁷ Más kutatók az amerikai magyar kivándorlók láncmigrációt generáló befolyását mutatták ki esettanulmányok formájában.²⁸

S milyen úti céljai voltak az elvándorlóknak? Külön kell beszélni az Egyesült Államokba irányuló transzatlanti kivándorlásról, a belső vándorlásról, valamint az európai léptékű interregionális vándormozgalomról. Arról még nincs tiszta képünk, hogy miként alakult általában véve az amerikai kivándorlás és az országon (vagy az Európán) belüli elvándorlás egymáshoz mért térbeli viszonya. Helyi vizsgálatok tanúsága szerint egymást helyettesítő szerepet játszottak a dolgok alakulásában. Az egymás szomszédságában fekvő Bereg és Ung vármegyékben legalábbis ez figyelhető meg a 20. század első évtizedében. Mind a két északkelti megye kivándorlási régióknak számított ekkoriban, bár Ung megye vallhatott csupán a magáénak kimagasló értékeket az amerikai kivándorlás tekintetében. Bereg megye viszont, hozzá képest, több migránst adott saját szűkebb földrajzi környezetének: a megye területét elhagyóknak a fele tartott csupán Amerikába, az Ung megyéből távozóknak ellenben többnyire az Egyesült Államok vagy va-

lamelyik környékbeli (de a megyén kívül fekvő) település, esetleg egyik-másik szomszédos állam volt az úti célja.²⁹

Székelyföld mint vándorlási gócpont is az amerikai kivándorlás és a belső vagy az interregionális (beleértve a Romániába való) vándorlás komplementaritásának a téziséét támasztja alá. Az 1899 és 1913 közötti évekre szóló vándorlási statisztika tanúsága szerint³⁰ az innen származó 21 458 kivándorló valamivel kevesebb mint a kétötöde (38%-a) az Egyesült Államokba tartott. „Az adatok szerint 1905-ig a romániai, a csúcsévek (1904–1907 és 1912–1913) alatt az amerikai útirány dominanciája érvényesült, központja pedig a Maros, a két Küküllő és az Olt vize közé ékelt terület volt.”³¹

Az erdélyi kivándorlás – egészében – részint az Egyesült Államokba, részint Óromániába és Szerbiába vagy Horvátországba irányult: a 20. század első másfél évtizedében 339 774 embert sodort ki innen az elvándorlás, közülük 222 977 fő vette az útirányt az Egyesült Államokba.³² E szerint a kivándorlóknak kétharmada szelte át az Atlanti-óceánt, jóval kevesebben, mint ahogy országosan történt. Az erdélyiek beáramlása ugyanis jelentős volt néhány szomszédos országba is, ahonnan egyébként szintén számottevő tömegek költöztek ki az Egyesült Államokba. Horvát-Szlavónia példáját említem meg ezúttal, ahová a Bánság vidékéről és még Délkelet-Dunántúlról is nagy számban érkeztek bevándorlók, miközben a horvátországi amerikai exodus szintén komoly méreteket öltött ekkoriban: a 20. század első másfél évtizedében 206 ezer fő hagyta el Horvát-Szlavóniát, ebből közel 171 ezer hajózott át az Újvilágba.³³ Ebből is kitetszik, hogy a népesség szüntelen helycseréje zajlott a régió egyes országai között, amit a bes és kivándorlás egymásra vetített számadataival lehet pontosan érzékelteni.

Az erdélyi (és vele együtt a délvidéki) makrorégióknak – együttvéve – három fő kivándorlási gócpontja volt, Temes és Torontál megye, Székelyföld, valamint a Partium területe (mindenekelőtt Szatmár megye). A térség vegyes nemzetiségi összetételéből adódóan az etnikai magyarok erős kisebbséget alkottak ebben a vándormozgalomban, melyet a román nemzetiségűek domináltak: minden második kivándorló került ki közülük, de csak minden negyedik elvándorló volt magyar nemzetiségű lakos.³⁴ Ami mármint a kivándorlók társadalmi státuszát illeti, a románok szinte kizárólag agrárbérmunkások voltak, a magyarok között ellenben szép számban akadtak kisbirtokos parasztok is.

Nem vitás, a paraszti önérvényesítés kivándorlással megnyíló lehetősége a vándorlás dolgában hozott egyéni döntések egyik leggyakoribb impulzusa. Ezt igazolja az is, hogy az ideiglenesnek gondolt amerikai kiruccanás a hátrahagyott hazaiak állandó anyagi segítését célozta³⁵ amellet, hogy a hazatérés mindenkor reményében a majdani anyagi gyarapodást volt hivatva előkészíteni. Ez utóbbi érdekében a visszavándorló a kint félretett és/vagy hazaküldött, esetleg személyesen hazahozott pénzt többnyire földvásárlásba fektette.³⁶ Lássunk néhány példát!

Szabolcs megye is kivándorlási régió volt, ahonnan 1886 és 1914 között – a „forgalmi adatok” szerint – 52 429 kivándorló hagyta el az országot; a visszavándorlási arány azonban itt csekélyebb volt az országosnál, mivel ez esetben a kivándoroltak 20%-nál is kisebb része települt haza.³⁷ Korabeli forrásadatokon nyugvó számítások szerint egy kivándorlóra 400 korona hazaküldött (vagy hazahozott) pénz jutott. Mivel a visszavándorlók kétötöde pénz nélkül érkezett haza, a ténylegesen hazautalt (hazahozott) pénzüsszeg – egy főre vetítve – a 665 koronát is elérhette (amennyiben a tényleges megtakarításokkal számolunk). Ezek az

átlagok ugyanakkor elfedik a megtakarítások tényleges szóródását: 1907-ben a hazaküldött (vagy hazahozott) pénz összege átlag 1475 koronának felelt meg, de akadtak olyan visszavándorlók is, akik 3-4 ezer koronával sáfárkodhattak az átmeneti amerikai munkavállalás eredményeként.³⁸

S mire volt vajon elég ez a pénzösszeg, ha az illető történetesen gyarapodni akart, vagyis földvásárlásba fektette a megtakarítását? Holdakban mérve kezdetben nagyobb, idővel csekélyebb mezőgazdasági ingatlan vásárlására képesítette a visszavándorlót, tekintve, hogy a paraszti földvásárlási láz időközben jócskán felverte az ingatlanárakat: az 1890-es években a szántóföld holdankénti ára, a fenti régióban legalábbis, 300-500, a jobb minőségűeké 500-700 korona volt. A 20. század első másfél évtizedében viszont ennek akár még a duplájára is emelkedhetett e helyen az ingatlan ára.³⁹ Ha azonban az illető kivándorló hosszabb amerikai kint tartózkodás után tért vissza, akár még ezt is megfizethette, mert több megtakarítással számolhatott.

Az exodus mint modernitás jele

■ Az európaiak 19–20. századi transzatlanti kivándorlása a modernitás hamisítatlan megnyilatkozása volt. Miért? Ily roppant tömeg gyors helyváltoztatása a földgolyó két távoli pontja között a közlekedés forradalmi átalakulásával válhatott csupán valóvá: ez egyfelől a vasúthálózat európai kiépítésével, másrészt a nagy személyszállító tengeri hajózás megteremtésével, a gőzhajók rendszerbe állításával járt szorosan együtt.⁴⁰ Az utóbbi nyomán tőkeerős és nagy profitot eredményező nemzetközi piaci üzletág jött létre a személyszállításra szakosodott tengerhajózás formájában, amely már teljesíthette a kivándorlók célhoz juttatását.⁴¹

További fontos kérdés a helyváltoztatás spontaneitása és az egyes individuumokhoz kötöttsége. Tömegek egyidejű helyváltoztatásra természetesen korábban is akadt példa, ami rendszerint felülről, az állam által vezényelt és koordinált tudatos telepítési akció eredménye volt. Ilyenként tartjuk számon a Magyarországra irányuló 18. század eleji és közepi, főként német népességet megmozgató nagy telepítési mozgalmat.⁴² Merőben más azonban az, ha a maga személyében szabad individuum dönt arról, hogy máshová költözik. S éppen ez történt a 19. század végén, a 20. század elején a Magyarországról kiinduló kivándorlás során.

Mennyire volt vajon spontán ez a nem az állam (s nem valamilyen hatóság) által kezdeményezett és szervezett, sőt általuk olykor még gátolt is, tömeges vándormozgalom? Kijelenthető, hogy az amerikai kivándorlás tisztán egyéni döntések sorozatán nyugvó tömegjelenség volt. Tudjuk azonban, és erről korábban is esett már szó, hogy az egyén ebbéli döntését jótékonyan befolyásolta egynémely társas hatás, mint például az, amely a vándorlásban élen járók (a már előzőleg kivándoroltak) részéről érte az illetőt. Ennek az információcserének és kommunikációnak a mélyén is sajátosan modern körülmények hatottak azonban: a magyarországi (amerikai) kivándorlók meghatározó többsége már írástudó volt,⁴³ akik nem is voltak restek élni a személyközi érintkezés modern (polgári) szokásával, a levelezéssel.

Ha tetten érhető egyáltalán bárminemű szervezettség az európaiak amerikai vándormozgalmában, az sem az állam tevételes szerepében, hanem a hajóstársaságok által működtetett utazási ügynökségek buzgalmában mutatkozott, amely viszont gyakran hatósági rosszallást és üldözést is maga után vont. Egyes

piaci-vállalkozói szereplők kivándorlást serkentő és koordináló ténykedése jelentti ez alkalommal az *egyedüli* intézményes szervezőerőt, ami megint csak a modernitás bizonyítéka.

S mi történt a kivándorlókkal, amikor ideiglenesen hazát változtattak, és Amerikába távoztak? Nem más, mint hogy parasztból (agrárkeresőből) ipari munkássá váltak. Pontosabban: a nemegyszer kis földű parasztként vagy csupán agrárbérmunkásként, elvértve kisiparosként az Egyesült Államokba érkező magyarországi kivándorlók a bányák és a gyárak bérmunkásaiként helyezkedtek el, és alkottak „csonka munkásosztályt” új hazájukban. Azért volt „csonka” ez a kinti magyar(országi) munkásság, mert feltűnően kevés közöttük a szakmunkás vagy a termelésirányító menedzser beosztású munkavállaló.⁴⁴ Ha a gazdasági-társadalmi modernizáció folyamatának kulcseleme a (nagyipari) proletarizáció, akkor az amerikai kivándorlás sikeresen hajtotta végre ezt a „nagy átalakulást” (K. Polányi).

Összességében: az amerikai kivándorlás ugyancsak felgyorsította az individualizáció folyamatát olyanok körében, akik – itthon maradva – egy ideig még biztosan kimaradtak volna ebből a folyamatból. S ez még akkor is így van, ha egyébként tudjuk, hogy a friss amerikai bevándorlók kezdetben szoros közösségi keretben, a burdosházak és az etnikai-szociális szegregációk világába zárva élték a maguk életét.⁴⁵ Ami persze valamiféle osztálytudatosságot is kifejleszthetett (volna) bennük. A visszavándorló „amerikások” kétségkívül hozták magukkal az ottani szabadabb, a szülőhazában megismertnél individualizáltabb élet-esszémények emlékét, amelyet elsősorban az ottani munkavállalói státuszukban élhettek át. Ez jobb esetben „demokratizálhatta” volna az óhazát.⁴⁶ Ahogy a század elején a polgári demokrata beállítottságú szerző is fogalmazott: az ország haladó gondolkodású elméi „a modern szociális Magyarország megteremtésének lehetőségét látják. [...] Ez utóbbi szempontból különösen értékesek a *visszavándorlók*, kik már láttak maguk előtt ipari kultúrát, melyben aránytalanul magasabb a munkabér, és nincs adóteher, nincs katonáskodás, sem feudálisztikus önkényuralom. Megedződött tömegek ezek, melyek egy ipari nagyhatalommal folytatott harcukban megismerhették önnön erejüket, és megismerték a kultúra s a nagyobb mozgási szabadság értékét, s ha egyszer a gazdasági fejlődés parancsánál fogva ehhez az országhoz lesznek láncolva, itt is megkövetelik majd azokat az életviszonyokat, melyeket odakünn megszoktak [...] Nagy szociális igények támasztását várja a visszavándorlóktól az új, a modern Magyarország.”⁴⁷

Ilyen remények is megfogalmazódtak tehát a ki- és visszavándorlás demonstratív hatását mérlegelő szellemi baloldalon. Holott korántsem biztos, hogy minden Amerikát megjárt magyar honos munkás kijárta a modernitás eme iskoláját. Mint a korabeli amerikai ipari munkásság legelső, annak minden tekintetben legkiszolgáltatottabb (leginkább kizsákmányolt) csoportja a Magyarországról elszármazott amerikai munkásemberek, akik egyszersmind egy adott etnikai közösségi enklávé és szociális védőháló burkában éltek, nem feltétlenül és nem azonnal váltak öntudatos proletárokká.⁴⁸ Az első világháború által felszított kinti nemzeti villongások ráadásul növelték az egyes etnikai munkáskolóniák egymással szembeni elszigeteltségét, a magukba zártságot.⁴⁹ Viszont: egyes magyarországi kisebbségek, mindenekelőtt a szlovákok kint élő tömegei nagy lépést tettek előre a modernitás útján, amikor távol a szülőföldjüktől öntudatos szlovákokká lettek, még ha jóval kevésbé is váltak öntudatos proletárokká.⁵⁰ De ez már egy újabb történet.

A nagy exodus vége

■ Az első világháború időlegesen befagyasztotta a külföldre irányuló, kivált az amerikai kivándorlás addig töretlennek mutakozó folyamatát. A háborút követően sem állt helyre a korábbi trend, mert az 1921-es amerikai kvótatörvény és az 1924-es, a bevándorlást korlátozó újabb intézkedés a minimumra szűkítette a beengedhető kelet-európai, vele együtt a magyar bevándorlók számát: az amerikai hatóságok 1921-től kevesebb mint 6000, 1924-től pedig alig 500 főt engedtek be Magyarországból.⁵¹ Itthon zöld utat ekkor egyes-egyedül a családdegyesítés jegyében beadott útlevelekérvények kaptak; a feleségek és gyermekek amerikai kiemetele egyszerűsre végérvényessé tette a korábban Amerikába távozott férfiak kinti letelepedését. A magyar hatóságok kizárólag annak a kérvényezőnek adtak útlevelet, aki igazolni tudta, hogy a kint élő férjhez vagy apához és anyához szeretne kijutni.⁵² Így ért tehát véget a nagy exodus, amely a magyarok (a magyar állampolgárok) tíz- és százezrei előtt nyitotta ki a kaput Amerika és emellett számos további célpont felé egyaránt.

■ JEGYZETEK

1. Tara Zahra: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, 2016. 55–56. A „keleti”, másként galíciai zsidók pacifizmusáról és amerikai kivándorlásáról, hogy ezzel elkerüljék a besorozást, Roth is megemlékezik: Joseph Roth: *Zsidók vándorúton*. (1927). Ford. Szaszovszky József. Makkabi, Bp., 1989. 68–69.
2. Pálvolgyi Balázs: *A határrendőrségtől a földreformig. A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között*. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Jog – állam – politika*. Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Universitas-Győr, Győr, 2013. 397.
3. Bővebben: Gyáni Gábor: *Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás*. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 333–338.
4. A magyar állam (beleértve a helyi közigazgatási hatóságokat is) olykor tett ugyan erőlen erőfeszítéseket a kivándorlás kordában tartására, érdemben azonban nem akadályozta annak szabad folyását. A „jogszerű” kivándorlás feltételül szabták volna például 1897-ben az útlevelet, de semmi sem utal arra, hogy útlevel nélkül ne lehetett volna elhagyni az országot ezek után is, ha valaki az Egyesült Államokba tartott. A hatóságok korlátozó intézkedéseiről, azok tényleges súlyát némileg túlértékelve ld. Rácz István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Akadémiai, Bp., 1980. 141–166. A kérdés kiegyensúlyozottabb megítéléséhez: Pálvolgyi Balázs: i. m. 399–402. Az útlevel kérdéséhez ld. még: Braun László: *Adalékok az 1880–1924 közötti Ung megyei kivándorláshoz*. Acta Hungarica 15 (2007) 102.
5. Dirk Hoerder: *Migration and the International Labor Market in the Atlantic Economies*. In: Julianna Puskás, (ed.): *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1990. 21–42. Az amerikai bevándorlás amerikai történeti diskurzusról Tóth Heléna: *E pluribus unum? A bevándorlástörténet és a migrációkutatás historiográfiája az Egyesült Államokban*. Múltunk 2016. 3. 4–51.
6. Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Akadémiai, Bp., 2011; Heléna Tóth: *An Exiled Generation: German and Hungarian Refugees of Revolution, 1848–1871*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
7. Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1982. 62.
8. Uo. 67. 69.
9. Uo. 107.
10. Uo. 108. Nagyjából hasonló, 83%-os arányt állapított meg egy osztrák történész is az 1876 és az 1910 közötti évtizedeket illetően az Osztrák–Magyar Monarchia egésze és külön a Lajtán túli felére nézve. Heinz Fassmann: *Die Bevölkerungsentwicklung 1850–1910*. In: Ulrike Harmat (red.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band IX. Soziale Strukturen. 1. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. 175. 12. tábla.
11. Faragó Tamás: *Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra*. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2018. Különösen 14–15, 27.
12. Faragó nem köti ugyanakkor az olvasó orrára, hogy ő pusztán csak elismétli (ahelyett, hogy „újragondolná”) Puskás korábbi számadatait; jellemző módon még csak nem is hivatkozik Puskás Julianna könyvére, és tanulmánya egy valamivel bővebb változatában (Demográfia 2017. 2–3. 197–234.) még a bibliográfiában sem szerepelteti a munkát!
13. Faragó Tamás: i. m. (Mozgás) 26.
14. Heinz Fassmann: i. m. 173. 11. tábla.
15. Rácz István: i. m. 85–86; Puskás Julianna: i. m. 77; Faragó Tamás: i. m. (Mozgás) 32.
16. Példa rá Rácz István: i. m. 167–172; Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Buk., 1975. 212–220; Pálvolgyi Balázs: i. m. 402–404.

17. Puskás Julianna: i. m. 71.
18. Idézi: Pálvölgyi Balázs: i. m. 401. 19. jegyzet.
19. Faragó Tamás: i. m. 31–32.
20. Puskás Julianna: i. m. 83.
21. Fejős Zoltán: „Kaper kóntri”. *Magyar rézbányászok Amerikában*. Korall, Bp., 2020. 49. 3. táblázat.
22. Uo. 45.
23. Puskás Julianna: i. m. 99. 9. ábra.
24. Uo. 101.
25. Hadd említsek meg legalább néhányat az elméleti szakirodalomból. Sune Åkerman: *Theories and Methods of Migration Research*. In: Harald Runblom – Hans Norman (eds.): *From Sweden to America. A History of the Migration*. University of Minnesota Press – University of Uppsala, Minneapolis–Uppsala, 1976. 56; Gellén József: *Migrációs modellek*. Egyetemes Történeti Tanulmányok. Debrecen, 1978. 157–181; József Gellén: *Systems Approach to Emigration from Hungary before 1914*. In: Julianna Puskás (ed.): i. m. 89–106; Charles Tilly: *Áthelyeződött hálózatok* (részletek). In: Sík Endre, vál., szerk.: *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 2001. 89–105; Douglas S. Massey – Joaquin Arango – Graeme Hugo – Ali Kuaouci – Adela Pellegrino – J. Edward Taylor: *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*. Population and Development Review 19, 3 (1993) 448–449.
26. Vö. „a nagykaposi szolgabíró jelentésében írja, hogy kedvező hírek érkeznek az Amerikába kivándoroltakról s így »vagyonserzési remények« miatt indulnak útnak.” Braun László: i. m. 102.
27. Puskás Julianna: i. m. 103.
28. József Gellén: *Geographical Origin and Community in Emigration from Hungary as Reflected in Parish Records in Early 20th Century*. Magyar Történeti Tanulmányok XIX. KLTE, Debrecen, 1986. 39–55; Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Közép-Európa Intézet, Bp., 1993. Különösen 59–142; Niedermüller Péter: *A paraszti hagyomány utóélete, avagy a hagyomány lehetőségei (összehasonlító tanulmány)*. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Tanulmányok az amerikai-magyar etnikus hagyományokról* I. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1989. 63–134; Julianna Puskás: *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States*. Trans. Zora Ludwig. Holmes & Meier, New York, 2000. 36–68.
29. Braun László: i. m. 100–114; Bagdi Róbert: *Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között*. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert (szerk.): *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Studia Historico-Demographica Debrecina I. Debrecen, 2009. 75–79.
30. *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913*. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 67. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1918.
31. Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. 1867–1990. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 130. A fejezet szerzője: Balaton Petra.
32. Egyed Ákos: i. m. 212, 216.
33. Ulf Brunnbauer: *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lexington, Lanham, 2016. 44. (2.1. tábla)
34. Egyed Ákos: i. m. 214.
35. Puskás Julianna becslése szerint a hazaküldött pénz teljes összege az 1890-es évek elején 10 millió korona, a századfordulón 50 millió korona, az 1910-es években 200 millió korona lehetett. Puskás Julianna: i. m. 117–118.
36. A visszavándorlóknak többnyire 2-5 hold föld megvételére nyílt lehetősége; akik hosszabb időt töltöttek az Egyesült Államokban, akár 20-25 hold földet is vehettek maguknak. Puskás Julianna: i. m. 120–121. Továbbá Lendvai Miklós: *A temesmegyei kivándorlás*. Társadalomtudományi Szemle 1909. 6. 579–580.
37. A visszavándorlók többségének rendszerint 2-5 hold föld megvételére nyílt lehetősége, akik pedig hosszabb idő után tértek haza, akár 20-25 hold földet is vehettek. Puskás Julianna: i. m. 120–121. Ld. még: Lendvai Miklós: i. m. 579–580.
38. Puskás Julianna: i. m. 113–114.
39. Uo. 115. Temes megyei kivándorlók kapcsán a kortárs megfigyelő 1200 korona összes megtakarítást valószínűsít a ki- majd visszavándorlók körében. Lendvai Miklós: i. m. 581. Az Ung megyei állapotokhoz vö. Braun László: i. m. 104.
40. A tengeri kikötőhöz vezető vasúti utazás érzékletes szépirodalmi leírásához vö. Tamási Áron: *Ábel Amerikában*. Szépirodalmi, Bp., 1971. Különösen 21–22, 33–41. A Hamburg–Amerika útvonalat „gyors hajón” hat nap alatt, postahajón tíz nap alatt lehetett megtenni. Fiuméból viszont 18-20 napig tartott a hajóút. Braun László: i. m. 104.
41. A részletekhez ld. Puskás Julianna: i. m. 136–146; Tara Zahra: i. m. 34–35.
42. Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1990. (reprint) 145–154. A 18. századi spontán megyék közötti vándorlásról – helyi léptékben: Györfly István: *Nagykunsági krónika*. Turul, Bp., 1941. 150–155.
43. Puskás Julianna: i. m. 86. 11. tábla.
44. Uo. 218–222; Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 51–59.
45. Puskás Julianna: i. m. 199–202; Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 59–66; Vázsonyi Endre: *A főbudas és a Cso-daszarvas*. Valóság 1980. 3. 89–97.
46. Tara Zahra: i. m. 62; Szili Ferenc: *A somogyi kivándorlók Amerika-képe és magyarságtudata a századforduló éveiben*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. MTA TTI, Bp., 1991. 77.
47. Bolgár Elek: *A kivándorlás* (1908). In: Litván György – Szűcs László, vál. bev.: *A szociológia első magyar műhelye*. A Huszadik Század köre. Gondolat, Bp., 19783. II. 46–47. Más kérdés, hogy nem minden amerikai magyar munkás kívánt és tudott bekapcsolódni az ottani munkásmozgalmába, akár még a sztrájkmozgalmakba sem. Vö. Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 159–180; Puskás Julianna: i. m. 214–217.

48. A kontextushoz ld. Davis Brody: *Steelworkers in America. The Nonunion Era*. Harper & Row, New York, 1960. 96–111. Ezt a képet festi a téma szépirodalmi reprezentációja is a magyar kivándorlatakról. Oravec Imre: *Kaliforniai fűj*. Jelenkor, Pécs, 2013.
49. David Montgomery: *Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorló munkások között az Egyesült Államokban az I. világháború idején*. *Történelmi Szemle* 1983. 2. 255–280.
50. Ladislav Tajták: *Slovak Emigration: Its Causes and Consequences*. In: Julianna Puskás (ed.): i. m. 86; M. Mark Stolarik: *Slovak Immigration to the United States and Its Relation to the American Socialist and Labor Movements*. *Migráció* 4, 1–2 (1988) 145–155.
51. Puskás Julianna: i. m. 167.
52. Szászi Ferenc: *Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1920–1941)*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1992. 9. A kiutazást ekkor már valóban szigorúan útlevélhez kötötték.

PRITZ PÁL

GRÓF KÁROLYI MIHÁLY ÉS JÁSZI OSZKÁR EMIGRÁCIÓJA

■ Száz esztendő múltán sem zökkent helyére a nemzeti emlékezetben az 1918. évi polgári demokratikus forradalom. Ezért nincs csodálkozni való azon, hogy emigrációjáról sincs szélesebb körökben méltó, arányos rajzolat.

Jászi május elsején, Károlyi 1919. július 4-én hagyta el az országot.

A radikálisnak mondott, 1881-től Jászi Oszkár *bolsevik* mércével dehogyan radikális. Benne – rövid ideig való meditatív egyetértés után – már akkor ott munkál minden kommunizmus kilátástalanságát valló, hirdető kemény meggyőződése. 1919. augusztus végén írja egyik elvbarátjának, Braun Róbertnek: „A vadul rohanó események persze egy időre összes dolgainkat felborították. De a fehér örület sem tarthat tovább, mint a vörös. Amennyire csak lehet, a Társadalomtudományi Társaságot és a *Huszedik Századot* tartsátok össze! Ez ránk nézve az egyedüli fix pont a vörös-fehér chaoszban. A jövőben még inkább az lesz, mert a régi pártkeretek hasznavehetetlenné váltak, legalábbis a gondolkodó s önmagukat megbecsülő emberek számára. A reakcióval éppoly energikusan fel kell venni majd a harcot, mint a marxista talmudistákkal s általában a gettószellem minden megnyilvánulásával. Mert *nem igaz, hogy a hiba Leninben volt. A hiba Marxban volt, s Marx igazi tanítványai nem a parlamenti szocialisták, hanem a bolsevisták. A puccs, a terror, az amoralizmus, a gyűlölködés, a mechanikai fatalizmus, a piactalan raktárgazdaság, a versenytele-*

**Az engesztelhetetlenül
antikommunista
Jászi Oszkár viszonya
Károlyi Mihálllyal idővel
végtelenesen megromlott.
Mert a gróf úr idővel
a kommunizmus
társutasa lett.**

nül szétosztott futter porció: mindez s a többi ideológiai kincs marxi tanítás.” (Kiemelés – P.P.)

Jászi helyzetelemzésében reális elem a régi pártkeretek „hasznavehetetlenné” válásának meglátása,¹ ám doktriner gondolkodásával egy kalap alá veszi a vörös és a fehér káoszt. 1919 augusztusának végén tárgyilagos szemmel tudható volt: a Társadalomtudományi Társaságnak, a *Huszedik Századnak* nemhogy az összetartása, a fenntartása is lehetetlenség. Mert a „fehér káosz” magában rejtette a zűrzavar meghaladásának, az ellenforradalmi rendszer belső konszolidálásának a lehetőségét.

A történeti köztudatban élt, mai is élő Jászi-képet jelentős mértékben Mályusz Elemér *Vörös emigráció* című munkája éltetette, élteti. Hitelét sokak szemében a szerző szakmai súlya is emeli. A rangos szerző ebben az esetben tehetségét, szakmai igényességét mélyen alulmúló munkát adott ki a kezéből. A szerzőnek ellenben igaza van, hogy ez az emigráció valóban ártott a magyarság, azon belül a megcsonkított ország érdekének.

A hazára „árulkodás” messze nem azonos a hazaárulással; az ártást a kisantantországok és a csonka ország között antagonizmus okozta. Aki a kisantantországokkal együttműködött, segítséget fogadott el, az a megmaradt Magyarországot gyengítette, elszigeteltségét erősítette. A mértéket pedig az emigrációt (ki)használó Eduard Beneš nevezetes mondása tükrözi: a magyar emigráció „átlépte azt a határt, amelyet egyetlen emigrációnak sem volna szabad hazája közvéleményével szemben átlépnie”.

Mályusz már munkájának címével – *Vörös emigráció* – hamisít. Az emigrációt a kommunisták nem dominálták, az nem volt egyszínűen vörös. Csupán egyetlen dologban egységes. Elutasította a 18/19-es forradalmak bukása utáni hazai hatalmi rendszert. Leginkább a teendők dolgában különböztek egymástól. Jászinak valóban nagy súlya, nagy szava volt. Ezért a hamis állítás őt is vörös fénnel vonja be. Az ellenforradalmi rendszer korifeusainak messze nem volt könnyű dolguk, amikor valóban *jó nevű szerző(ke)t* kerestek az emigráció „bemutatására”. Márpedig a munkát el kellett végeztetni. Hiszen miközben a rendszer az évek során oly mértékben megszilárdult, hogy megbuktatására belső erők hamar esélytelenek lettek, a Bethlen-rendszer nemzetközi tekintélye – finoman szólva is – nemigen izmosodott. Az emigráció pedig érezhető erővel serénykedett hitelrontásán. A túlzásoktól nem riadva vissza valós tényekkel tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt. Sokáig úgy tűnt, hogy Mályusz mellett Szekfű Gyula is visszadobja az emigrációnak a kesztyűt.

Ő már az először 1920-ban publikált, hatalmas sikert aratott *Három nemzedék* című esszéjében (ha nem is Tormay Cecil és a többiek útszéli stílusában) leszedte a keresztvizet a polgári radikálisokról és általában a forradalmak szereplőiről. Azután meggondolta magát, Mályusz pedig nem haladt az elvárt ütemben előre. A *Napkelet* c. folyóirat csak 1931-ban kezdhette el folytatásokban közölni a munkát. Könyv alakban akkor meg sem jelent. Ám angolul és németül igen, s ez volt a lényeg. Könyvként magyarul először 2006-ban látott napvilágot.

Jászi tehát a hibát nem Leninben, hanem magában Marxban találja meg. És erre a Magyarországi Tanácsköztársaság gyakorlata ösztönözte. „Sok lelki gyötrelém és aggodalom közepette – olvassuk tovább a Braun Róberthez írott, idézett levélben – ellenszerként többet tanultam e négy hónap alatt, mint az utolsó öt évben. Egész kétségtelen előttem, hogy a fiziokraták, Smith–Carey–Dühring–George–Oppenheimer irányban van minden komoly gazdasági és politikai tudo-

mány és gyakorlat útja. Ennek kellene valami plasztikus, művészi, propagandisztikusan élő szintézisét megpróbálni: egy individualista-kooperatív, a szellemiséget és erkölcsiséget homloktérbe állító manifesztumot a kommunista manifesztum bős próféciáival szemben.” A következő hónapokban Jászi sokat dolgozott a marxizmus cáfolatán, az elkészült, kereken kétszáz oldalas szöveg azonban csak torzó. Elbúsult, kéziratát fiókjába süllyesztette, idővel maga is elfeledte. Hagyatéka kutatása során 1982-ben lett ismert. 1983-ban Párizsban, az ottani Magyar Füzetek könyvsorozatában jelenik meg, illegálisan kerül haza Magyarországra, ahol a rendszert lebontani akaróknak lesz az egyik ideológiai fegyvere. 1989-ben a Századévég Füzetek sorozatában *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel jut el sokakhoz. A pillanatnyi figyelem elmúltával hatástalanná vált.

Az engesztelhetetlenül antikommunista Jászi Oszkár viszonya Károlyi Mihállyal idővel végletesen megromlott. Mert a gróf úr idővel a kommunizmus társutasa lett. Itthon a kurzus törvényben bélyegezte hazaárulónak, vagyonától megfosztotta. Az októbrista emigráció pedig kifakította emlékét. Jászi Oszkár antikommunizmusa ellenben élete során olyan sziklává szilárdul, amelyen még a nagyúrral (minő nagyúr volt: felnőtt korában is természetesnek vette, hogy kibomlott cipőfűzőjét más kösse be) a húszas évek elejére kikovácsolódott férfibarátságuk is összeroppant. Csak a halál optikájában ismeri igazából el, hirdeti, hogy Károlyi „októberünk legnagyobbja volt”. „Hogy ez a forradalom megszülethetett, ez Károlyi Mihály személyiségének, heroizmusának és áldozatkészségének az érdeme.” Az előbbi vallomás az özvegynek, gróf Andrassy Katinkának szólt. Az utóbbi sorokkal a Münchenben megjelenő *Látóhatár* című folyóirat szerkesztőit figyelmeztette. Azokat, akik a 80. születésnapja alkalmából önálló számmal tisztelegtek előtte. Károlyi Mihály nevét sem említve. Jászi pedig korrigál.

Volt mit. Már az 1920-ban publikált *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című munkájában Károlyi megkapta tőle: „van benne valami Dosztojevszkij Idiótájából, aki tudvalevőleg azért neveztetik így, mivel elveket és jellemeket a gyermek naivitásával komolyan vesz.” A történelem számos kérdésében mélyen és hitelesen tájékozódó Illyés Gyula az *Ebéd a kastélyban* című munkájában a hazai arisztokrácia szerepe kapcsán azt is hiányolja, hogy tájainkon Miskin hercegek – akikkel, mondja, „a külföldi irodalom tele van” – nem voltak. Erre az őt megebédeltető volt gróf nem alaptalanul említi a szemorvos Batthyány-Strattmann Lászlót, ám a költőnek ekkor sem ötlik fel Károlyi nemes alakja. – Pedig Károlyi emléke ott volt vitájukban. Más vonatkozásban Illyés éppen Károlyira hivatkozva említi meg azt az arisztokrata körökben lépten-nyomon gyakorolt szörnyűséget, hogy kocsiszás közben szivarjukat a kocsis nyakán nyomták el. A vendégével sok mindenben élesen vitatkozó gróf itt ellenvetés helyett még rá is dupláz. Az volt a szóbeszéd, azért kellett így tenni, mert szárazság idején az eldobott szivar tüzet okozhatott volna. Innen is látszik, sok víz fog még a Dunán lefolyni, míg az első köztársaság elnöke méltó történelmi helyére kerül. De meglesz.

Miskin herceg hasonlatával Jászi Oszkár is tévedett. Károlyi messze több volt Miskin hercegnél. Természetesen voltak rokon vonásaik. Mégis egészében egyszerűen más volt. Mert számos ízben két lábbal állt a realitás talaján. 1918. október 22-én (hol vagyunk még attól a pillanattól, amikor már a forradalom miniszterelnökének hatalmas terhe nehezedik rá; hiszen ez után nemhogy napon-ta, de számos alkalommal óránként is iszonyút ütött a rohanó história órája) a

Képviselőházban – ez volt egyébként a régi törvényhozás utolsó napja – így jö- vendült: az lesz itt hamarosan a legnépszerűtlenebb ember, aki az ország élére mer állni. Mert képtelenség lesz jó békét szereznie.

Jászi Oszkár antikommunizmusát magánélete is izzította. Az történt ugyanis, hogy 1913-ban nőül vette Lesznai Annát. Ő, aki különben a házasság intézmé- nyének konok s addig ugyancsak eredményes ellenzője volt. Neje azután (mily' fájdalmas) minden előfeltevését fényesen beigazolta. 1919-re annyira az idegei- re ment férjének, hogy az – bár nem csupán szerette, hanem tisztelte, sőt intel- lektuálisan (adott keretek között) nagyra is tartotta – válasukról döntött. A kö- rükben Málinak nevezett, akkor már kétgyermekes asszony – bizonyosan megle- vő kételyeit zárójelbe téve – nem csupán lelkes híve, de központi igazgatási tiszt- viselőként üzemeltetője is lett a diktatúrának.

Így született meg 1920-ban Jászi Károlyiról leírt heves verdiktje.

Az októberi forradalom emblematis hősai – történelmi paradoxon – nem voltak forradalmárok. Az antikorszakos gondolkodás – amely a megelőző rend- szer/korszak valóságának döntően legitimációs célokat szolgáló befekettítése, le- minősítése, messze nem csupán magyar s természetesen nem kizárólag mai gya- korlat – Jászit is erősen érinti, ám első helyen Károlyi Mihály emlékét sújtja.

Kezdjük Jászival. A négy évtizedes szocialista korszak ideológiai fundamen- tuma is lényegében végig – az első időszakban kimondottan vadul – antikor- szakos volt. Rengeteg valótlanúságot mondtak el elődjeikről. Trianont pedig egy- szerűen évtizedekig agyonhallgatták. Ennek az egyik elképesztő monumentuma a Molnár Erik főszerkesztésében először 1964-ben megjelent (1971-ben harmad- szor is közzétett), kétkötetes, többszerzős, reprezentatív Magyarország története. A Ránki György által írt, a Horthy-korszakot tárgyaló fejezetben belül a trianoni békeszerződés még egy picike alfejezet címet sem kapott. *Az ellenforradalom tá- bora és belső ellentétei* című alfejezetben belül csupán néhány sor található Tria- nonról. „A tőkés restauráció megszilárdítása belpolitikai feltételeinek megtere- metése mellett az uralkodó osztályok mindent megtettek rendszerük külpoliti- kai elismertetése érdekében is. Ebből a szempontból fontos mozzanat volt a bé- keszerződés aláírása.”

Amikor az inga a másik irányba lendült ki, természetesen megint mindent elöntött, elönt – Németh László kifejezésével – a „bömbölő honfibu”. Ebben a vi- lágban Jászi Oszkár emlékezete ismét a régi, tehát rágalmazó lett.

A kommunista igényű, ám magát reálisan „csupán” szocialistának minősítő, négy évtizeden át országló rendszer – messze nem alaptalanul – éles vonallal vá- lasztotta el Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emlékét. Ezeknek az évtizedeknek a hangadói, ha szóltak egyáltalán a megalkuvásmentesen antikommunista Jásziról, akkor keményen bírálták. Fájlták, hogy nem tudta levetkőzni „korlátait”, nem tudott eljutni a marxizmus üdvözítő tanításához.

A hetvenes évek második felében, a nyolcvanas években a gazdaságilag mind roksatagabb, legitimációjának megőrzéséért küzdő rendszer halk és óvatos en- gedményeket tesz Jászi örökségének kedvezőbb megítélése irányában. Ennek fő- leg az MTA Történettudományi Intézete az otthona. A legtöbbet ezért L. Nagy Zsuzsa, Litván György, Hanák Péter, Gyurgyák János, Varga F. János, Pók Attila teszi. Litván György nagymonográfiája 2003-ban jelent meg.

Az 1956 utáni hivatalos Magyarország Károlyi Mihály emlékéhez egyre ked- vezőbben viszonyult. Franciaországból 1962-ben hazahozták, s a Kerepesi teme- tőben helyezték el hamvait, fölé impozáns mauzóleumot emeltek. 1975-ben –

születésének századik évfordulóján – az Országház mellett állították fel Varga Imre megrendítően szép szoborkompozícióját. Rá három esztendővel, Hajdu Tibor tollából nagymonográfia jelent meg róla. Majd, ha megcsonkítva is, kiadták *Hit, illúziók nélkül* című memoárját. Károlyi Mihály azért kerülhetett be az akkori marxista kánonba, mert hosszú emigrációja során – ismételjük – mind közelebb került a kommunista szemlélethez. Bár látta a Szovjetunió, majd a második világháború utáni ún. népi demokráciák valós vonásait, ám negatívumaikat nem lényegükkel, hanem döntően a történelmi és korabeli ellenséges környezettel magyarázta. A Rákosi-rendszerrel csak Rajk László letartóztatása miatt szakított. Illúzióit bár elveszítette, ám hitét, hogy a marxista szocializmus lesz az emberiség jövője, nem adta fel.

A farkasréti temetőben 1991. június 17-én a civilben történészprofesszor, a legutóbbi rendszerváltás utáni magyar országgyűlés elnöke deklamálhatott ugyan szép szavakat Jászi Oszkár hamvai hazatérését ünnepeelve, s az elhunyt végakarata szerint a sírkövére véshették a zseniális barát megindítóan szép szavait – „*s hogy folyósan szélesedtek az ő útjai / úgy ömölgettek felé mindenünnen / a magyar becsületesek és intellektuelek útjai*” –, ám a demokratikus Magyarország nem emelte kánonjába az engesztelhetetlen antikommunista, doktriner szabdközüvest. A rendszerváltó Szabad Demokraták Szövetsége 1989-es programjában ugyan az olvasható, hogy „elődünk Jászi Oszkár, aki nem tett engedményt soha semmilyen színű totalitarizmusnak és nemzeti elfogultságnak”, mégis mintegy évtizednyi kormányzati pozíciójukból sem egy köztéri Jászi-szoborra, sem semmiféle más, Jászi emléket komolyabban ápoló lépésre nem futotta.

Nem véletlenül. Az egyik ok a pártot szinte a kezdetben ért sokk lehetett. Közel utolsó pillanatban válik világossá, hogy nem ők, hanem a nemzet másik részét reprezentáló MDF fog kormányozni. Sőt, ha a furfangosan kieszelt négyigenes szavazás nem hozza meg számukra a sikert – márpedig e siker hajszálon múlt, egészen pontosan azt csak az MDF vezérkara taktikai ballépésének köszönhették –, a jövő számukra még keservesebb lesz. Ebben és a későbbi sok kínlódásos helyzetükben kifejezetten púp lett volna a hátukon, ha ápolják az egész életében sikertelenül politizáló Jászi Oszkár emlékezetét. Tehertétel lett volna számukra Jászi liberális szocializmus utáni vágyakozása is. Hiszen Jászi Oszkár mélyen átélte a korabeli kapitalizmus vérlázító igazságtalanságait, s azokat egy szabad verseny alapokra épülő szocializmussal akarta felszámolni. A rendszerváltó párt ellenben bármiféle szocializmusnak még az írmagját is irtani akarta.

Pedig az SZDSZ Jászi Oszkár szellemi örökségéből két ponton – saját és az ország javára – meríthetett volna. 1. Jászi Oszkár nem csupán református lett, hanem élete során is megtartotta ezt a hitét. E tekintetben bizony erősen különbözött élesen egyházellenes polgári radikális híveitől, akik viszont ezen felfogással az SZDSZ elődei. Minden bizonnyal a pártnak és az országnak is jól tesz, ha több türelemmel viselik a történelmi egyházak revindikációs törekvéseit. 2. Jászi Oszkár szellemi örökségének ápolása a rendszerváltás után újjáéledő népi-urbánus vitára is csillapítóan hathatott volna, hiszen amikor ez a nemzetpusztító vita a harmincas években elkezdődött, akkor ő egyértelműen a népi írók oldalára állt.

A napi politikai gyakorlat síkján a hajdanán oly sikertelenül politizált Jászi Oszkár emléket negatív mementóként kellett, lehetett volna elevenen tartani. És ha azt kiegyensúlyozzák annak a Jászinak az állandó felidézésével, aki oly fogékony volt a kizsákmányoltak nehéz helyzete iránt, aki erkölcsi nagysága, kivéte-

les igazságérzete révén a rendszerváltás utáni időszak népet pusztító gyakorlataival bizonyosan azzal a hévvel fordult volna szembe, amellyel korának anomáliáit ostromozta – nos akkor az ország javára ma is létezne egy SZDSZ, és maga az ország is többet profitál kivételesen kedvező külpolitikai adottságaiból. Messze nem ez történt. Az elmúlt közel negyedszázad Jászi Oszkár számára a másik oldalon az – úgymond – „nemzetellenes bűnei”-nek felhánytorgatását, itt pedig leginkább a feledést hozta. A tényleges feledés és feledtetés vétkét természetesen taktikusan takarni lehetett/lehet a „nemzetellenes bűnök” vádjával szembeni védelmezésével.

Jászi Oszkár – az elmondottakon túl – még egyéb súlyos okokból sincs a helyén. 1. Trianon ma is seb a nemzet testén. 2. Az 1989–1990-es rendszerváltás nyomán megelevenedett az Erdei Ferenc által leírt kettős társadalmi struktúra. 3. Ady Endre sírra vésett sorai ugyan megindítóan szépek, ám erőteljesen korrigálандóak. Mert 3.1. A költő és a polgári radikálisok között nem csupán komoly összhang, hanem nagy különbség is létezett. 3.2. A sok magyar becsületesnek és intellektuelnek az útja éppen nem ömölgetett Jászi felé. 3.3. Az anomáliáért magát Jászi Oszkárt (és általában a polgári radikálisokat) is súlyos felelősség terheli.

1. A seb fájdalmit az Európai Unió erősen enyhítette, de meg nem szüntette. 2004. május elsejétől hazánk és Szlovákia, valamint Csehország egyszerre nyert tagságot. Tehát ha úgy tetszik, a versailles-i békerendezés egyik volt kedvence, Csehszlovákia, valamint erős kárvallottja, a trianoni Magyarország egy szövetségi rendszerbe került. Románia 2007. január elsejétől, Horvátország 2013. január elsejétől kapott uniós tagságot. Szerbia pedig társult tagként várakozik bebocsáttatásra, s mivel a vágyott jövő megvalósulásához az igenlő magyar voksra is szüksége van, ezért jó ideje lényegesen rokonszenvesebb arcukat mutatja felénk, mint amit a történelem során nem kevés és véres alkalomkor kellett megtapasztalnunk.

A seb mindaddig mégis seb marad, amíg a szomszédok a magyar kisebbségnek nem adnak társult nemzeti pozíciót. Brüsszelnek ellenben sem ereje, sem kedve, hogy Romániát és Szlovákiát erre rászorítsa. Az igazi megbékélést itt a türelmetlenség, ott a gyanakvás hátráltatja. *Itt* joggal vagyunk türelmetlenek, hiszen félő, hogy amikor végre meglesz a vágyott társult nemzeti pozíció, addigra a kisebbséget a városiasodás, a modernizáció elkerülhetetlen velejárójaként taroló természetes asszimiláció létszámában feltartóztathatatlanul drasztikusan tovább gyengíti. *Ott* a gyanakvásokat vaskos tények táplálják. Történetiek és jelenbeliek is. A jelenbeli tényekből – vélhetőleg – bőven elégséges a döntően az USA által kikényszerített független Koszovó példájára, valamint az orosz külpolitika ukrainai lépéseire, Krím bekebelezésére utalnunk.

A történetiekből minden bizonnyal az 1938 és 1941 közöttiek a legsúlyosabbak. A trianoni országot döntően az akkori Németország ereje és akarata² növelte közel duplájára, saját erejéből a csonka országnak egyetlen négyzetkilométernyi terület visszavívására sem futotta. Ezért is lehetett oly nagy az országgyarapodás kiváltotta mámor, hogy az még Márai Sándort és a hozzá hasonlóan valóban okosakat is megríkatta, szemüket elfátyolozta. A szörnyű ébredés után nem csupán minden területet, némileg annál is többet kellett visszaadni. Olyan „győztesek”-nek, akik évekig valójában sokkal inkább tapadtak a náci Németországhoz, mi pedig közben a németekéhez és az oroszokéhoz mérhető emberveszteséget szenvedtünk el. 1945, a nulladik év – manapság nemigen méltányolt – óriási pozitív hozadéka, hogy lezárta azt az ezeresztendősi históriát, amely a

két háború között is kasztos, rendies társadalmat éltetett. Ám a modernizációt hozó új rendszer megszületését döntően a háború elvesztése, a Szovjetunió beavatkozása tette lehetővé, a belső magyar társadalomfejlődés jóval szerényebb szerepet játszott. Ráadásul a nemzeti függetlenség is évtizedekre odalett. Mind-ebből következően az utolsó, 1989–1990-es rendszerváltás után kialakult új helyzet – minden roppant lényeges különbözőség közepette – az 1918/1919-es forradalmak bukása utáni helyzettel erősen rokon. Ismét magasra csaptak az antikorszakos gondolkodás tarajos hullámai. Azok árján pedig a bűnbakkeresésnek ismét nagy az ázsiója.

2. A mai társadalom zömét a jelen írásunkban taglalt kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják, vagy alig érintik. Ha mégis tudnak valamit róla, ha van róla véleményük, azt kicsit is távolabb senki sem hallja. Ők alkotják a „népet”, tagjai természetesen jogilag ugyan a nemzetnek a részei, ám létfeltételeik (nem ritkán vérlázító) hiányosságai objektíve kirekesztik onnan. Fejük felett a kettős struktúrájú nemzet mentalitásában, világlátásában, történelemszemléletében merőben különböző két része egymással gyilkos küzdelmet folytat. Fegyvertáruk roppant széles. Nem ritka módszer a lenn lévők garasokkal történő megvásárlása, harcba küldése (szavazatvásárlás, hamis videók, bértüntetők stb.). A küzdelem témánkba vágó részét – manapság divatos szóval – emlékezetpolitikának nevezik. A bűnbakgyártás, régi toposzok fenntartása, tudat alá süppedt elemeinek előbányászása ennek a része.

3.1. Ady Endre, a zseniális barát verseiben és publicisztikájában egyaránt roppant kemény – számos esetben túlzásoktól sem mentesen – ostorozta az „istentelen rablólovagok és csuhások” országát, annak miniszterelnökét, a „kan Báthori Erzsébet”-et, a „csóvás gazember”-t, a „geszti bolond”-ot, mindeközben kemény kritikája a magyarság sorsa feletti mély aggodalommal is átitatott. Bár életében megkapta – ennyi csak kijárt neki –, hogy nem más, mint *tetű a magyar kultúra pálmáján*,³ s verseinek stilisztikáját is többen támadták, mint ahányan igenelték, halála után a recepciója ellenben már a húszas években bekövetkezett, költészete érettségi tétel lesz. A polgári radikálisok ellenben – az általános, nemes, nagy emberi célok jegyében – úgy támadták a „magyar feudalizmust”, hogy közben azt a veszélyt, hogy a Szent István-i birodalom a sír szélén jár, s abba mindjárt belezuhanhat, egészen az összeomlásig nem fogták fel.

3.2. Emberileg mélyen érthető, hogy majd négy évtized keserű száműzetése, rágalomözöne után – kései igazságtételül – Jászi Oszkár Ady Endre fennköltlen megindító sorait rendelte majdani sírjára vésetni. Lelki balzsam volt ez a senki földjén járó kemény antikommunistának. Ám sem életében, sem halálában *nem* ömölgettek feléje mindenünnen a magyar becsületesek és intellektuelek útjai. A helyzetet – sok egyéb mellett – Szekfű Gyula magatartása is jól szemlélteti. Őt 1913-ban *A száműzött Rákóczi* című könyve kiváltotta országos üldöztetésében Jásziék megvédenék. Támogatásukban ellenben a historikus a halál csókját látta, s nem kért belőle. Szekfű a polgári radikálisoknak valójában egyetlen nagy hibáját látta. Azt, hogy nem reálisan gondolkodnak. „Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája – nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalanul vádolják őket, akárcsak engemet –, hanem a történeti érzék hiánya.” A nagy historikus tehát mentesíti a polgári radikálisokat a magyartalanság oly gyakorta megfogalmazott vádjá alól.

3.3. Történelmi helye megtalálásában maga Jászi Oszkár is segíti a történészt. 1936. március elsején unokatestvéréhez, Liebermann Pálhoz intézett levelében

olvassuk: „Ami az én »önvádaimat« illeti, azok, mint jól sejtetted, nem munkám irányvonalára vonatkoznak, hanem inkább epizódokra. Így pl. nagy hiba volt, hogy pártot csináltam. Mint egy szellemi irány vezére, politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben dolgozhattam volna. Az emigrációban is hiba volt, hogy kezdetben egy csoport vezetését vállaltam. Újra: egyedül erősebb, biztosabb és talán hasznosabb lehettem volna. Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem.” Jászi nem mondja meg, hogy mit ért az ő munkájának irányvonalán. Hiszen abba nagyon sok minden beletartozik. Ha azt érti, hogy egy modern, demokratikus, igazságos országot akart, akkor természetesen semmi vitánk nincsen. Ám az „epizódok” problémák halmazát rejtik magukban.

Jászi azért hibáztatja magát, mert pártot csinált. Száznál is több esztendőt pergetett le az idő a Polgári Radikális Párt megalakítása óta. Közben rengeteget kísérleteztek a pártalakzatnál jobb formáció megtalálására, azután a különféle tömörülések rendre párttá formálódtak. Szóval aligha volt elhibázott dolog a Polgári Radikális Párt létrehozása. Jászi nem csupán pártpolitikusként volt kudarcos, szellemi iránya sem toborzott széles tábor a korabeli Magyarországon. Szavai vélhetőleg arra utalnak, hogy nem értett a napi politika bozótharcaihoz. A valóság egyszerűen az, hogy az ő prófétai hevülete nem ragadott magával szélesebb köröket. Elgondolása, mely szerint egy szellemi irány vezéréként, „politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben” dolgozhatott volna, az bizony téves, szubjektíve pedig önbecsapás. Az eredmény vélhetőleg még rosszabb lett volna. Hiszen az PRP az októberi forradalom előkészítésében hozott eredményeket. Míg ha Jászi csupán egy szellemi irány vezetője, akkor lehetett volna ugyan „kötöttségektől mentes”, „szabadabb”, ám „erőteljesebb” – aligha.

Az emigrációban sem az volt a hiba, „hogy kezdetben egy csoport vezetését” vállalta. A – fentebb vázolt tartalmú – szellemi iránnyal természetesen itt sem volt baj. Ám a politikai iránnyal annál inkább. A kisantanttal történt szövetekezés – ismételjük – végzetesen elhibázott volt. Egyedül önmagában talán lehetett volna „erősebb, biztosabb”, ám Eduard Benešnek az a Jászi Oszkár (és tegyük hozzá: gróf Károlyi Mihály) volt az „erősebb, biztosabb” és bizonyosan „hasznosabb”, aki(k) mögött csoportok, nagyobb politikai erők álltak. „Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem” – így a keserű, ám történetietlen sommázat. Jászi Oszkár rengeteget eltöprengett élete során azon, hogy ő tudós vagy politikus legyen. Ám ezzel a sehová sem vezető kérdésfeltevéssel szemben az ő tudományos tevékenysége soha nem a szobatudós munkája, hanem közvetlenül a társadalom jobbítását célzó foglalkozás volt. Ezért az mindenképpen irritálta a fennálló viszonyok híveit.

Az unokatestvérhez intézett levél folytatásában van az igazán drámai önreflexió. „És itt belejátszik a fajiság problémája is. Sokszor eszembe jut: ha kurtanemesnek vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna. S általában kételyeim vannak, hogy egy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? Ebben a véleményemben nincs semmi szerepe a Nazi ideológiának, melyet természetesen mai formulázásaiban ostobaságnak és gonoszságnak tartok. De van benne egy residium, mely megfontolást érdemel. A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.” Jászi Oszkárnak természetesen igaza van abban, hogy a kurtanemesnek vagy a paraszti sarjnak a politizálás terén volt bizonyos előnye

„egy idegen faj emberével” szemben a 20. század elején Magyarországon is. Ám amint a századelőn Jászi Oszkár nem akar tudni a frissen asszimiláltságának tényéről, most ellenben annak súlyát a valóságosnál jóval nagyobbra teszi. Hiszen a szintén frissen asszimilált Vázsonyi Vilmosnak a politikai életútja önmagában is mutatja, hogy neki sem volt megtiltva másként, világosabban fogalmazva: körültekintőbben, türelmesebben küzdeni politikai céljaiért. A „vázsonyizmus” az ő radikalizmusának a közelébe sem ért, ám az is egy jobb Magyarországot akart. Tehát az együttműködés elmaradásáért vélhetőleg túlzás lenne csupán Vázsonyi Vilmost és elvbarátait hibáztatni. Egy higgadtabb politikai gyakorlat pedig már akkoron meghozhatta volna a felismerést, hogy a politika valóban „nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga”. Annak a belátása pedig hozhatott volna részeredményeket. Jászi Oszkárnak mélyen igaza van abban, hogy „az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell”. Ám az igazán kiemelkedők – és Jászi Oszkár bizonyosan ilyen volt – esetében a tanulási idő bizonyosan lerövidülhet. A gondolatmenet záró mondatát – „talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna” – , annak mázsás terhe alatt ő csak a *talán* szócskával együtt volt képes leírni. A Jászi nagysága előtt fejet hajtó történész azonban leírja: hevesebb és türelmetlenebb volt, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.

*

A felrótt, közgondolkodást félrevezető valótlanosságok csak akkor illannak majd el, ha a nemzet mai kettészakadása jelentősen enyhül. Ha egyik oldal sem tör a másik gazdasági, politikai, szellemi ellehetetlenítésére. Ha mindkettő belátja, hogy üres szavak helyett a nemzeti minimum politikáját kell mindennapi élő gyakorlattá tenni, már csak azért is, mert a nagyvilágban különben nem állhatunk helyt. Ha a nemzet zöme végre képes lesz a reális önismeretre. Elviseli az ezzel járó fájdalmat. Már nem lesz szüksége bűnbakokra, nem hagyja azok gyártását. A nemzettudat iparos formálói felhagynak deformáló munkájukkal. Károlyi Mihály szobra visszakerül méltó helyére. Jászi Oszkár pedig végre megkapja azt a szobrot, amelyet minden rendszer megtagadott tőle.

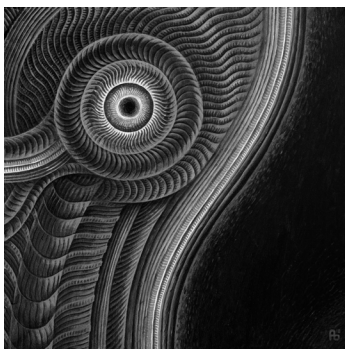
Egyszer megtörténik...⁴

■ JEGYZETEK

1. Természetesen azzal a megszorítással, hogy az a polgári pártokra vonatkozik. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a meglehetősen mostoha körülmények között is sikeresen szervezte magát újjá, a Kommunista Magyarországi Pártja pedig teljesen elhibázott ideológiai-politikai vonala s illegálisba szorítottsága közepette is működőképes maradt.
2. A tengely soha nem volt tengely. Erős propagandaszólam volt. Róma a „tengely” létrejöttétől alárendelt erejű Berlinhez képest.
3. Gróf Tisza István szavai.
4. Írásom Károlyi Mihály és Jászi Oszkár munkáin, levelein túl a fő szövegben említett történetek, valamint Pelle János, Takáts József és természetesen a magam publikációin nyugszik.

FRANK TIBOR

„SZOROS KAPCSOLATBAN”: SZILÁRD LEÓ ÉS ALBERT EINSTEIN

A világtörténelemben példátlan katasztrófák és fenyegetések korában Szilárd Leó mindvégig a lelkiismeret embere maradt, aki nemcsak a sorsdöntő kérdések felismerésének lényeglátó képességével rendelkezett, de ahhoz is volt tehetsége, hogy tematizálja ezeket a problémákat...

■ Az atomfizikus, majd később biológus Szilárd Leó (1898–1964) Budapesten született, középosztálybeli magyar zsidó családban. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság után fenyegetve érezte magát, és december legvégén úgy döntött, elhagyja hazáját.

Az ifjú Szilárd Leó politikailag aktív diákként bizonyos fokig kompromittálta magát a Tanácsköztársaság idején, és – William Lanouette szavaival – a Horthy-rendszert „mélységesen ízléstelennek és veszedelmesnek tartotta [...]. Úgy érezte, fizikai veszélyben van a Kun Béla kormány alatti tevékenysége miatt [...]”.¹ Szilárd bizonyítványt kapott Fejér Lipót matematikus professzortól 1919. december 14-i dátummal, amely tanúsította, hogy 1916-ban második díjat nyert egy diákversenyen, s ezt egy közjegyzőnek bemutatta Berlin-Charlottenburgban, 1920. január 3-án. Innen tudjuk, szinte napra pontosan, hogy mikor hagyta el Magyarországot.² „Félt [...] hazatérni. Berlinben maradt.”³

Jelentős év volt ez az ifjú Szilárd életében, hiszen nem pusztán más országba költözött, hanem egyben vallását, nyelvét és kutatási területét is lecserélte ekkor. A weimari Németországot kifinomult kultúrája és sokféle kitűnő tudományos eredménye az álmok földjévé tette azok számára, akik tisztességes diplomára vagy jó munkára vágytak. Szilárd eleinte mérnöki tanulmányait szerette volna folytatni Berlinben. „A fizika vonzása azonban túl erősnek bizonyult.” Albert Einstein, Max Planck, Max von Laue,

Erwin Schrödinger, Walther Hermann Nernst, Fritz Haber és James Franck akkortájt mind Berlinben élt, és egy olyan fizikus/kémikus körhöz tartoztak, amely nyitva állt a diákok előtt is. „Átváltottam a fizikára és Max von Laue (1879–1960) vezetése alatt 1922-ben fizikai doktorátust szereztem a berlini egyetemen.”⁴

Szilárd tehát 1922-ben Max von Laue irányításával nyerte el doktori fokozatát Berlinben. Mindkét disszertációja a termodinamika alapjaival foglalkozott. Az 1922-es disszertációban (*Über die thermodynamischen Schwankungserscheinungen*) igazolta, hogy az addig az atomok létezésére bizonyítékként felhozott statisztikai fluktuációt egy fenomenológiailag termodinamikai rendszer keretei között is elő lehet idézni úgy, hogy az atomokat figyelembe se vesszük. Következtetéseire meglehetősen jellemző módszerrel jutott. Jóval később felidézte, hogy miután hónapokat dolgozott megfeszítve egy termodinamikai problémán, már kezdte azt hinni, hogy esélye sincs a megoldást megtalálni. Ekkor egy hónapra szabadságra ment, eltökélve, hogy csak pihenni fog. Azonban a nagy kikapcsolódás közepette hirtelen beugrott neki egy felismerés egy teljesen más terület, a statisztikai mechanika kapcsán, melynek segítségével sikerült megoldania a problémát még a vakáció vége előtt.

Szilárd Leó berlini tartózkodásának első évében, 1920-ban vagy közvetlenül azt követően ismerkedett meg Albert Einsteinnel. Einstein igen nagy véleményvel volt a fiatal magyar tudósról, így jellemezve őt: „[Szilárd] nagyszerű, okos ember, aki egyébiránt nem táplál különösebb illúziókat. Talán mint a hozzá hasonló természetű emberek nagy része, ő is hajlamos túlbecsülni a ráció szerepét az emberi dolgokban.”⁵

Einstein, akinek korábbi munkássága nagyrészt a statisztikai fluktuációk elemzésére összpontosult, eleinte nem fogadta el Szilárd megoldását, mikor az átadta neki a kéziratot. Másnap azonban Max von Laue telefonon értesítette a fiatal embert, hogy munkáját mint doktori értekezést elfogadták az egyetemen. Von Laue „önálló gondolkodású”, „jelentős teljesítménynek” nevezte Szilárd disszertációját, külön méltatva Einstein energiafluktuáció-elemzéseinek újszerű felhasználását, és kiemelkedő („Eximium”) minősítést adott a dolgozatra. A disszertáció három évvel később nyomtatásban is megjelent.

Az 1920-as évek vége felé Szilárd többször is dolgozott együtt Einsteinnel különböző újító hűtés megoldásokon, felhasználva – sőt bizonyos értelemben kihasználva – ünnepelt kollégája hírnevét azzal, hogy találmányait kettejük neve alatt szabadalmaztatta. Ezek között szerepelt 1927-ben egy hűtőgép (*Kältemaschine*) és egy folyékony halmazállapotú fémek szállítására, főként a hűtőgépek gázainak, gőzeinek kondenzálására kifejlesztett készülék (*Vorrichtung zur Bewegung von flüssigem Metall, insbesondere zur Verdichtung von Gasen und Dämpfen in Kältemaschinen*), 1928-ban egy rezgőmozgást generáló elektromágneses készülék (*Elektromagnetische Vorrichtung zur Erzeugung einer oszillierenden Bewegung*), 1929-ben egy kompresszor (*Kompressor*), valamint 1930-ban egy elsősorban hűtőgépekhez kifejlesztett szivattyú (*Pumpe, vorzugsweise für Kältemaschinen*). Valami oknál fogva Szilárd nem sokkal később egyedül a saját nevében is szabadalmaztatott gyakorlatilag mindenben azonos találmányokat Németországban. A Szilárd és Einstein által kidolgozott működési elv egy új típusú, a korábbiaknál hatékonyabb, gazdaságosabb és biztonságosabb hűtőszekrény gyártását tette volna lehetővé. A tudospáros egyik fő újítása abban állt, hogy a hűtést az alkohol vízben történő abszorpciójával oldotta meg, azonban az elképzelt hosszú távon nem bizonyult használhatónak az ipari termelés szintjén.⁶

Jóval nagyobb jelentőségre tett szert a köztudatba Einstein–Szilárd elektromágneses szivattyú néven bekerült találmány, melyben „egy vándorló elektromágneses mező mozgásra kényszeríti a folyékony halmazállapotú fémét”. A tekintélyes AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft) nagyvállalat érdeklődést mutatott a készülék iránt, és részt vállalt a szivattyú hűtés célú prototípusának kifejlesztésében.⁷

Jóllehet Szilárd és Einstein Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Magyarországon is szabadalmaztatta a hűtőszekrényt, sőt Szilárd később aktívan próbálta népszerűsíteni a készüléket Amerikában,⁸ főként a gazdasági világválság pusztító hatása miatt annak forgalmazására végül nem került sor. Ezenfelül Einstein nem volt hajlandó nevét adni a hirdetésekhez, így a hűtő csak mint AEG-prototípus létezett egy darabig. Nem sokkal halála előtt valaki megkérdezte Szilárdot, mi lett a sorsa a készüléknek. „– Ja, az? – válaszolta a tudós. – Az belement az atombombába.”⁹

Két héttel azután, hogy a náci párt győzelmet aratott a Reichstagban 1930. szeptember 14-én, Szilárd egy Einsteinhez intézett levélben a következő szavakkal mérte fel az esemény horderejét: „Ha az orrom nem csal, minden héten újabb és újabb jelét látom annak, hogy Európában nem lehet számítani [politikailag] békés fejleményekre a következő tíz év alatt... Valójában nem vagyok biztos benne, hogy alkalmunk lesz Európában megépíteni a hűtőszekrényünket.”¹⁰

1931-ben Szilárd arra kérte Einsteint, hogy ajánlólevélben támogassa amerikai vízumkérelmét. Ő maga papírra vetett néhány sort azzal, hogy Einsteinnek csak alá kelljen írnia a nevét. Einstein azonban átfogalmazta Szilárd szerény önértékelését. Az „éveken át tartó, közösen végzett munka során jól megismertem őt (*persönlich gut bekannt*)” kitélt a „szoros munkatársi kapcsolatban (*eng verbunden*) állt velem” kifejezésre javította át, hozzátéve, hogy neki személy szerint is közvetlen érdeke fűződik Szilárd amerikai tartózkodásához.¹¹ Ezt követően, 1931-ben Einstein támogatta Szilárd nem kvótaalapú bevándorlási kérelmét is.¹² A magyar tudós 1933 márciusában, a Reichstag felgyújtása után hagyta el végleg Berlint.

Akkoriban a zsidóság európai csoportjai foglalkoztak a gondolattal, hogy adományok gyűjtésével egy új egyetemet alapítsanak valahol Európában, ahol menekültekből toborozták volna a tanári kart (*Flüchtlingsuniversität* – Menekült-egyetem). Az ötlet tulajdonképpen Einsteintől származott, akit azonban régi kollégája, Szilárd Leó végül meg tudott győzni arról, hogy „ezt igen nehéz lenne kivitelezni”, és hogy „inkább egy más, sikerrel kecsegtető feladatra kellene összpontosítani”.¹³ Einstein megfogadta Szilárd tanácsát, és nevét adta ahhoz az új szervezethez, az *Academic Assistance Council*-hoz, amely Nagy-Britanniában állt fel a Nobel-díjas Lord Rutherford (1871–1937) elnökletével; a titkári feladatkört Sir William Henry (később Lord) Beveridge (1879–1963) és Charles S. Gibson (1883–1950) töltötte be.¹⁴ Az intézmény létrehozásában nélkülözhetetlen szerepet betöltő Szilárd egy egész csapatnyi funkciót látott el a szervezetben, emberi életék és tudományos pályafutások százait mentve meg ezzel a biztos pusztulástól.

1939-re Szilárd abba a kiváltságos helyzetbe került, hogy felkérhette a világ immár legnevesebb Nobel-díjas tudósaként számon tartott Einsteint, hogy hívja fel Franklin D. Rooseveltt amerikai elnök (1882–1945) figyelmét az atomfizika közelmúltbeli vívmányaira. Einstein az 1939. augusztus 2-án Rooseveltnak írott híres levelének első, keltezés nélküli pszichozatában hangsúlyozta egy rendkívü-

li hatóerejű bomba kifejlesztését célzó, a nukleáris láncreakciók mechanizmusát tanulmányozó kutatás finanszírozásának szükségét. Ez a dokumentum a magyar Wigner Jenőt, a későbbi fizikai Nobel-díjas kutatót (1902–1995) említi a fejlesztés hajtómotorjaként. Azonban a Szilárd és Einstein között október végéig váltott levelekből tudjuk, hogy maga Szilárd is szorosan együttműködött honfitársával, Wignerrel a terven.¹⁵ Ezt tekintve voltaképpen egy teljesen magyar kezdeményezésről volt szó, hiszen az egész projektet Teller Ede (1908–2003) mozdította elő azzal, hogy Szilárdot elvitte Einsteinhez.

A három magyar menekült ütőképesebbnek bizonyult, mint az akkor nemrégiben fizikai Nobel-díjjal kitüntetett olasz Enrico Fermi (1901–1954), aki 1939-ben akart pénzt szerezni az amerikai haditengerészettől, ám ott „eszement dígnak” titulálták, és szóba sem álltak vele.¹⁶ A magyar kollégák bizonyára tanultak Fermi kárán, és felismerték, hogy Einstein lehet az egyetlen tudós, aki nem talál majd süket fülekre az elnöknél. Még így is két és fél hónapba tellett, mire a Lehman Brothers vállalatnál működő, a Roosevelthez fűződő bensőséges kapcsolatáról is ismert közgazdász, Alexander Sachs (1893–1973) elérkezettnek látta az időt, hogy személyesen átadja Einstein figyelemfelhívó levelét az elnöknek.¹⁷ Az eset jól példázza a tudósok megítélését és státuszát a kor Amerikájában. Ezzel szemben a hitleri Németországból érkezett menekültek tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a nácik semmitől sem riadnak vissza háborús céljaik elérése érdekében. A magyar tudós-menekülteknek pedig különösen alapos okuk volt az aggodalomra, miután megélték a magyar forradalmak és az azokat követő ellenforradalom eseményeit 1918 és 1920 között. Szilárd csatlóhatta Einstein ajánlását Charles A. Lindbergh-nek írt, 1939. augusztus 16-án kelt leveléhez is, melyben a híres amerikai pilóta segítségét kérte az atomreaktor működtetéséhez szükséges urán kormányzati beszerzése érdekében.¹⁸

1945 tavaszára azonban Szilárd arra a belátásra jutott, hogy a bombát nem szabad bevetni. Németország küszöbön álló veresége ekkor már nyilvánvaló volt, márpedig ez okafogyottá tette a Manhattan tervet. Tudta azt is, hogy egy Japánra ledobott bomba csak hátráltatná a béketárgyalásokat. A jó ügyekért mindig buzgó Szilárd elhatározta, hogy feljegyzésben hívja fel Franklin D. Rooseveltnél elnök figyelmét egy nukleáris fegyverkezési verseny veszélyeire. Ebben a kérdésben is Einstein levélbeli támogatásáért folyamodott, aki haladéktalanul meg is adta azt. Az amerikai elnöknek 1945. március 25-én írt levelében Einstein hangsúlyozta, Szilárd milyen „rendkívüli mértékben aggasztónak találja, hogy nincs megfelelő kapcsolattartás a munkát végző tudósok és az Ön kabinetjében a politikai döntésekért felelős kormánytagok között”.¹⁹ Szilárd leiratot csatolt Einstein leveléhez, amelyben az atombombák nemzetközi ellenőrzési rendszerének kidolgozására tett javaslatot, a fegyverkezési verseny megelőzése érdekében. A jelek szerint sikerült is időpontot kapnia Roosevelthez április 12-re – éppen aznapra, mikor az elnök meghalt. Ezt követően Szilárd a leirat módosított változatát – Einstein levelének kíséretében – megküldte Harry S. Trumannak (1884–1972) 1945. május 25-én,²⁰ az új elnök pedig későbbi külügyminisztere, James F. Byrnes (1879–1972) asztalára továbbította azt. Mikor Szilárd az amerikai Nobel-díjas kémikus, Harold C. Urey (1893–1981) társaságában pár nappal később meglátogatta Byrnest dél-karolinai otthonában, vendéglátója minden további nélkül elutasította a fizikus érvelését.²¹

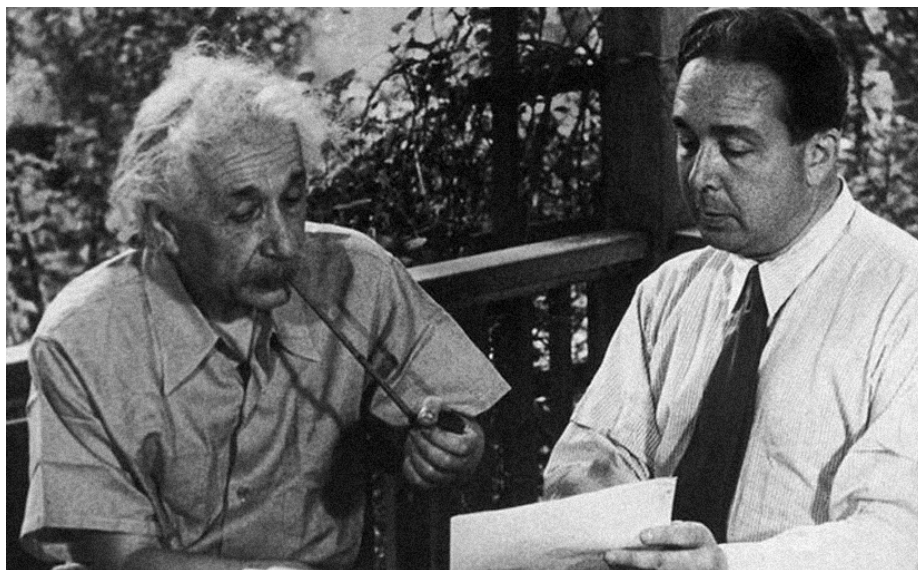
A világtörténelemben példátlan katasztrófák és fenyegetések korában Szilárd Leó mindvégig a lelkiismeret embere maradt, aki nemcsak a sorsdöntő kérdések

felismerésének lényeglátó képességével rendelkezett, de ahhoz is volt tehetsége, hogy tematizálja ezeket a problémákat, és széles körű támogatást nyerjen meg a megoldásukhoz. Számos kezdeményezésének azzal is súlyt kívánt adni, hogy rendszeresen hivatkozott Albert Einsteinnel ápolta bensőséges viszonyára. Einstein maga pedig nem fukarkodott a segítséggel: mintegy harmincöt éven át – kapcsolatuk első napjaitól élete végéig – támogatta volt tanítványa, majd munkatársa törekvéseit. Kettejüknek a háború alatt és békeidőben is töretlen együttműködése a huszadik század sorskérdéseiben ékesen bizonyítja társadalmi érzékenységüket, a világ iránt kölcsönösen táplált felelősségérzetüket és azt a mély meggyőződésüket, miszerint a tudomány célja mindig az emberiség szolgálata kell hogy legyen.²²

■ JEGYZETEK

1. Gábor Palló in *Conversation with William Lanouette*. The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 111. (Autumn 1988) 164–165. – Szilárd Leó külföldön mindvégig ékezetek nélkül írta nevét, s azt mindmáig így is használják.
2. *Beglaubigte Abschrift*, Pakscher közjegyző aláírásával, [Berlin-]Charlottenburg, Januar 3, 1920. *Leo Szilard Papers*. Mandeville Special Collections Library, University of California, San Diego, Geisel Library, La Jolla, California, MSS 32, Box 1, Folder 12.
3. Gábor Palló: i. m.
4. Leo Szilard: *Curriculum Vitae* (Including List of Publications), August 1956, frissítve June 23, 1959. *Leo Szilard Papers*, MSS 32, Box 1, Folder 2. Albert Einstein és Max von Laue fizikai, Fritz Haber és Walther Nernst kémiai Nobel-díjasok voltak, Erwin Schrödinger és James Franck később kapták meg a fizikai Nobel-díjat.
5. Albert Einstein H. M. Brailsfordnak, April 24, 1930. *Leo Szilard Papers*. Box 7, Folder 27; kiadta Otto Nathan and Heinz Norden, eds: *Einstein on Peace*. Simon and Schuster, New York, 1960. 103–104.
6. Rudolf Plank und Johann Kuprianoff: *Haushalt-Kältemaschinen und kleingewerbliche Kühlanlagen*. 2. Auflage. Springer, Berlin, 1934; *Die Kleinkältemaschine*. 2. Auflage. Springer, Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1960; Rudolf Plank: *Amerikanische Kältetechnik*. Deutscher Ingenieur-Verlag, Düsseldorf, 1950.
7. Gene Dannen: *The Einstein-Szilard Refrigerators*. Scientific American 276. (January 1997), 90–95; *Die Einstein-Szilard-Kühlschränke*. Spektrum der Wissenschaft (Juni 1997), 94–100. Ez a cikk megjelent arab, kínai, francia, japán, lengyel és spanyol nyelven is.
8. Szilárd számos brit és amerikai szabadalma szerepel összes műveiben: *The Collected Works of Leo Szilard: Scientific Papers*. The MIT Press, Cambridge, Mass. and London, 1972. 543 és kk. Magyar szabadalma: Magyar Királyi Szabadalmi Bizottság, Szabadalmi leírás, 102079. szám, XVIII/c osztály, 1931. március 2. Az Einstein-Szilárd-féle hűtőszekrények iránti amerikai érdeklődésről ld. Szilárd levelét Gano Dunnhoz, September 13, 1939, *Leo Szilard Papers*. Box 7, Folder 21.
9. Idézi George Halász: *Dr. Einstein's Icebox*. In: Martin Levin, ed.: *The Bedside Phoenix Nest*. Yves Washburn, New York, 1965. 317–318.
10. Szilard (Berlin) – Einstein, September 27, 1930. Idézi Michael Grüning: *Ein Haus für Albert Einstein. Erinnerungen, Briefe, Dokumente*. Verlag der Nation, Berlin, 1990. 335–337; Gene Dannen: i. m. 78.
11. Szilard Einsteinhez, Juni 30, 1931. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 7, Folder 27.
12. Einstein (Caputh bei Potsdam) a berlini amerikai főkonzulátushoz, October 24, 1931. *Leo Szilard Papers*. i. m. Box 27, Folder 5.
13. Leo Szilard (Brüsszel) Sir William Henry Beveridge-nek, May 14, 1933. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 11, Folder 18; Leo Szilard (London) Sir William Henry Beveridgenek, May 4, 1933. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 4, Folder 30.
14. Lord Beveridge: *A Defence of Free Learning*. Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1959. 2; Szilard (London) Jacques Errerahoz, Juni 4, 1922. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 7, Folder 22; Benjamin Liebowitz (London) Ernst P. Boashoz (London), May 4, 1933. , uo. Box 12, Folder 4. A Tanács egészen 1966-ig működött *Society for the Protection of Science and Learning* néven, ld. Robin E. Rider: *Alarm and Opportunity: Emigration of Mathematicians and Physicists to Britain and the United States, 1933-1945. Historical Studies in the Physical Sciences* 15.1984. 116.
15. Albert Einstein (Peconic, Long Island) F. D. Roosevelthez, d. n. [1939]. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 7, Folder 27; Albert Einstein (Peconic, Long Island) F. D. Roosevelthez, August 2, 1939. *Archiv zur Geschichte der Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin-Dahlem, Va Abt., Rep 23. A levél sok helyütt megjelent, többek között Morton Grodzins and Eugene Rabinowitch, eds: *The Atomic Age: Scientists in National and World Affairs*. Basic Books, New York and London, 1963. 11–12; Otto Nathan and Heinz Norden, eds: *Einstein on Peace*. i. m. 294–296; Robert C. Williams and Philip L. Cantelon, eds: *The American Atom. A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Fission to the Present 1939-1984*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984, 12–14; Spencer R. Weart and Gertrud Weiss Szilard, eds: *Leo Szilard: His Version of the Facts. Selected Recollections and Correspondence*. The MIT Press, Cambridge, Mass. and London, 1978. 82–84; Edward Teller, with Judith L. Shoolery: *Memoirs. A Twentieth Century Journey in Science and Politics*. Perseus Publishing, Cambridge, Mass., 2001. 145–147. Teller csak Szilárdot említi utasaként.
16. Idézi Donald Fleming: *Albert Einstein's Letter to Franklin D. Roosevelt, 1939*. In: Daniel J. Boorstin, ed.: *An American Primer*. Mentor Books, New York, 1968. 884.

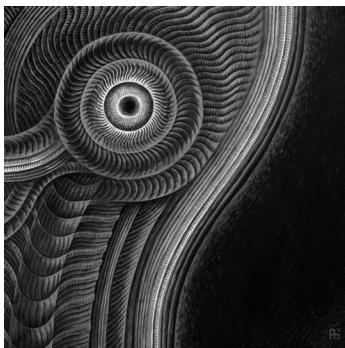
17. Szilard Einsteinnek, October 17, 1939. *Leo Szilard Papers*. i. h. Box 7, Folder 27, vö. Weart and Weiss Szilard, eds: *Leo Szilard: His Version*. i. m. 107–109.
18. Szilard Charles Lindberghnek, August 16, 1939. *Leo Szilard Papers*., i. h. Box 12, Folder 5, vö. Weart and Weiss Szilard, eds: *Leo Szilard: His Version*. i. m. 99–100.
19. Einstein (Princeton) Franklin D. Rooseveltnek, March 25, 1945, in: *Leo Szilard Papers*, i. h. Box 7, Folder 27, vö. Weart and Weiss Szilard, eds: *Leo Szilard: His Version*, i. m. 205-207.
20. Szilard Trumanhoz, May 25, 1945, Weart and Weiss Szilard, eds: *Leo Szilard: His Version*. i. m. 208.
21. Leo Szilard: Atomic Bombs and the Post-War Position of the United States in the World, *Leo Szilard Papers*, i. h. Box 10, Folder 9.
22. Korábbi idevágó közleményeim: Tibor Frank: Ever Ready to Go: The Multiple Exiles of Leo Szilard. *Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Preprint 275*, Part II, Berlin, 2004, 131, 140-150; Tibor Frank: Ever Ready to Go: The Multiple Exiles of Leo Szilard, *Physics in Perspective*, Vol.7, No.2, June 2005, 204-252; „Eng verbunden”: Leo Szilard und Albert Einstein, in: Jürgen Renn (Hrsg.): *Albert Einstein. Ingenieur des Universums. Hundert Autoren für Einstein*. Wiley-VCH, Weinheim, 2005, 344-347.

Einstein és Szilárd. Manhattan Project / US Department of Energy

NYÁRI GÁBOR

A '45-ÖS EMIGRÁCIÓ ELSŐ ÉVEI

Márai Sándor találóan fogalmazta meg: „A száműzetés egyik titka: lemondani, sértődés nélkül, minden külső igényről. A másik titok: nem mondani le – semmilyen körülmények között –, semmiféle belső igényről.”

A mikor a hazájukat valamilyen okból elhagyó magyarok történetét vizsgáljuk, és említésre kerülnek a különböző „emigrációs hullámok”, általában a népesség számát tekintve a 19. század végén, a 20. század első éveiben Amerikába „kitántorgó másfél milli emberünk” és az 1956-os menekültek kerülnek említésre, míg a politikai szinten szerepet vállaló csoportok közül a Károlyi- és a kommunista emigráció vagy a második világháború utáni átmeneti demokratikus korszakban szerepet vállaló, majd a kialakuló diktatúra által elűdözött személyek. Bár az utóbbi években több történész tollából is megjelentek a témával kapcsolatos munkák,¹ illetve 1990 óta itthon is elérhetőek visszaemlékezések és egyéb írások,² összességében mégis kevesebb szó esik azokról a menekültekről, az úgynevezett '45-ösökről, akik mind számukban, mind politikai és kulturális tevékenységüket tekintve meghatározóak voltak, és talán a legnehezebb sors jutott nekik, amíg magyarságukat megőrizve új otthonra leltek. Jelen tanulmány ennek a '45-ös emigrációnak a történetét kívánja röviden bemutatni.³

Kik voltak és hányan lehettek az úgynevezett '45-ösök?

■ Amikor 1945. május 8-án Európában véget ért a háború, hozzávetőlegesen 800 000–1 000 000 magyar állampolgár tartózkodott az ország határain kívül, döntő többségben az egykori Harma-

dik Birodalom területén. Összetételüket tekintve a valósághoz valószínűleg vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes, az emigráció meghatározó alakjának számadatai állnak a legközelebb: 100 000 katona, 150 000 levente, 300 000 polgári személy (köztük 40 000 nyilas), 250 000 népi német.⁴ Farkas nem említi számításában a koncentrációs táborokból szabaduló – elsősorban zsidó származású – magyar állampolgárokat, akikkel együtt a magyarok száma kitehette az 1 000 000 főt. Jelentősek voltak a háború után a német területeken lévő anyagi javak is: 300 mozdony, 10 000 vasúti kocsi, 400 gépkocsi, 4765 ló, nagy mennyiségű vetőmag és több tízezer tonnányi egyéb anyag. Külön ki kell emelni a Szent Koronát, a Szent Jobbot – amelyet az Amerikai Katonai Misszió még 1945-ben visszaszolgáltatót az augusztus 20-i ünnepségre – és a Nemzeti Bank aranykészletét.⁵

Mivel a menekültek többsége a harcoktól félve hagyta el hazáját, vagy a katonai szolgálat miatt került Nyugatra, ezért a legtöbben igyekeztek a lehető rövidebb idő alatt hazatérni, és szinte azonnal megkezdődött mind a szervezett repatriálás, mind a szervezetlen egyéni vagy csoportos hazavándorlás. Bár a hazavágyók túlnyomó többsége 1945–1946-ban visszatért Magyarországra, maga a folyamat nagyjából csak 1948-ra fejeződött be. Ettől az időponttól nevezhetjük a haza nem térők körülbelül 250 000 főt számláló csoportját emigránsoknak. A kutatás során előkerült elsődleges források⁶ is alátámasztják, hogy az emigrációt választók többsége a katonatisztek közül vagy a polgári, értelmiségi rétegből került ki, akik elsősorban azért maradtak Nyugaton, mert féltek az esetenként jogos, de általában alaptalan számonkéréstől. A tiszteket ez a veszély különösen fenyegette.⁷ Az, hogy a fogság alatti kihallgatások során a nyugati szövetségesek ártatlannak nyilvánították őket, még nem volt garancia arra, hogy Magyarországon nem vár rájuk meghurcolás. A hatóságok sokakat már a vonatról leszállva elhurcoltak,⁸ a több városban kialakított szűrőtáborokban pedig a rendőrség és a Katonapolitikai Osztály közösen vontak szigorú ellenőrzés alá minden hazatérő katonát, sokakat már kész névlistáról kerestek.⁹ A legrosszabb helyzetben azok az egykori SS-katonák voltak, akiket akaraton kívül soroztak be. Bár a Volksbund-tagok között már a második világháború elejétől toborozhatott az SS, az 1944-es megszállás után a hadra fogható, 17. életévüket betöltött svábokat automatikusan ide sorozták be.¹⁰ A háború után azonban nem számított, hogy valaki önként lépett be a fegyveres alakulatba, vagy akarata ellenére vitték el, egyaránt mindenki „fasisztává” változott, és minimum a kitelepítésre kellett számítani. A civilek is okkal féltek a hazatéréstől, abban az esetben is, ha nem követtek el háborús bűnöket. 1945 tavaszán, még a háború vége előtt megindultak az internálások a szovjetek által ellenőrzött országrészben. Az első internáltak pedig a nyilasok mellett a korábbi hivatalnokok és politikusok voltak, akiknek egyetlen „bűnük” az volt, hogy a Horthy-korszak intézményrendszerében dolgoztak, tehát „reakciós elemeknek” számítottak. A Politikai Rendészeti Főosztály 1945. április 12-ig 8260 „fasisztát és reakcióst” vett őrizetbe, 1946 márciusáig további 35 000 főt tartóztatott le. Közülük 18 916 főt nyilasnak, 4064-et volksbundistának minősítettek. 5642 fő ellen indult bírósági eljárás, 17 418 személyt internáltak, 9360 személyt rendőri felügyelet alá helyeztek.¹¹ A *Kis Újság* már 1945. december 5-én közölte azt a rendelettervezetet, amely az 1946 elején indult B-listázások alapjául szolgált.¹² Természetesen a „nyugatos” menekültek nem rendelkeztek ilyen pontos információkkal a magyarországi eseményekről, de nem is voltak teljesen tudatlanok.

Ez egyben rámutat arra is, hogy a Szovjetunió a magyar kommunistákkal együtt már a háború utolsó óráiban a teljes hatalomátvételre és a totalitárius diktatúra kiépítésére készült, és a „teljes rendszerváltás” egyik fontos lépcsőfokaként azokat a személyeket, csoportokat, társadalmi rétegeket korlátozta jogsértő módon, akik az előző rendszert működtették. A politikai hatalomátvétel szempontjából mindegy volt, hogy az adott személy további magyarországi működését hogyan lehetetlenítik el, így az internálás, a bebörtönzés, a kivégzés, a B-listázás, a gulágra hurcolás mellett ugyancsak módszer volt sokak esetében az emigrációra kényszerítés – ők alkották elsősorban az úgynevezett ’47-esek csoportját – vagy a már Nyugaton lévők esetében az országtól távol tartás. Ez utóbbinak elsődleges eszköze a propaganda volt, amely a ’45-ösöket fasisztának, antiszemitának, nyilasnak bélyegezte, ez a hamis toposz pedig sajnálatos módon részben a mai napig tartja magát. Valójában az emigrációt választók többsége a Horthy-korszak konzervatív, keresztény, a hagyományokon és a Szent Korona országa ezeréves államiságán alapuló szemléletét vallotta.¹³

A kialakult helyzetről igen pontos képet festett az emigrációban működő segélyező szervezet, a Református Lelkigondozó Szolgálat 1948-as jelentése:

„A németországi és ausztriai menekült magyarság helyzetének okát »ex-enemy« állapotával indokolják és a náci bűnök bélyegét nyomják reánk. [...] Ehhez még csak az fogható, amikor édes hazánk felől pedig a nyugatos reakció és a hazaárulás vádját olvassák reánk. Ezekkel szemben ugyanis az igazság az, hogy itt nem egy náci vagy nyilas és nem is egy reakciós nyugatos emigráns, hanem egy mérhetetlenül és szívtettősen szerencsétlen és nyomorult nép-roncs sínylődik, a szellemi és fizikai nyomorúság mélyén.”¹⁴

A '45-ösök életkörülményei a világháború utáni első években

■ Közvetlenül a második világháború utáni időszakban mind a hadifoglyok, mind a menekültek életkörülményei siralmasak voltak. Az összesített adatok szerint – elsősorban, de nem kizárólag német területeken – 10 800 000 *Displaced Person*¹⁵ (DP) tartózkodott – ebből 1 650 000 Ausztriában, amely a terület akkori teljes lakosságának 27,5%-át tette ki¹⁶ – számos nemzet tagjaiból összetevődve.¹⁷ Bár a hazatelepülés és hazatelepítés folyamata a fegyverek elhallgatása után szinte azonnal megindult, a DP-k száma még 1945 szeptemberében is elérte a 7 000 000 főt.¹⁸ Ezekhez az óriási számokhoz pedig hozzá kell tenni, hogy nincsenek benne a hadifoglyok, miközben az egykori Harmadik Birodalom romokban hevert, és az otthonukat, megélhetésüket veszített németek száma is legalább 10 000 000-ra rúgott. A német és osztrák területeken bármiféle szervezettek mondható rendszert csak a győztes hatalmak katonasága tartott fent, de még maga Dwight D. Eisenhower is megjegyezte az ellenséges katonákkal kapcsolatban, hogy a „leavenworthi vezérkari akadémián nem tanították, hogy mit kell tenni a sok hadifogollyal, különösen, ha nincs erre elegendő szállítóeszköz”.¹⁹

Az első időszakból a hadifoglyok helyzetéről áll rendelkezésre több forrás, de így is nehéz átfogó képet adni, főleg a létszám tekintetében. Az NSZK külügyminisztériuma szerint 400 000–450 000 magyar katona tartózkodott 1944 szeptemberének végén²⁰ a Harmadik Birodalom területén, akiknek 80%-a esett később hadifogságba.²¹ Farkas 250 000 fegyveresről írt,²² akik közül nyilvánvalóan nem került mindenki fogságba. Ugyanakkor a Magyar Harcosok Bajtársi Közös-

sége (MHBK) által 1950-ben kiadott úgynevezett *Fehér könyv* 280 000 „nyugatos” magyar hadifogolyról tájékoztatott.²³

A brit hadsereg csak az általános kapituláció után találkozott a honvédséggel, ezért a magyarokat nem ellenségként, hanem *Surrendered Enemy Personnel*-ként²⁴ (SEP) kezelték. 1945. szeptember 20-án a brit katonai hatóságok megszüntették a magyarok hadifogoly-státusát, hazatérésük elé nem gördítettek akadályt.²⁵

A francia hadifogságba esettek ennél sokkal rosszabb elbánásban részesültek. Mivel Magyarország és Franciaország között nem volt hadiállapot, hivatalosan nem számítottak hadifogolynak, hanem csak internáltak. Ez azonban csak Ausztria franciák által megszállt területein volt így – itt a magyar katonák szabadban mozoghattak, és még egy őrszolgálat is felállt²⁶ –, Németország francia megszállási övezetében hadifoglyokként és a németekkel egyenrangú „bűnös-ként” kezelték a magyar katonákat is. A francia táborokban uralkodó állapotokról sok mindent elmond, hogy a halálozási arány néhányban meghaladta az egyes náci koncentrációs táborokét.²⁷ Bár lágerenként eltérőek voltak a körülmények, összességében itt volt a legrosszabb a sorsa az egykori magyar katonáknak, akik között gyorsan el is terjedt a szólás, hogy a francia és a szovjet hadifogság között az egyetlen különbség, hogy Franciaországban kevésbé volt hideg. A szemléltetés kedvéért álljon itt egy részlet, amelyet egy magyar vöröskeresztes bizottság készített a St. Priest-i hadifogolytáborról:

„Általános helyzet: A tábor már többször meglátogatta a Nemzetközi Vöröskereszt és különféle katonai és polgári bizottságok. Sajnos, bár valamennyien megállapították, hogy az élelmezés igen gyenge, a javulás igen gyengén volt érezhető. – A foglyok testi legyengülése nagymérvű, de ennek következményeként az erkölcsi erő is alábbhagyott. Nagyfokú elkeseredés vett erőt valamennyiükön, mert családjaikról semmit sem tudnak, nem értik, hogy miért kell nekik francia fogságban lenniük, mikor Magyarország és Franciaország között egyáltalán nem volt háborús viszony. Eddig soha kihallgatva nem voltak, postát nem kaptak.”²⁸

A francia övezetekben végül 1946–1947 telén szüntették meg a magyarok hadifogoly státusát.²⁹

Az amerikai megszálló hatóságok egy 1945. július 6-án kelt rendelete kimondta, hogy a magyar haderő tagjait is hadifoglyoknak kell tekinteni. Az amerikai táborokból 1945. szeptember végén kezdték hazaszállítani a hadifoglyokat és a polgári menekülteket.³⁰ Az amerikai hadifogolytáborokban a körülmények általában a táborparancsnoktól és az őroktól függtek. A vezérkarnak nem volt sem tapasztalata, sem elképzelése arról, hogy mit kezdjen ekkora mennyiségű hadifogollyal, így a minimális szervezést és az egyes nemzetiségű egykori katonák szétválasztását is maguk a hadifoglyok végezték.

A hazavágyóknak sok mindennel számolniuk kellett. Minél később szabadult valaki a hadifogságból, annál erősebb volt honvágya, de annál több információja volt a Magyarországon kialakult helyzetről. Természetesen a legtöbb egyszerű katona a visszatérést választotta családjához, szülőföldjéhez, munkájához. Azok az egykori hadifoglyok, akik végül idegen országban maradtak, hamar megtalálták az utat a többi emigráns magyarhoz, így ekkortól kezdve nem lehet szétválasztani a katonák és a civilek történetének vizsgálatát.

A hadifoglyokénál nagyobb nehézségekbe ütközik a menekült civilek közvetlenül háború utáni történetének bemutatása. Amíg az egykori katonák viszony-

lag szervezeten kerültek táborokba, és indultak vissza Magyarországra, addig a civilekkel jóval kevesebbet törődtek a megszálló hatóságok. Mivel a magyar szer-
vek sem mutattak túl nagy érdeklődést a menekültek iránt, ezért a különböző
egyházak próbálták őket összefogni.³¹

Az 1945-ben kitelepített vagy elmenekült polgári lakosság történetét két rész-
re lehet osztani. Az 1945 és 1949 közötti szakaszban a szervezetlen és kétség-
beesett tömeg a mindennapi megélhetésért küzdött a menekülttáborokban, mi-
közben a legtöbben visszatértek Magyarországra. A „nyugatosok” nagyobb
számban ott éltek különböző táborokban, ahova a háború végén eljutottak, vagy
telepítették őket: Ausztriában (Graz, Salzburg, Innsbruck) és Bajorországban
(München, Landshut, Passau, Pfarrkirchen, Eggenfelden, Dingolfing, Ganghöfen,
Metten, Rosenheim).³² Ezek részben újonnan létrehozott lágerek voltak – a leg-
nagyobbakat Pockingban és Eggenfeldenben létesítették³³ –, amelyekben hadi-
foglyokat és civil menekülteket egyaránt elhelyeztek, de esetenként a nyugati
szövetséges hatóságok korábbi náci koncentrációs táborokban, például
Dachauban helyezték el a DP-eket.³⁴ Volt számos olyan kisebb tábor, amelyeket
korábbi laktanyákból vagy iskolákból alakítottak ki. A lágerek többségében a
kelet-közép-európai menekülteket vegyesen helyezték el, a különböző nemzeti-
ségek között pedig nem volt jó a viszony. A magyar csoportok általában megvá-
lasztották helyi vezetőiket, akiknek az érdekképviseleten és a menekültek össze-
írásán kívül egyik fő feladatuk a többi magyarral való kapcsolat felvétele volt.³⁵
A rossz körülményeket jól mutatja, hogy még három évvel a háború után is a he-
ti élelmiszersegély egy főre átlagosan csupán 255 gramm liszt, 227 gramm bab
és borsó, valamint 68 gramm rizs volt.³⁶ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a
nehézségek ellenére már ebben az időszakban sikerült lerakni az alapjait a ma-
gyar iskolahálózatnak; a történelmi egyházak segítségével segítségül jöt-
tek létre, illetve már a táborokban megindult a kulturális élet.³⁷

Az 1948–1949-es évek számítanak a legfontosabb választópontnak a '45-ösök
életében: a két német állam létrejötte, a vasfüggöny leereszkedése, a Magyaror-
szágon végbemenő kommunista hatalomátvétel és az egyéb világpolitikai esemé-
nyek stabilizálták a nemzetközi helyzetet, ezzel szertefoszlata az addig sokat
hangoztatott reményt, miszerint a szovjet megszállás véget fog érni Közép- és
Kelet-Európában, a menekültek pedig egy szabad országba térhetnek vissza. Ez-
zel együtt nyilvánvalóvá vált az is, hogy sem Németország, sem Ausztria nem
tud integrálni ilyen nagyszámú menekültet, így minden nemzet soriban megin-
dult a kivándorlás a világ minden tájára. Bár ez a folyamat 1949-ben még nem
ért véget, már ekkor körvonalazható volt, hogy kik azok, akik Nyugat-Németor-
szág vagy Ausztria területén kívánnak hosszabb időre letelepedni. Innentől
kezdve nagyjából 1953-ig tart az a folyamat, amelynek keretein belül a német
nyelvterületen maradt magyarság nemzeti értékeit, hagyományát, kultúráját és
nyelvét megőrizve integrálódott a német vagy az osztrák társadalomba.

A '45-ösök politikai nézetei

■ Amint az korábban is említésre került, a '45-ösök nagy része a Horthy-korszak
értelmiségi, polgári rétegéhez tartozott, így annak társadalmi és politikai beren-
dezkedését, az ezeréves magyar állam eszmeiségét tekintette kiindulópontnak.
Ezt nevezzük „'39-es alapnak”, amely nevét az 1939-es választásról kapta, amely
az utolsó olyan országgyűlési választás volt, amely során az ország területén

nem állomásoztak idegen megszálló katonák, a keretek pedig – többé-kevésbé – demokratikusak voltak. A '45-ösök az ekkor megválasztott országgyűlést tartották a magyarság jogos képviselőjének, a realitásoktól elszakadó, túlzottan is jogi szemléletmódnak köszönhetően pedig ez adott alapot arra, hogy az egyébként konzervatív gondolkodású többség szóba álljon a nyilasokkal és egyéb szélsőjobb elemekkel, akik 1939-ben mandátumot szereztek. Ez a gondolkodás azonban ugyanúgy jellemző volt a nyilasokra is, érdekes mozzanat, hogy az 1939-es alapon állók legfontosabb politikai megmozdulásán, az 1947. augusztus 20-án a bajorországi Altöttingben tartott országgyűlésen, amelyen körülbelül 50-60 egykori, döntően kormánypárti képviselő vett részt, a szélsőjobbos Maróthy Károly vetette fel hozzászólásában, hogy a tanácskozás azért nem megfelelő, mert azon nem tudta magát képviseltetni az összes 1939-ben mandátumot szerzett párt, elsősorban a baloldali ellenzék.³⁸ Mindez a szemlélet azonban azzal is járt, hogy a '39-es alapon állók nem fogadták el az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlést, valamint annak emigrációba kényszerített demokrata politikusait – az úgynevezett '47-eseket. Nézeteik szerint, aki elismerte az 1945 utáni politikai rendszert, az egyben elismerte a népbírósági ítéleteket, az egyházak meghurcolását és a törvénytelenégeket. Ezzel szemben az 1947-es emigráció a világháború után kialakult politikai rendszert tekintette alapnak, amelyről azt tartotta, hogy bár a Szovjetunió veszélyeztette és idővel a kommunisták kezébe játszotta át a hatalmat, de a törvényi keretek demokratikusak voltak. A Horthy-korszakot és annak szellemiségét nem fogadták el, és felelőssé tették olyan második világháború alatti bűnökért, amelyekért csakis a megszálló németeket és az őket kiszolgálókat terhelte a felelősség.

Az emigráció két csoportjának ugyanaz volt a problémája. Nem fogadta el a másik eredményeit, a kudarcokat viszont túlzottan kihangsúlyozták. Elsősorban azért ítélték el a másikat, amit egy megszálló hatalom kényszerítésére tettek, vagy nem volt módjuk ellene fellépni. Így szinte lehetetlen volt, hogy ez a két csoport közös nevezőre jusson, és közös harcot folytasson Magyarország függetlenségéért. Annak ellenére, hogy az olyan '39-es alapon álló szervezetek, mint a Magyar Szabadság Mozgalom vagy a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége, több tízezres taglétszámmal tettek szert, nemzetközi támogatásra kevésbé számíthattak, mert azt a székhelyét csakhamar az Egyesült Államokban kialakító, '47-esekből álló, Magyar Nemzeti Bizottmány kapta.³⁹ Megemlítendő, hogy az ekkor emigrációban élő, a Horthy-korszakban meghatározó politikusok – vagy akár maga a kormányzó – többségben nem csatlakoztak egyik szervezethez sem.⁴⁰ Amikor a vérbe fojtott forradalom és szabadságharc után 1956-ban megérkezett a következő emigrációs hullám, egy integrálódott, kulturális és segélyező akciókban együttműködő, de politikailag végletekig megosztott nyugati magyarságot talált. Összességében azonban a magyarok segítőkészségből ekkor is jól vizsgáztak, és a „45-ösök” intézményrendszere nagyban segítette az újonnan érkezők integrálódását.

A '45-ös emigráció alig tíz év alatt erőt és fáradtságot nem kímélve kikerült a menekülttáborokból, elsősorban a történelmi egyházak segítségével létrehozta segélyszervezeteit, kiépített egy színvonalas iskolahálózatot, és ápolta a magyar nyelvet, kultúrát, hagyományokat. Márai Sándor találóan fogalmazta meg: „A száműzetés egyik titka: lemondani, sértődés nélkül, minden külső igényről. A másik titok: nem mondani le – semmilyen körülmények között –, semmiféle belső igényről.”⁴¹

■ **JEGYZETEK**

1. Néhány fontosabb munka a teljesség igénye nélkül: Baráth Magdolna: *Menekültekből emigránsok*. Múltunk 2018. 4. sz. 32–59. (A továbbiakban Baráth 2018); Erdős Kristóf: „Ma érkeztem...” *Magyar menekültek Salzburgban, 1945–1953*. Korall 2011. 46. sz. 15–41. (A továbbiakban Erdős 2011); Erdős Kristóf: *Magyar állampolgárok Ausztriából való repatriálásának kérdései (1945–1947)*. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia, hírszerzés, állambiztonság*. NEB, Bp., 2018. 131–160; Erdős Kristóf: *A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947)*. In: Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontáthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai*. I. NEB, Bp., 2015. 171–196. (A továbbiakban Erdős 2015); Botlik József: *Az őrvideki magyarság sorsa, 1945–1989*. Magyar Nyugat, Vasszilágy, 2015.
2. A legfontosabbnak tekinthetők Borbándi Gyula munkái, aki egyebek mellett összegző monográfiát is közölt arról az emigrációról, amelynek kiemelkedő alakja volt: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Mikes, Bp.–Hága, 2006.
3. A tanulmány szerzőjének a témában megjelent monográfiája: Nyári Gábor: *Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956*. Unicus Műhely, Bp., 2018. (A továbbiakban Nyári 2018)
4. Farkas Ferenc: *Az altöttingi országgyűlés*. Mikes, München, 1969. 12. (A továbbiakban Farkas 1969)
5. Radnóczy Antal: *A magyar katonai emigráció története, 1945–1990*. Hadtörténelmi Közlemények 1998. 3. sz. 728–744. 729–730. (A továbbiakban Radnóczy 1998)
6. A szerző a kutatás során elsősorban a Münchener Magyar Katolikus Misszió Irattárában fellelhető, a Magyar Caritas Szolgálat rendezetlen iratai alapján dolgozott. Külön köszönet illeti Funke Attilát a források feltérásáért. (A továbbiakban MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai)
7. Borbándi 2006. 8.
8. Ponori Thewrewk Aurél: *Nyugatosok. Hadifogoly-emlékezések*. Mundus, Bp., 2004.121. (A továbbiakban Ponori Thewrewk 2004)
9. Erdős 2015. 174.
10. 1944. április 14-én Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Edmund Veessenmayer megállapodást írtak alá arról, hogy a 17 év feletti német nemzetiségű fiúknak az SS-ben kötelező szolgálni. A svábok német megszállás utáni helyzetéről bővebben lásd Norbert Spannenberger: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus, Bp., 2005. 353–380.
11. M. Kiss Sándor: *Közéletések – 1956*. Kairoosz, Bp., 2011. 184–185.
12. Kis Újság 1945. december 5.
13. Borbándi 2006. 7.
14. Jöjjetek, 1948. július
15. Displaced Person – elhurcolt személy.
16. Erdős 2011. 17.
17. Borbándi 2006 i. m. 5; ehhez hasonló adatokat közöl, de eltérő forrásokból Puskás Julianna: *Magyar menekültek, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”, 1944–1957*. Aetas 1996. 2–3. sz. 67–69. (A továbbiakban Puskás 1996)
18. Puskás 1996. 69.
19. Rozsályi Zoltán: *Francis. Egy idegenbe szakadt pap életútja*. Szerzői kiadás, Bp., 2005. 56.
20. A dátumot valószínűleg tévesen állapították meg, ismerve a magyar alakulatok áthelyezésének időpontját, az adatok minden bizonnyal 1944. november–decemberi állapotokat jelölhetnek.
21. Politisches Archiv Berlin (A továbbiakban: PA). B 11 Ausarbeitung des Südost-Instituts die von der damaligen Ostabteilung des Auswärtigen Amts, Die ungarische Emigration mit besonderer Berücksichtigung der Lage in Westdeutschland, neuen Aktennummer 594, der alten Akte 677–678. (A továbbiakban: Die Ungarische Emigration) 5–6.
22. Farkas 1969 i. m. 12.
23. *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Szerkesztette a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat. Hungária, München, 1950. A munka elsődlegesen – hazatérő német hadifoglyok nyilatkozatai alapján – a Szovjetunióban raboskodó magyarokról közölt adatokat, itt voltak olvashatók először a 600 000 hadifoglyról szóló adatok. A könyvet több nyelvre lefordították, így világszerte nagy visszhangot keltett, adatait az ENSZ is hitelesnek fogadta el.
24. Surrendered Enemy Personnel – magát önként megadó ellenséges személyi állomány.
25. Máday Béla: *Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségének tevékenységéről*. Salzburger Druckerei und Verlag, Salzburg, 1947. 111.
26. Baráth 2018. 33.
27. Ponori Thewrewk 2004. 118.
28. Prímási Levéltár Esztergom (a továbbiakban: PLE). Mindszenty-per iratai 5. doboz V-700/17A. 401. (652/1946.) II hadifogolytábor-látogató körút. 396.
29. Gosztonyi Péter: *A Magyar Honvédség a második világháborúban*. Európa, Bp., 1992. 279.
30. Uo. 283.
31. Az egyházak emigrációban betöltött szerepét lásd Nyári 2018. 161–168.
32. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. München, Landshut, Passau, Pfarrkirchen, Eggenfelden, Dingolfing, Ganghofen, Metten, Rosenheim tagzervezetek iratai.
33. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Pocking, Eggenfelden tagszervezetek iratai.
34. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. A dachauai táborban tartózkodó magyarok névsora. 1948.
35. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Jegyzőkönyv a donauwörthi külföldi táborban tartózkodó magyarság gyűléséről. 1948. október 6.; MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Horváth Árpád levele a Karitásznak. Valka tábor, 1951. október 25.

36. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Magyar Caritas Szolgálat Ganghőfeni csoportjának jegyzőkönyve. 1948. október 25.
37. Bővebben lásd Nyári Gábor: *Iskolák a határon túl. Keresztény-konzervatív szellemiségű magyar oktatás német és osztrák területeken a második világháború után*. In: Rajnai Zoltán – Fregan Beatrix – Ozsváth Judit: *Az 5. Báthory-Brassai Konferencia tanulmánykötetei*. Óbudai Egyetem, Bp., 2014. 409–416.
38. Az altöttingi eseményekről bővebben lásd Nyári 2018 i. m. 118–133.
39. Baráth 2018. 42; Gecsényi Lajos: *Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez*. Századok 2015. 6. sz. 1487–1502.
40. A politikai szervezetekről, azok működéséről és egymáshoz való viszonyáról bővebben lásd Nyári 2018. 69–118.
41. Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1949*. Vörösváry, Torontó, 1999. 59.

LÉNÁRT ANDRÁS

AMIKOR MINDEN ÖSSZEJÖTT – AZ 1956-OS MAGYAR MIGRÁNSOK FOGADTATÁSA

Az 1956–57-es magyarországi kivándorlás egyedi vonásokkal bírt. Az ekkor kivándoroltakat nem elsősorban a motivációik, hanem a történelmi kontextus miatt az ENSZ, a NATO és a nyugati államok kezdettől fogva politikai menekülteknek tekintették, és jelentős anyagi forrásokat mozgósítva nagyban segítették letelepedésüket és gyors integrációjukat.

■ Az 1956-os forradalom után mintegy kétszáz-ezer ember hagyta el Magyarországot. Többségük véglegesen más országban telepedett le, és aránylag kevesen tértek vissza. A kivándorlás – méreteiből következően – akár a huszadik századi magyar történelem egyik traumája lehetne, ha a jelenből így emlékeznénk rá. Az első világháborús területi elcsatolások, a második világháborús anyagi és emberveszteségek, az 1956-os forradalom vihara azonban mintha elhomályosítaná azt a rövid és hosszú távon egyaránt meghatározó ténytet, hogy Magyarország lakosságának közel két százaléka néhány hónap alatt „eltűnt”. A háborús évtizedek tragédiáihoz képest persze nem beszélhetünk valóságos elveszteségről, habár a fiatal, 40 év alatti férfiak magas kivándorlási aránya miatt Magyarországon visszaállt a második világháborút követő nőtöbblet. Ezen túlmenően társadalmi szempontból nem túlzás azt állítanunk, hogy az elvándorolt állampolgárok egy kicsit mégis „megtartották” hazájuk számára, hiszen betöltendő űrt hagytak maguk után, magyar kapcsolatrendszeik teljesen átalakultak, sokszor megszakadtak. Ők lettek a legújabb kori magyar menekültek, itthoni hivatalos diskurzusban politikai „disszidensek”, emigránsok, később, ahogy sok helyütt magukat meghatározzák: angliai, németországi, ausztriai stb. magyarok vagy Izraelben a magyar „jisúv” tagjai.

Magyarországról a második világháborút követő időszakban, 1945 és 1953 között 100

000–110 000 főre becsülik a kivándoroltak számát, míg 1953 és 1989 között kb. 340 000 ember hagyta el végleg az országot, amiből az 1956-os forradalom után, nyolc hónap távozottak közel 200 000 főt tesznek ki. A nyugati határ elérése és az átkelés, különösen 1956 decemberétől embert próbáló feladat volt, de a korábbi évekhez képest mégis reális vállalkozásnak tűnt, ugyanis az osztrák határon a nemzetközi politikai enyhülés jegyében éppen az év tavaszán bontották le az 1947 végén telepített technikai határzárakat.

Határátlépés a magyar-osztrák határon, 1956 október és 1957 június között	
Átlépés időpontja	Menekültek száma
1956 október	780
november	113 810
december	49 685
1957 január	12 862
február	1 149
március	289
április	174
május	76
június	50
Összesen	178 875

Forrás: Kern, Friedrich, 1959 30. Közli: Murber, I.: Ungarnflüchtlinge in Österreich 1956. In: Die Ungarische Revolution in Österreich 1956. Ed. Murber, I. – Fónagy, Z. Wien, 2006. 336.

Statisztikai források

■ Az elvándorlás statisztikai adatainak egyik legfontosabb és több mint 30 évig titkosan kezelt forrása a Központi Statisztikai Hivatal 1957-es jelentése. Emellett már 1989 előtt is hozzáférhető, de esetenként csak jóval később feltárt adat-együttesek a menekülteket befogadó országok hivatalos bevándorlási statisztikái, melyek legfontosabb lelőhelyei az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal, az osztrák belügyminisztérium, az ENSZ Intergovernmental Committee for European Migration – ICEM – Európai Migráció Kormányközi Bizottsága, kivándorlási ügynökségek, a NATO vagy az Ausztriában működő Magyar Menekültügyi Segítőszolgálat (Ungarischer Flüchtlingshilfdienst).

A források szerencsére egymást erősítik, a külföldi és a belföldi kimutatások nagyon hasonló számadatokat jelölnek meg, vagyis hozzávetőlegesen 194 ezer ember ment el, és 11 és fél ezer tért vissza 1957 nyaráig – részben a Kádár-kormány amnesztiarendelésének ösztönző hatására. Kb. öt-nyolc ezerre tesz ki azok számát, akik ideiglenesen tartózkodtak külföldön (elsősorban Ausztriában), és a hatóságok tudta nélkül tértek vissza. Ugyanebben az időben, 1957 májusáig a Belügyminisztérium 12 345 főnek – főként családjegyesítés címén – engedélyezte az ország elhagyását, ők tehát törvényesen vándoroltak ki. A KSH jelentés közöl a legtöbbit az emberek statisztikai jellemzőiről, amelyeket részben megerősít az 1957. február 1-jén az ausztriai táborokban felmért 41 290 fős kivándorlócsoport, és az 1956 végén Németországba érkezett 13 440 fős, a kivándorlást követően újabb szelektálás eredményeként létrejött „szubpopuláció” statisztikai vizsgálata.¹

KSH jelentés az 1956-os disszidálásról

Az 1956-os kivándorlásról statisztikai adatok sokáig csak a befogadó országok, elsősorban Ausztria belügyi szerveinek nyilvántartásából állt rendelkezésre, pedig a Központi Statisztikai Hivatal már 1957 májusában elkészítette részletes jelentését, amit azonban a felsőbb politikai akaratnak megfelelően egészen 1989-ig szigorúan titkos iratként kezeltek. A jelentésből megjelentek részek a KSH *Statisztikai Havi Közlemények* című kiadványában (1957. 4. sz.), de nagy nyilvánosságot biztosító publikálását nem engedélyezték. A 2/1957. B. M. sz. rendelet alapján 1957. február 20-ig ki kellett jelenteni az ingatlanokból azokat a 15 év feletti lakosokat, akik illegálisan hagyták el az országot. A kijelentőlapok mellé statisztikai szelvényt csatoltak, amelyen feltüntették az illető személyes adatait. A KSH-jelentés az 1957. május 10-ig beérkezett 130 535 15 év feletti és 21 196 felnőttel távozott gyerek adatait dolgozta fel, ha azonban mindehhez hozzászámítjuk a kiértékelésből kimaradt később beérkezett újabb 827 szelvényt, a szülők nélkül külföldre távozott kb. 10 000 gyereket, az 1957. május 15-ig legálisan visszatért 11 447 fő (nagyobb részét) és a büntetőintézetekből megszökött és emigrált, 3-4000 főre becsült csoportot, akkor az osztrák adatokhoz nagyon hasonló végeredményt kapunk. A jelentés az osztrák és a jugoszláv belügyi forrásokra hivatkozva megállapítja, hogy összesen 193 885 ember hagyta el illegálisan az országot, amiből 174 704-en Ausztriába, 19 181-en pedig Jugoszláviába érkeztek. A tíz fejezetre tagolt jelentés a lakóhely, a távozás időpontja, a nemek, az életkor, a családi állapot, a foglalkozás, az aktuális tartózkodási hely, a hazatérők szerint elemzi az adatokat, majd az elvándorlás népszerűségi hatásait vizsgálja, végül a legális kivándorlásról közöl adatsorokat.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. 1991. KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai (1956. október 23.–1957. április 30.) *Regio – Kisebbségi Szemle*, 1991. 2/4. 174–211.

A kivándoroltak statisztikai jellemzői

■ A KSH 151 731 ember személyes adatait dolgozta fel, akikről a Belügyminisztérium rendelete alapján lakcím-kijelentőlapot készítettek. A kivándorlók közül a településszerkezetet tekintve többen hagyták el az országot a városiak – a budapesti lakosok a kivándorlók felét tették ki –, mint a faluban élők, a Dunántúlról illetve a nyugati országhatárhoz közel eső megyékből magasabb arányban távoztak, mint a többi tájegységből. Kétszer annyi férfi ment el, mint nő, és a menekülők fele még nem töltötte be a 25. életévét. Az aktív keresők aránya is meglehetősen magas volt: a menekülők kétharmada. Az aktív keresők közül 63,5% fizikai munkát végzett, ebből 34,6% szakmunkás, valamint 25%-uk szellemi munkakörben dolgozott. Az eltartottak között 3200 főiskolás és egyetemista volt, ami az akkori magyar felsőoktatási intézményekbe járók több mint tíz százalékát tette ki.

Az osztrák, a német és az amerikai táborokban végzett felmérésekben a magyarok a menekülésük legfontosabb okának a „félelmet” mondták.² Nem is annyira a személyes üldöztetéstől tartottak, hanem a mindennapokban tetten érhető elnyomástól. Az is kiderült, hogy legtöbben a szerencse és a nagy karrierrek földjére – egyben a szocialista „békétábor” és a Szovjetunió ellenségének társaldalmába – az Egyesült Államokba vágyakoztak.

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának 1960 közepén készült kimutatása szerint a legtöbb menekült az Egyesült Államokban (44 000), Kanadában (39 000), Ausztráliában (15 000), Németországban (14 000), Nagy-Britanniában (14 000) és Svájcban (10 000) telepedett le.³ Megjegyzendő, hogy a sokat idézett 1957-es összesítések jóval több Európában lévő menekültet tartottak számon, akik közül sokan a következő években a tengerentúlra távoztak. Így történetelt, hogy a korabeli lakosságához képest Kanada fogadta a legtöbb magyart (0,25 %), de az átlagot jóval meghaladta Svájc (0,21 %), Ausztrália (0,16 %), Ausztria (0,14 %) és Svédország (0,1 %) is. Érdekes, hogy a nagy hagyományra visszatekintő magyar–olasz kapcsolatok az ötvenhatos menekültek letelepedésében nemigen érvényesültek, az országban 1960 júniusában mindössze 120 magyar menekültet tartottak nyilván! A befogadó országok szolidaritásról és humanitárius együttérzésről adtak tanúbizonyságot, de saját gazdasági érdekeiket is szem előtt tartották. A világgazdasági konjunktúra idején az országok kapva-kaptak a többnyire fiatal munkaerőn.

Az 1956-os magyar menekültválság és sikeres kezelése az ENSZ és még inkább az észak-atlanti politikai szövetség imázsát erősítette meg a hidegháború posztstálini időszakában. A Szovjetunió befolyási övezetének megsértése – beavatkozás vagy bármiféle katonai segítségnyújtás – elképzelhetetlen volt a hatalmon lévő politikusok számára. A kommunista blokk egyik országából, fegyveres felkelés után érkezettek megsegítését ideológiai-politikai okokból kötelezőnek érezték. Nem engedhették meg, hogy a menekültek a nehéz helyzetük miatt a legfejlettebb demokratikus államokat otthagynak tömegesen visszatérjenek a vasfüggöny mögé. Ausztria természetesen nem bírta a területére zúduló menekültáradatot, és hamar riadóztatta a nemzetközi szervezeteket, amelyek sürgették a szövetséges államok fokozott szerepvállalását. A közös erőfeszítésnek köszönhetően 1957. április 1-jéig több mint 135 ezer embert szállítottak el 29 különböző országba. Az akció hozzávetőlegesen 100 millió dollárba került, ami rendkívül magas összeg, ha összehasonlítjuk az ENSZ Menekült Alapba a kormányok által befizetett 10 millió dollárral, amit ráadásul négyéves programra szántak közel 300 ezer menekült ellátására.⁴

A siker legfőbb oka a politikai akarat volt. A NATO több szervezete a Tanács, a Politikai Tanácsadók Bizottsága, a Nemzetközi Titkárság és az Információs és Kulturális Kapcsolatok Bizottsága foglalkozott a magyar menekültkérdéssel. A NATO intenzív, de a közvélemény számára sokáig titokban tartott munkája meghozta gyümölcsét: a nyugati államok mélyen belenyúltak pénztárcájukba, és jelentős mértékben támogatták az új menekülteket.

Kedvezően hatott a magyarok befogadására a menekültek státusának és jogainak egyre pontosabb meghatározása, és a nyugati közvélemény együttérzése és támogatása. Rengeteg szervezet kezdeményezett gyűjtési akciók, világszerte érkeztek a lakossági felajánlások. A lelkesedés azonban lassan alábbhagyott, és nem sokkal az első menekültcsoportok érkezése után másra terelődött a média figyelme is. A megoldandó problémák viszont sokasodtak – ideiglenes és hosszú távú elhelyezés, a jogi státusz rendezése, ellátás, szállítás, munkaközvetítés stb. –, és leginkább az állami szervek foglalkoztak a megoldásukkal.

Különösen odafigyeltek az iskoláskorú fiatalok és az egyetemisták továbbtanulására. A nyugati elitegyetemek már Ausztriában igyekeztek felmérni az egyetemistákat és magukhoz csábítani a letehetségesebbeket, de a NATO is áttekintette helyzetüket, többször sürgetve a tagállamokat cselekvésre. A Kulturális és

Információs Bizottság 1957. június 1-jei összegzésében figyelmeztetett arra, hogy Ausztriában és Jugoszláviában még 1400 magyar menekült egyetemista vár sorsa kedvező alakulására: „A nyugati országoknak, főként pedig az Atlanti Szövetség országainak szélesre kell tárniuk egyetemeik kapuját ezek előtt az egyetemisták előtt, hogy mindnyájan azokat az előnyöket élvezhessék, mint nyugati társaik.”

Az egyik legnagyobb akadály a gyors elhelyezkedésnek és integrációnak a magyarok hiányos nyelvtudása volt. Ezzel a problémával az összes befogadó állam szembesült, Izraeltól Kanadáig. A talán legszellemesebb megjegyzés az idegnyelvtudásról furcsa módon egy CIA jelentésben írták: „Említettük a tolmácsok problémáját, és talán ezen a helyen elmondhatjuk, hogy a játszma elején két nyelvi tényezőre derült fény: a) a hírszerző közösség valószínűleg kevesebb magyar nyelvi szakemberrel rendelkezik, mint bármely más nyelv esetében, leszámítva az egzotikusabb keleti és közel-keleti nyelveket, és b) a magyarok második nyelvi kompetenciája alacsonyabb koefficienset mutat, mint bármely más civilizált népességé, az amerikaiakat kivéve.”⁵ Vagyis az amerikai hírszerzés sem volt felkészülve „magyarból”, de a magyarok idegnyelv kompetenciája elképesztően alacsony, náluk csak az amerikaiaké rosszabb. Viszont ők sokkal kevésbé vannak rászorulva – egészíthetnénk ki.

A jelentést, melyet csak 1994-ben tettek nyilvánosan elérhetővé, Guy E. Coriden CIA-ügynök és kormánytisztviselő, később Eisenhower elnök Nemzeti Célok Bizottságának személyzeti vezetője készítette. Az irat a legnagyobb amerikai befogadó táborban, a hadsereghez tartozó Camp Kilmerben végzett „fedett”, vagyis más intézmény neve alatt megvalósított felmérés eredményét összegezte.

Az első menekültek 1956. november 21-én érkeztek meg New Jersey-be, és alig öt nappal később az újraválasztott elnök, Dwight Eisenhower már a Fehér Házban fogadta néhányukat – természetesen nagy médianyilvánosságtól övezve.⁶ Az „Operation Mercy” keretében több száz repülő- és hajójáráttal további 32 000 embert szállítottak a táborba, ahonnan a legtöbbjüket 1957 májusáig az ország különböző államaiban helyezték el. A legkülönbözőbb kormányzervek összehangolt munkával segítettek a magyarok ellátásában és sorsuk egyengetésében. A páratlan lehetőséget természetesen a hírszerzés is igyekezett kihasználni, hiszen Kelet-Európában a nyugati diplomaták szoros ellenőrzése és megfigyelése miatt alig volt mód információszerzésre. A kikérdezést már Ausztriában és Németországban megkezdték, de engedve az óvatos osztrákok kérésének, akik nem akarták a Szovjetuniót provokálni a semleges Ausztria területén zajló nagy volumenű CIA-akcióval, a részletes kihallgatásokat későbbre halasztották.

A jelentés is kitér arra, hogy az Egyesült Államok eredeti bevándorlási kvótájának a Camp Kilmerbe érkezők kb. ötöde, 6500 fő felelt volna meg, a többiek az igazságügyminiszter diszkrecionális jogköre alkalmazásával kerülhettek az országba.⁷ Míg a második világháború előtt és alatt a megdöbbentően merev és elutasító amerikai hozzáállás miatt tíz és százazrek váltak Európában a nácik áldozataivá, 1956-ban a politikai szándék legyőzött minden jogi akadályt, és az állami bürokrácia nyugodt szívvel változtatta meg saját szigorú szabályait. A pozitív amerikai hozzáállás miatt 1960 nyaráig összesen kb. 44 000-en telepedtek le az USA-ban.

Míg a legtöbb ország kisebb-nagyobb mértékben felülírta jogszabályait, hogy gyorsan, az személyenkénti ellenőrzést későbbre időzítve, esetleg teljesen el-

Magyar menekültek mozgása 1956 október és 1960 június között

Országok	Érkezők					Kivándorlás és visszavándorlás				Menekültek aránya a népességhez viszonyítva	Népesség	
	Közvetlenül Magyarországról	Ausztrián keresztül	Jugoszlávián keresztül	Más vagy ismeretlen országon keresztül	Összesen	Magyarországra	Más országba	Egyéb népességmozgalom	Június 30-i állapot			
Első fogadóország												
Ausztria	179 660	*	410	710	180 780	8 400	162 170	-700	9 510	0,14%	6 933 905	
Jugoszlávia	19 880	*			19 880	2 780	16 610	10	500			
Összesen	199 540		410	710	200 660	11 180	178 780	-690	10 010			
Más európai országok												
Belgium	180	3 470	2 390	220	6 260	470	830	80	5 040			
Dánia		1 180	200	10	1 390	70	380	10	950			
Egyesült Királyság	760	20 710	290	60	21 820	1 820	6 570	240	13 670	0,03%	50 968 000	
Franciaország		10 240	2 460	130	12 830	770	4 090	140	8 110	0,02%	44 061 231	
Hollandia	120	3 570	90	80	3 860	610	550	60	2 760			
Norvégia	10	1 250	360	10	1 630	30	50	20	1 570			
NSZK		14 320	1 150	310	15 780	310	1 310	240	14 400	0,03%	50 318 100	
Olaszország		3 850	240	0	4 090	190	3 810	30	120			
Svájc		12 140	750	930	13 820	1 620	2 260	540	10 480	0,21%	4 950 000	
Svédország		6 070	1 290	80	7 440	250	220	110	7 080	0,10%	7 290 112	
Összesen	1 070	76 800	9 220	1 830	88 920	6 140	20 070	1 470	64 180			
Tengerentúli országok												
Argentína		910	100	310					1 320			
Ausztrália		10 340	1 520	3 530		90	430		15 390	0,16%	9 377 253	
Brazília		1 010	630	210					1 850			
Dél-Afrika		1 330		50					1 380			
Egyesült Államok		38 820	2 600	2 690		600	90		44 110	0,03%	167 649 000	
Izrael		1 900	170	70			30		2 140			
Kanada		25 620	1 770	11 800		130			39 190	0,25%	15 970 000	
Új-Zéland		1 030	80	100					1 210			
Venezuela		710	70	100					880			
Egyéb		3690	50	1 260		80	2070		5 000			
Összesen		85 360	6990	20 120		900	2620		112 470			
Tartósan kivándoroltak összesen						18 220			186 660			

Forrás: Hidas, Peter: Arrival and Reception: Hungarian Refugees, 1956-1957 In: The 1956 Hungarian Revolution: Hungarian and Canadian Perspectives. Ed Adam, Ch. – Egervári, T. – Laczko L. – Young, J. 233.

hagyva letelepedést biztosítson a menekülteknek, egy ország a kezdettől tárt karokkal várta a Magyarországról kivándorlókat. Izrael készen állt a magyar zsidók korlátlan befogadására, és náluk szinte jelentéktelen adalék volt a forradalmi felkelés és az emigránsok szerepvállalása a megmozdulásokban. Az állam kezdetől fogva bátorította a zsidók bevándorlását, mert biztonsága és formálódó társadalmi magabiztosságának záloga a lakosság számának dinamikus növekedése volt. Izrael bevándorlási hivatala, a Szochnut, a diplomáciai hálózattal együttműködve világszerte szervezte a kivándorlást és az újonnan érkezők letelepítését. Az Izraelbe tartók motivációi között is kiemelt helye volt a félelemnek, ám náluk kevésbé a kommunizmus elnyomó technikái, hanem az antiszemitizmus lappangó, a forradalom alatt sok esetben nyílt megnyilvánulásai vezettek a kivándorláshoz. A zsidók segélyezését és kiutazását szervező és finanszírozó amerikai Joint Distribution Committee az Ausztriába érkező magyar zsidók számát 15 000 főre becsülte, Kovács András történész magasabb számot, 20 000-30 000 főt tart valószínűnek. Akárhogy is, körükben a kivándorlás legfontosabb célországai nem Izrael volt, hanem az USA és Kanada.⁸ Izraelben 2140-en nyertek új hazát, amivel Izrael a 12. legtöbb magyar menekültet befogadó ország volt 1956–57-ben.

A hirtelen és rövid idő alatt távozott 200 000 ember megbolygatta Magyarország népességi viszonyait: fokozódott a háború utáni nőtöbblet, és csökkent a munkaképes korúak száma és aránya. A kivándorlók között sok volt (58%) a nőtlen, illetve hajadon, ezért az otthon maradtak körében nőtt a házások aránya. A kivándorlók viszonylag magas iskolai végzettsége miatt feltehetően romlott a hazai munkaerő általános minősége. Népeségkutatók ugyanakkor kimutatták, hogy Magyarország lakosságának két százalékkal történt hirtelen csökkenése hosszú távon a későbbi évtizedek alapvető népesedési tendenciáira – így a közbeszéd leginkább vitatott jelenségeire, a társadalom előregeredésére és a népességfogyásra – csekély hatással volt.⁹

Népességi hatások

Az 1956-os forradalom után tömeges elvándorlást demográfusok is elemezték. Habolicsek László és Illés Sándor 1996-ban közreadott, majd 2006-ban kibővített formában is megjelent tanulmányában 1956 hosszú távú népességi és népesedési hatásokat vizsgálta, vagyis arra az egyszerű kérdésre kereste a magyarázatot, hogy mi lett volna, ha ezek az emberek Magyarországon maradnak.

A rövid távú következmények már akkor is egyértelműek voltak: a közel 200 ezer fő néhány hónap alatt lejátszódó kivándorlása érzékenyen érintette a korabeli népességviszonyokat. 1957. február 1-jén csupán 9,788 millió ember élt Magyarországon, ami 1,7%-kal volt kevesebb a természetes szaporodással kiszámított (és tervezett) 9,954 milliónál. Mivel a kivándoroltak 2/3-a férfi volt, az itthon maradt népesség nőtöbblete visszaállt a háború utáni, 1949-es szintre. A kormegoszlás is megváltozott, tekintettel arra, hogy inkább fiatalok – 86% produktív korú, ezen belül 45% 15 és 29 év közötti – távoztak el, és ennek megfelelően a családi állapot szerinti megoszlás is módosult: relatív és abszolút mértékben is csökkent a hazai népességben a nőtlenek és hajadonok száma, és növekedett a házásoké.

Ami a hosszú távú hatásokat illeti, a kutatók a múltból induló előre számítás módszerével a termékenység, a halandóság változásainak és az 1956-os elvándorlás/itthon maradás különböző kombinációi alapján öt lehetséges (de meg nem történt) forgatókönyvet vázoltak fel. Az 1955-ös népességet alapul véve megállapítják, hogy 1980-tól kezdődően az 1956-ban elvándoroltakkal és leszármazottakkal „kiegészült” népességszám is megállíthatatlan csökkenésnek indult volna. „Ha a véglegesen eltávozott 176 ezer fő Magyarországon marad, továbbá termékenységük és halandóságuk az itthon maradtak szintjével egyezik meg, akkor gyermekeikkel és unokáikkal együttes számuk 1990-ben 208 ezer, 2005-ben pedig 181 ezer lett volna. Mindkét számítási érték a meglehetősen fiatal kivándorló szub-populáció – a kiindulási számhoz képest – bővített újratermelődésére utal. Azonban az egyszerű reprodukcióhoz elégtelen termékenység és az 1990-es évek közepéig nem javuló halandóság miatt ezen alnépesség számának csökkenése is szükségszerűen elkezdődött volna az 1980-as évek első felében. 1985 és 1989 között 7 ezer fős, majd 2000 és 2004 között már 10 ezer főnyi természetes fogyás jellemezte volna az országban tartott emigráns népességet is.”

Forrás: Hablicsek – Illés 2007.

A magyar menekültek a társadalomtudományokban

■ Az 1956-os kivándorlók, a tartósan más hazát választók Magyarországon és külföldön egyaránt jó néhány gyakorlati lépést tettek szükségessé, de a társadalomtudományt, jobban mondva a politikai szándékoktól sem mentes totalitárius rendszerek vizsgálatával foglalkozó intézményeket is lázba hozta a koncentráltan – menekült- és egyéb átmeneti táborokban elérhető – közel kétszázézeres tömeg. A szovjet típusú államok ellen folytatott intenzív propagandatevékenység nem feltétlenül valós tényeken alapult, aminek egyik legfőbb oka az volt, hogy a kelet-európai államok 1948 után szinte hermetikusan el voltak zárva a külvilágtól, és csak politikailag megbízható emberek számára nyílt lehetőség az utazásra. A nyugati sajtó (és a hírszerzés) sokszor bizonytalan hitelű információkra volt kénytelen támaszkodni, a kommunista diktatúrák mindennapjairól valójában kevesen tudtak. A talán legjobban szervezett kutatóprogram *Columbia University Research Project on Hungary* (CURPH) keretében 626 interjút készítettek európai és amerikai menekülttáborokban. Az interjúk többségét két-három nap alatt vették fel, és legépelet változataik átlagosan 50-70 oldal terjedelműek.¹⁰ A programban neves kremlinológusok, Henry L. Roberts és Paul E. Zinner működtek együtt társadalomtudósokkal, többek között a Frankfurteri Iskolához kötődő filozófus Siegfried Kracauerrel vagy a szociológus Paul Lazarsfelddel. A kutatók a forradalom eseményeinek, a mindennapi élet apró történéseinek, az életkörülmények, a munkahelyi viszonyok, a társadalmi változások, a vallás és a hagyományos értékek továbbélésének elmeséltetésével akartak átfogó képet alkotni a totalitárius rendszer egyénekre gyakorolt hatásáról. Azt remélték, hogy felfedhetik a sztálini állam működésének titkos mechanizmusait és a rendszer romba dőlésének misztériumát.

Roberts a Ford Alapítványnak 1962-ben írt összefoglaló kutatási jelentésében a részsikerek mellett – több száz interjú, publikáció stb. – kitér a szervezési, együttműködési nehézségekre, valamint hangsúlyozza, hogy a szövegtenger megfelelő kiértékeléséhez sem állt rendelkezésre a szükséges tudományos mód-

szer. A menekülttáborokban és később végzett felmérésekből nyert információk nemhogy hosszú távú vizsgálatok alapját vagy kiindulópontját nem képezték, de az akkori vezető amerikai empirikus szociológusok által vezetett, igen kiterjedt vizsgálat anyagait sem sikerült oly módon összesíteni, ami a kelet-európai rezsimék és lakosok mélyebb megértését segítette volna elő.¹¹ A menekülttáborokban felvett, összességükben több ezer oldalra rugó strukturált mélyinterjúk nem bizonyultak reprezentatívnak sem a magyar társadalomra, sem a menekültekre nézve, így a meglehetősen terjedelmes korpusz néhány résztanulmánytól eltekintve feldolgozatlan maradt, és egészen 1990-ig felejtésre ítéelve hevert a Columbia Egyetem kéziratárában. Az interjúk digitális másolatait a Blinken OSA Archívum 2006-ban honlapján tette kutathatóvá.

Magyarországi utóhang

■ A lakókörnyezetben és a munkahelyeken hamar kiderült, hogy ki maradt itthon, és ki adta fel addigi egzisztenciáját. A munkahelyeken pótolni kellett a kieső munkaerőt, ami kisebb-nagyobb átszervezésekkel és új emberek bevonásával járt. A megüresedett lakások és házak új lakókra vártak. Itthon maradt rokonok, ismerősök és szomszédok figyelhették érdeklődő tekintettel a lakatlan ingatlanok és a bennük maradt ingóságok további sorsát. A történelem ismételte magát: tíz-tizenkét évvel korábban a háború forgatagában sokan veszítették el hirtelen javaikat, de váratlan tulajdonszerzésre is számos alkalom nyílt. A „forradalom tisztaságának” mítosza túlélte a kényszerű hallgatás évtizedeit, de vajon mi történhetett a házfalak mögött, az udvaron és körfolyosókon vagy a lakásokban és társbérletekben? A hirtelen és gyors távozásnak bizonyára hasonlélvezői is voltak.

A hatóságok közreműködésével történő kisajátításokra, magától értetődően, senki nem igyekszik visszaemlékezni. A kis lakásokban összezsúfolódott családok, a társbérletekben élők – miután a velük egy fedél alatt lakók „kiköltöztek” – egyik stratégiai célja lehetett a váratlanul kialakult helyzet megtartása, magyarul, hogy a családnak ne kelljen kisebb lakásba költöznie, illetve hogy ne hozzanak a nyakukra újabb társbérelőket.

A felkelés leverésével a korábbi hatalmi struktúra az év végéig helyreállt, a szigorú állami kontroll alatt pedig nemigen lehetett önálló akciókat, egyéni zsákmányszerző utakat végrehajtani. Némelyek viszont informális kapcsolatok révén, a hatalom közreműködésével könnyen részesülhettek a hátrahagyott anyagi javakból. Azok a családok, ahonnan egy személy vándorolt ki, megúszhatták a kínos ügyet a rendőrség elmarasztaló szavaival, más esetekben azonban könnyen előfordulhatott, hogy az ingatlant és a vagyontárgyakat az állam elkozsította, és tetszése szerint rendelkezett velük. A 1957. évi 24. és 32. számú törvényerejű rendelet az ingatlanjuktól kijelentett emigránsokat az elhalálozottakhoz hasonlóan levette az állampolgárok képzeletbeli listájáról, és hátrahagyott vagyontukat a hatályos örökösödési törvényeknek megfelelően lehetett örökölni. Az állampolgárságtól azonban keveseket fosztottak meg.¹²

Az állam igyekezett befeketíteni az emigránsokat, akiket a hivatalos propaganda árulóként, jobb esetben megtevesztett emberekként mutatott be. A politikai emigránsok voltak a disszidensek, akik elárulták a szocializmus ügyét, az éberséget kijátszva elszöktek, és átálltak a kapitalizmus oldalára. 1956–57-ben több rendelet született a tiltott határátlépéssel kapcsolatban, melyek büntetlen-

séget ígértek mindazoknak, akik december 1-je előtt disszidáltak – később ezt az időpontot 1957. január 31-re módosították –, de 1957. március 31-ig visszatértek. A „megtévelyedetteknek” elvileg esélyt adtak a visszatérésre, de több példa mutatja, hogy bár tabula rasát ígértek, kíméletlenül bosszút álltak az elmenekült felkelőkön. A disszidensek egy időre ellenséggé váltak, olyannyira, hogy a Belügyminisztérium külön alosztályt szervezett tevékenységük figyelemmel kíséréseére. A párt agitációs és propagandaosztálya is szorgalmasan gyűjtötte az információkat a külföldön élő magyarokról, illetve a külföldi magyar szervezetekről. Később Kádár János megengedőbb álláspontra helyezkedett: „Volt olyan álláspontunk, hogy egy vasat sem adunk senkinek azért, hogy hazakerülhessen, ha ki tudott szökni, jöjjön haza négykézláb. Ez volt az álláspontunk. Most kicsit jobb az anyagi lehetőség, és érdemes megvizsgálni, hogy bizonyos kategóriákat megfelelő formában anyagilag is segítsünk a hazatérésben. Meg is szabhatjuk a kategóriákat: ipari szakmunkások, orvosok, agronómusok stb.”¹³ A későbbiekben az állampolgárságukat vesztett magyarokat a nyugati fellazítási politika potenciális ágenseiként kezelték, de a hatvanas évek második felétől hazalátogató, esetenként hosszabb időt Magyarországon töltő emigránsokra már nem elsősorban politikai veszélyforrásként, hanem bevételt hozó turistaként, hovatovább gazdasági partnereként tekintettek.

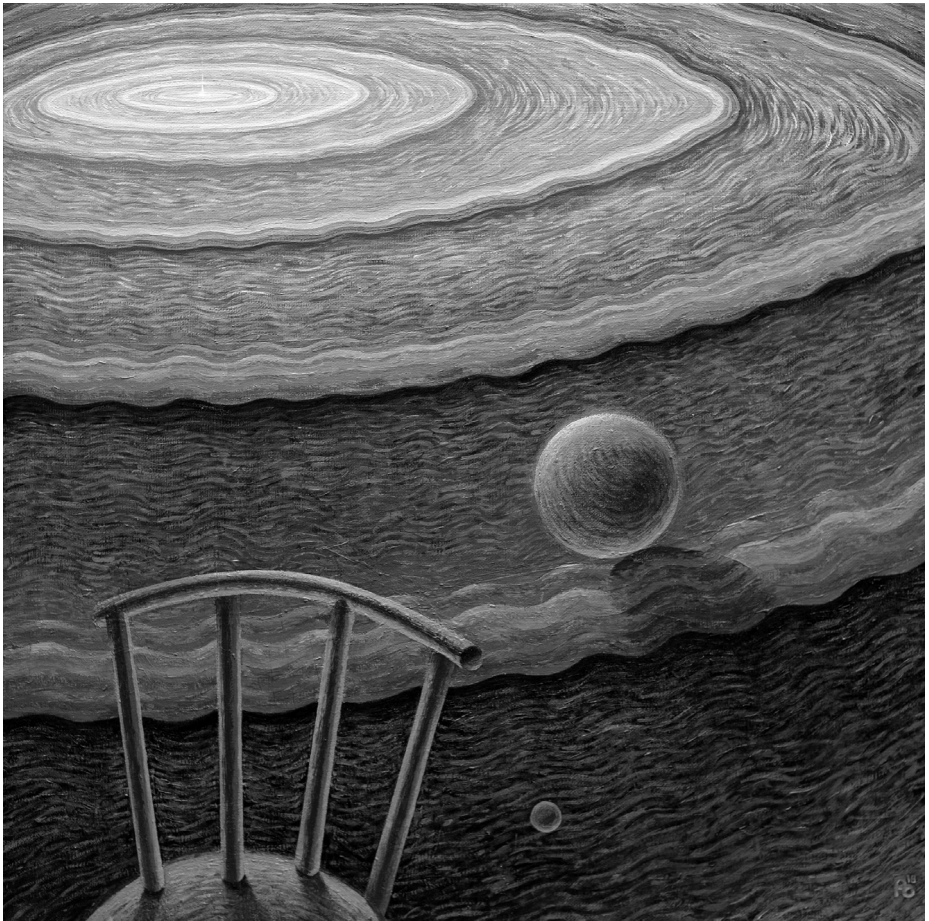
Az 1989–90-es rendszerváltás túl későn jött a repatriáláshoz. Az ötvenhatos emigránsok három évtized alatt „belakták új világukat”, rokoni és ismeretségi hálójuk is teljesen átalakult, így nem érte meg feladni a nyugati egzisztenciát. Aki tehette ingatlant vásárolt Magyarországon, az ideje egy részét itt tölti, illetve leszármazottai révén próbálja meg tartani a kapcsolatot szülőföldjével. A visszatelepedésekről nem rendelkezünk számadatokkal, de kvalitatív kutatások alapján úgy látszik, hogy a sikeres nyugati integráció a magyar kapcsolatok előbb-utóbb bekövetkező meglazulásához vezet.

Az 1956–57-es magyarországi kivándorlás egyedi vonásokkal bírt. Az ekkor kivándoroltakat nem elsősorban a motivációik, hanem a történelmi kontextus miatt az ENSZ, a NATO és a nyugati államok kezdettől fogva politikai menekülteknek tekintették, és jelentős anyagi forrásokat mozgósítva nagyban segítették letelepedésüket és gyors integrációjukat. A magyar menekülthullám az első nagy próbája volt az 1951-ben elfogadott Genfi Menekültügyi Konvenciónak és az ENSZ átszervezett migrációval foglalkozó szervezete a Menekültügyi Főbiztosság (UNHCR) működésének. A magyarokat közvetve segítette az USA prosperáló gazdasága és a Marshall-segély nyomán fellendülő Nyugat-Európa gazdasági növekedése. Mindemellett a média, a képes újságok, a rádió kivül a televízió is könnyen átélhetővé tudta tenni a magyarországi felkelést, és együttérzést keltett a menekültek iránt. A hidegháborús időszak későbbi súlyos konfliktusai után tömegesen Nyugatra menekült cseh, szlovák és lengyel emigránsokat is politikai menekülteként regisztrálták, de ők a befogadó államok és polgáraik összefogását, spontán segítőkészségét sokkal kevésbé tapasztalhatták meg, mint magyar „elődeik”.¹⁴

■ JEGYZETEK

1. Cserésnyés Ferenc: *1956-os magyar menekültek befogadása az NSZK-ba*. Múltunk 2005. 2. sz. 115–136.
2. Glant Tibor: *Remember Hungary 1956: Essays on the Hungarian Revolution and War of Independence in American Memory*. East European Monographs, Boulder, CO .2006. 157–158 és Peter Gatrell: *Free World? Campaign to Save the World's Refugees, 1956-1963*. Cambridge University Press, New York, 2011. 54.

3. ENSZ Menekültügyi Főbiztosság Statisztikai Iroda jelentése. Közli Hidas Peter: *Arrival and Reception: Hungarian Refugees, 1956-1957*. In: *The 1956 Hungarian Revolution: Hungarian and Canadian Perspectives*. Ed Ch. Adam – T. Egervári – L. Laczko – J. Young. University of Ottawa Press, 2010. 233.
4. Kecskés D. Gusztáv: *A NATO és az 1956-os magyar menekültek*. Világtörténet 2016. 3. sz. 357–372, 363–364.
5. Guy E. Coriden: *Jelentés a magyar menekültekről*. Közzéteszi Kecskés D. Gusztáv: *A „példa nélküli lehetőség”. Bizalmas CIA-cikk az 1956-os magyar menekültek titkosszolgálati felhasználásáról*. Betekintő 2016. 2. sz.
6. Steven Ambrose: *Eisenhower*. Vol. 2. The President. Simon and Shuster, New York, 1984. 2. 376.
7. Coriden: i. m. 4.
8. Kovács András: *Magyar zsidópolitika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig*. Múlt és Jövő 2003. 3. sz. 5–34.
9. Hablicsek László – Illés Sándor: *Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai*. Statisztikai Szemle 2007. 85. évf. 2. sz. 157–172.
10. Mink András: Columbia University Research Project Hungary 1956. Hungarian Refugee Interviews at OSA Archivum, Budapest. <http://w3.osaarchivum.org/digitalarchive/blinken/index.html>
11. Csepeli György – Desseffy Tibor – Dulovics Dezső – Tóka Gábor: *Menekültek és elméletek. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban*. In: *Évkönyv 1998*. Szerk. Litván György. Bp., 1998. 253–286. (1956-os Intézet. Évkönyv, VI. http://www.epa.hu/02200/02288/00026/pdf/Evkonyv56_06_1998_253-286.pdf
12. Szabó Juliet: *„... s várja eltévedt fiait is.” Az MSZMP repatriálási és hazalátogatási politikája 1956 és 1963 között*. Múltunk 2007. 1. sz. 187–312.
13. MNL OL 288. f. 5/88. ó. E. Jegyzőkönyv a PB 1958. július 29-I üléséről, Idézi Szabó: i. m. 189.
14. A Kádár-rendszer későbbi éveiben emigrálók is többnyire politikai menekültként regisztráltatták magukat, de családi kapcsolatok híján az ő integrációjuk sem kapott akkora támogatást, mint az 56-os menekülteké.

VÖRÖS KLÁRA

ERDÉLYI MAGYAR ÁTTELEPÜLT ÉRTELMSÉGIK IDENTITÁSVÁLSÁGÁNAK ELEMZÉSE

■ Ma, közel negyed század után vettem újra a kezembe az 1997-ben a MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont 25. Munkafüzetét, melyben megjelent az *Otthon vagy Itthon* című tanulmányom. Ezt követően nem végeztem további kutatásokat ebben a témakörben. Jelen beszámolóban a közölt adatok és azok értékelése csupán az abban a munkában jelzett időintervallumra érvényesek.

A nyolcvanas években kezdődő exodus során a Magyarországra áttelepült, menekült erdélyi magyar értelmiség útjának nyomon követése és megértése képezte a vezérlő motívumot, melynek során ez a munka haladt.

Vizsgálataimat (a coping kérdőívet és a szempontok szerint irányított mélyinterjút) 50 személlyel végeztem el.

Bízom abban, hogy egy kornak történelme által determinált sajátos kisebbségi léthelyzetére – ami a kényszerített kivándorlás fontos tényezőjének bizonyult –, az áttelepedési döntéshozatal okaira, majd ezt követően az identitásválság tényezőire és megoldási módjaira sikerült rávilágítanom.

Hiteles állapottérképet volt szándékomban felmutatni és azt elfogulatlan módon elemezni az erdélyi magyar értelmiségiek kivándorlásának pszichikus eseménydinamikája és az egyedi sorsalakulásában tükröződő identitásválsága szempontjából, illetve identitásmódosulásainak és az azt meghatározó tényezők szempontjainak figyelembevételére alapján.

Joggal kérdezhetik tőlem, hogy miért csupán az értelmiségiek áttelepülése érdekelt. Elsősorban

Romániában az egyre sokasodó frusztráló intézkedések nyomán a pszichés diszkomfortot nehezebben toleráló, a kivándorlás gondolatával foglalkozó személyek egymás közt szolidaritást vállalva nagyon stabil kiscsoportot alkottak.

azért, mert ezzel a döntésünkkel „feladtuk vagy feladni kényszerültünk” az Erdélyben élő magyarság szolgálatának küldetését, melynek igen fontos identitásképző szerepe volt azon személyek értékrendjében, akik ebben az időszakban hagyták el Erdélyt.

Az 1990. évvel bezáróan 20 Magyarországra áttelepült erdélyi értelmiségével végeztem el a vizsgálatokat.

A kelet-európai rendszerváltásokkal egyidejűleg a migrációs események körében új szerveződési formák jelentek meg. Megszűnt a kényszerű bezártság, elszigeteltség, megnövekedett a határok átjárhatósága, lehetőség nyílt az élet többféle területén is a szabad választásra. A saját országa határain túlra kívánczó inkább élhetett a szabad választás lehetőségeivel. A külföldi utazásokra, a külföldi tanulmányok folytatására, a kapcsolattartás különböző formáira törvényes lehetőségei voltak, szemben a kelet-európai rendszerváltások előtti, kényszerű, következményeiben nyomasztóan súlyos vagy-vagy választás helyett.

A rendszerváltás küszöbén Magyarországnak a szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyarok sorsa iránt mutatott rokonszenve, a problémájuk felvállalása nem maradt visszhang nélküli az ő saját köreikben sem. A fiataloknak az anyaországban való tanulás lehetőségét kínálták fel, mintegy anyagi támogatással segítvén ezt a különféle alapítványok, melyek mind ez idő tájt születtek. Ebben az időszakban az érkező menekültekkel való foglalkozás, a reájuk való odafigyelés bátorítást jelentett azok számára, akik csak fontolgatták az áttelepülést és mindazoknak a fiataloknak a számára, akiknek az anyanyelvükön való tanulás a szülőhazájukban lehetetlenné vált, illetve nagymértékben akadályoztatva voltak ebben, vagy hátrányos megkülönböztetést, jelentős korlátozásokat voltak kénytelenek elszenvedni szakmai előrelépésükben a nemzetiségük miatt. Ennek eredményeként az 1990–1991-es tanévvel megnövekedett a különféle alapítványi ösztöndíjakkal Magyarországon tanuló külföldi magyar diákok száma. Sajnos ezzel párhuzamosan következett be a demokráciából való gyors kiábrándulás, a marosvásárhelyi pogrom Erdélyben, a jugoszláviai háború borzalmainak következményei a Vajdaságban, a volt szocialista országokban a rosszabbodó gazdasági helyzet, az életszínvonal gyors romlása a magyarországiéhoz viszonyítva. Ezek mind olyan tényezők, melyeknek hatására megváltozott az itt tanuló és eredetileg szülőhazájukba visszatérni szándékozó diákok áttelepedési kedve, sőt mi több, ez növelte az otthon maradni szándékozók áttelepedési kedvét is.

Mindezek a változások felkeltették az érdeklődésemet, és mintegy kvázi kontrollcsoportként harminc – Magyarországról Trianon óta leszakított országrészekből érkező (1991–1993), Budapesten és Szegeden, különféle egyetemeken és főiskolákon tanuló diákkal végeztem el a továbbiakban a vizsgálatot.

Mivel meggyőződésem volt, hogy az, ami betekintést enged az áttelepülés tulajdonképpeni természetébe, az a szóban forgó személyek életútjának, az általuk megélt eseményeknek hiteles felidézése által válik lehetségessé. Ezért fő vizsgálati módszerként a meghatározott szempontok szerint strukturált mélyinterjút használtam, úgy állítva össze a szempontrendszer, hogy az áttelepültek által megélt valóságról kapjak képet.

Az általam alkalmazott mélyinterjú kérdéseinek szempontrendszere a következő volt:

1. A döntéshozatalt meghatározó tényezők (az oksági rendszer alakulása folyamataiban és történetiségében).
2. Az áttelepülés megszervezése, kivitelezése.
3. A beilleszkedés sajátosságai.
4. Kapcsolatok és barátságok alakításának jellegzetességei.

5. Kapcsolattartás a szülőfölddel.

6. A jövőtervezés főbb ismérvei.

A határainkon túlról jött és itt tanuló egyetemista és főiskolás diákok vizsgálati csoportjánál a mélyinterjú szempontjai annyiban változtak, hogy az áttelepülés indító okai és háttere helyett a Magyarországon való tartózkodás jellemzőiről kérdeztem meg őket.

Az áttelepülés következtében előálló nehéz élethelyzettel való megküzdés vizsgálatára a Folkman és Lazarus konfliktusmegoldó (Ways of coping) kérdőívek a Kopp Mária és Skrabski Árpád (1992) által használt és a *Magyar lelkiállapot* című tanulmánykötetben közzétett, rövidített változatát alkalmaztam mind a két vizsgálati csoportnál egységesen. A coping kérdőívek a személyre nehéz élethelyzetben jellemző megküzdési stratégiákat vizsgálják. A stresszhelyzetek a személy életében feszültséget okoznak. A feszültséget pedig kezelni kell. Az eredményesség a feszültség kezelésmódjától függ (Oláh Attila: *Szorongás, megküzdés és megküzdési potenciál*. Kézirat, kandidátusi disszertáció, Bp., 1993). A nehéz élethelyzetben – Aldwin és Reverson kutatási eredményei alapján – a következő konfliktusmegoldási módok váltak ismertté: problémaelemzés, céltudatos cselekvés, érzelmi indíttatású cselekvés, alkalmazkodás, segítségkérés, visszahúzóds. A magyar szerzők 5871 személyen végezték el a vizsgálatot és azonos következtetésekre jutottak.

A coping kérdőív

■ A fő módszerként alkalmazott mélyinterjú mellett azért találtam fontosnak ennek a kérdőívnek a használatát, mert a magyarországi kutatók munkája és a faktoranalízisben nyújtott önzetlen segítsége lehetőséget nyújtott arra, hogy kontrollcsoportként használhassam azt.

A Kopp Mária és Skrabski Árpád által vizsgált mintából kiválasztottuk a magyarországi diplomások és a fiatal értelmiségiek (egyetemista és főiskolás diákok) csoportját, majd faktoranalízist végeztünk a rövidített kérdőív válaszaira vonatkozóan. Ugyanezt elvégeztük a saját vizsgálati mintánkon.

A faktoranalízis eredményei alapján talált faktorok sorrendje tükrözi az illető megküzdési mód előfordulásának gyakoriságát külön az áttelepültek mintájára és külön a kontrollcsoportra vonatkozóan, melyet az alábbi táblázatban foglaltam össze.

A NEHÉZ ÉLETHELYZETEKEL VALÓ MEGKÜZDÉSI MÓDOK RANGSORA A VIZSGÁLT MINTÁKBAN

Az Erdélyből áttelepült értelmiségiek
megküzdési módjai

A kontrollcsoport megküzdési módjai

Megnevezés	Rangsor	Megnevezés	Rangsor
Céltudatos cselekvés	1	Céltudatos cselekvés	1
Alkalmazkodás	2	Érzelmi indíttatású cselekvés	2
Érzelmi indíttatású cselekvés	3	Problémaelemzés	3
Új konstelláció, amely tartalmazza a céltudatos cselekvést (9K), az érzelmi egyensúly keresését (11K), és a visszahúzódsást (15K)	4	Segítségkérés	4
Visszahúzóds	5	Alkalmazkodás	5

Az első és ez által a legjelentősebb helyre mind az áttelepültek, mind a kontrollcsoportnál a céltudatos, problémamegoldásra orientált megküzdési mód került. Az áttelepültek csoportjánál a második helyen az alkalmazkodást találjuk, míg a kontrollcsoportnál az érzelmi indíttatású cselekvést. A harmadik helyre az áttelepülteknél az érzelmi indíttatású cselekvések kerültek, míg a kontrollcsoportnál a harmadik helyen a probléma elemzése szerepelt.

Az áttelepülteknél viszont az érzelmi indíttatású cselekvések csoportjából hiányzott az evés, ivás, dohányzás, nyugtatók szedése, valamint az „egy lapra tettem fel mindent” állítás választása. A problémaelemzés és segítségkérés faktora hiányzott az áttelepültek csoportjánál, ezek a kontrollcsoportnál a harmadik és negyedik helyen szerepeltek. Az áttelepülteknél merőben új konstelláció jelentkezett a negyedik helyen, mely a céltudatos cselekvést az érzelmi egyensúly keresését és visszahúzódot tartalmazza. Az ötödik helyre a visszahúzódot megküzdési stratégiája került, míg a kontrollcsoportnál az ötödik helyen az alkalmazkodás szerepelt.

A megküzdési módokat olyannyira mobilizálja az áttelepülés, mint az egyébként krízisállapotokban tapasztalható.

A kontrollcsoporttal szemben az áttelepültek sajátosságaiként látjuk megjeleníteni azt a coping konstellációt, amely három megküzdési stílus összefonódásával jellemezhető. Ez mind a céltudatos cselekvést, mind az érzelmi egyensúly keresését tartalmazza, ugyanakkor a visszahúzódot is magába foglalja. A visszahúzódot a védekező stratégia része, és nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy erőgyűjtő, valamint defenzív mechanizmus. Feltűnő a jellemző megküzdési módoknak a kontrollcsoporttal szembeni rangsor változása is. Az áttelepültek alkalmazkodási erőfeszítései rendkívül határozottak, azonnal alkalmazkodnak, nem kérnek segítséget, nem elemzik a problémát, egyszersmind jellemző rájuk a visszahúzódot stratégiaja.

Három olyan jellegzetességet mutatnak az eredmények, amelyek kizárólag vagy igen nagy súllyal az áttelepültek sajátjai. Ezek a fokozott alkalmazkodási készség, mely háttérbe szorítja az érzelmi indíttatású cselekvéseket, valamint a háromtényezős coping konstelláció, amely a céltudatos cselekvés, az érzelmi egyensúly keresése és a visszahúzódot tényezőit fogja össze. Harmadik jellemzőként pedig fontos, hogy az áttelepültek nem kérnek érdemben segítséget, és nem használják a problémaelemzést mint megküzdési stratégiát.

Viszont igen pozitív vonásuk, hogy nem merülnek evés-ivásba, dohányzásba és nyugtatók szedésébe és egyéb helyettesítő tevékenységbe, mert az egzisztenciaépítés feladata és feszültsége azt nem teszi számukra lehetővé. Hasonlóképpen az alkalmazkodási erőfeszítést tükrözi, hogy igyekeznek minden lehetséges helyzetjavító megoldást igénybe venni, nyilvánvalóan a legoptimálisabb életlehetőségeiket keresve.

Ha a háromtényezős coping összetevőit elemezzük, akkor az első két komponens (a céltudatos cselekvés és az érzelmi egyensúly keresése) igen pozitívnak minősül. A visszahúzódot mint harmadik tényező ebben a pozitív coping konstellációban minden bizonnyal önvédelmi és defenzív funkciót töltött be. A későbbiekben elemzésre kerülő mélyinterjúk anyagában ezt megerősítő információkat találtunk. Az áttelepültek ugyanis saját bevallásuk szerint is védekező visszavonulással igyekeztek megkeresni és kialakítani kapcsolati biztonságukat.

A céltudatos cselekvés és fokozott alkalmazkodási igyekezet is megerősítést nyer a mélyinterjúk oldaláról, hiszen az áttelepültek többsége a Magyarországon

való letelepedés után szerzett még valamiféle plusz szakképesítést, mint pl. orvosi vagy egyéb szakvizsgát, továbbképezték magukat, vagy saját szakmájukon belül további szakképzésről oklevelet is szereztek.

Mindenesetre ki kell emelnünk azt a pozitív ténytet, hogy a krízisben lehetséges öndesztuktív megküzdési stílussal a vizsgálati anyagunkban egyáltalán nem találkoztunk.

Az átteleplülők egyrészt valószínűleg azért nem preferálják a problémaelemzést, mert már régről magukkal hozott és határozottan megfogalmazott célkitűzések megvalósítása képezi a cselekedeteik legtöbb hajtóerejét.

Mindenki a saját „álmát” akarja valóra váltani. Végül is valamivel önmaga előtt is igazolnia kell, hogy az átteleplülésnek, a változtatásnak értelme volt, azaz „megérte”. Másrészt pedig az alkalmazkodási igyekezetük és sietségük abból eredeztethető, hogy a biztonság elérésére törekedtek, ami sürgető nyomást képez, akadályozva a probléma mélyebb elemzését, inkább a meglévő és kínáló helyzetek elfogadását és felhasználását indukálta. Ha ezt a maslow-i motivációs piramis szempontjából nézzük, akkor mindez érthetővé válik, ugyanis a létfeltételek megteremtése és a biztonság elérése egyszersmind a krízisből való kiszabadulás lehetőségét is jelenti az egyén számára.

Végül a segítségkérés hiánya, illetve annak elhárítása is igen fontos jellemzője az átteleplülteknek, mely mögött a kiszolgáltatottságtól való félelem, a környező világgal szembeni bizalmatlanság és gyanakvás húzódik meg, ami gátló, de mindenképpen hátráltató tényezője a problémával való eredményes megküzdésnek. Ha a segítségkérést a problémaelemzés megküzdési stratégiája előzi meg, a személy valószínűleg eredményesebben, hatékonyabban képes a nehéz élethelyzetekben boldogulni.

A problémaelemzés segíti a személyt a konfliktus és az azt fenntartó tényezőknél, azok természetének megismerésében, következképpen abban is, hogy adekvát időben, helyen és módon kérjen segítséget, illetve válassza ki saját maga számára a leghatékonyabb megoldási módot.

Az átteleplültek ehelyett visszahúzódnak, ami érthető és nyilvánvalóan sebeztségekükből fakad. A visszahúzóadás megküzdési stratégiájának alkalmazása az önvédelmi, defenzív magatartás hangsúlyozottságára utal. Evidensen jelzi azt, hogy fokozottan sérülékenyek, és igen veszélyeztetettnek élik meg helyzetüket. Mivel az egzisztenciaépítés volt az elsődleges feladatuk, a veszteségeik feldolgozására nem volt sem idejük, sem energiájuk, ezért választották kényszerűségből az elszigetelődést (visszahúzóadás) mint átmeneti felszabadító viselkedésformát, ami viszont a gyászfeldolgozásban való megrekedést eredményezte.

Mindezekből következik az, hogy identitásválságuk megoldása nemzedéki időt igénylő feladat. Az első generáció az egzisztenciateremtés, a létfeltételek kiépítésén dolgozik, ami beszűkíti életterét és kapcsolatteremtési lehetőségeit. Lényegében redukált éleket élnek, nincs lehetőségük saját veszteségeiknek, gyászuknak feldolgozására.

Mindezt majdnem elfedi az a tény, hogy emellett egy kedvező coping stílus alkalmazásának eredményeképpen szinte mintegy azt sugallják, hogy ők erős, elszánt és igen küzdőképes személyek. Ezt igazolja egyébként az interjúanyaguk is. Egy személy kivételével lakást vásároltak, mindnyájan egzisztenciát teremtettek saját maguk és családjuk számára, valamilyen plusz képesítést és erről oklevelet szereztek. Mindezzel sokszor irigységet is kiváltottak környezetük tagjaiból, ami szinte halványítja a ténytet, hogy az átteleplülés gyötrelmes krízisfolyamat.

A mélyinterjúk viszont feltárják előttünk azt a világot, amelyben a nehéz döntés kínjai, az elszakadás fájdalmai, az identitás megtépázódása, majd annak helyreállításáért folytatott küzdelem folyamata kísérhető nyomon, és ezáltal lehetővé válik az identitáskriszis belső jellemzőinek megismerése.

Az interjúanyag jelesen példázza az áttelepedés, menekülés mögött húzódo motivációs tartalmakat. Tulajdonképpen az egyéni sorsok páratlan mintázatán keresztül hitelesíti mindazt, ami már nyomtatásban megjelent ebben a témakörben, neves erdélyi filozófusok, közéleti személyiségek és közírók tollából. A kivándorlásról, áttelepedésről hozott döntéshozatal okait áttekintve egyértelművé válik, hogy „kényszerített” kivándorlás történt a nyolcvanas években az erdélyi magyarság részéről Magyarországra. Tóth Sándor filozófus állításának bizonyításául szolgál saját vizsgálati anyagom is, miszerint:

„Megbízható statisztikai adat híján is bizton állítható, hogy az így vagy úgy menekülő vagy menekülni készülő romániai magyarok nagyobbik fele, ha ugyan nem túlnyomó többsége olyan értelmiségi, aki nem kalandvágyból és nem könnyű szívvel szánta el magát erre a lépésre. Azt is leszögezhetjük, hogy habár egy ilyen döntésben a legtöbb esetben nagy nyomatékkal szerepel(het) – és szerepel is, mint interjúanyagunk bizonyítja [*a szerző megjegyzése*] –, az anyagi, a professzionális létbizonytalanság, az érvényesülés lehetetlenülése is, mégis a kérdés torzító leegyszerűsítése lenne a döntést csupán ilyen egzisztenciális okkal magyarázni.”

Az állításom, miszerint „kényszerített” kivándorlás történt, nem annak az álláspontnak a felvállalását jelenti részemről, hogy ezeknek a személyeknek nem volt lehetőségük az önálló, a következményekért felelősséget vállalni kész döntéshozatalra. Úgy gondolom, annak ellenére volt döntési szabadságuk, hogy a jelenség természetéből eredően nem láthatták előre világosan, melyek lesznek a következmények. Az interjúk elemzése azt valószínűsíti, hogy a végső döntés meghozatala az ő részükről akkor történt, amikor az addig elszenvedett és a tolvábbiakban is elkerülhetetlen frusztrációk, korlátozások kiállása az ő számukra már az önfeladással való fenyegetettséggel vált egyenlővé.

Mondhatjuk úgy is, hogy megszűnt minden lehetőségük arra nézve, hogy Erdélyben élő magyarként részesei lehessenek személyes sorsuk, életútjuk aktív alakításának. Az adott helyzetben a kivándorlás és az asszimiláció mellett egyetlen alternatíva kínálkozott: az egyre inkább ellehetetlenített magyar közösség megmaradásának a szolgálata mindenáron, az utolsó leheletig. Az egykori román államhatalom magyarellenos intézkedéseivel idézte elő egy súlyos belső értékválság kialakulását, melynek lényege, hogy a személyes boldogulás lehetőségét és a gyökereket jelentő – de jövője alakításában ellehetetlenített – közösség szolgálatát szembeállította egymással. A „kényszerített” kivándorlók vagy áttelepedők már súlyos értékválsággal, feldolgozatlan belső konfliktussal kezdték a befogadó országban életútjukat, amely identitásválságuk kezdete is egyben.

A diktatúra éveiben az erdélyi magyar kisebbség köreiben jelképesen fogalmazva mindenkire kiosztott a „védelmi hadi kötelezettség” és a személyiség ön-maga, a személyes és a szakmai értékei képezték a fegyverzetet abban a harcban. Ez olyan összetartást eredményezett, mely a magyarságtudat felértékelését hívta életre, ugyanakkor mindenki fokozottan élte meg a saját személyének a fontosságát. Azáltal volt szerves része a közösségnek, hogy személyes felelősséggel tartozott érte. A helytállás ebben a kontextusban növelte a személy önbecsülését. Amiért nyilvánvaló súlyos árat fizetett, támadások kiállása, kinszenvedések

elviselése volt a fizetség. Honnan volt mindehhez ereje? Paradoxonnak tűnik talán, de a helytállás kínjait elszenvedő ember a saját önbecsülését is építette a közösségért elszenvedett kínokkal, önbecsülésének megtartásáért pedig újabb és újabb kínokat volt kénytelen elszenvedni. Erre az adott helyzete, a romániai magyar kisebbségi léthelyzetből fakadó sorsa készítette.

Éppen ezért az áttelepült személy válságállapotát mélyítette, amikor az anyaországi magyarok részéről elutasító megnyilvánulásokkal kényszerült szembesülni, különösen „malignusnak” találtam a nemzeti tudatát, nemzeti identitását megkérdőjelező megjegyzéseket. Ennek egyértelműen az a magyarázata, hogy pontosan az erdélyi magyar kisebbségi léthelyzetében felértékelődött magyarságtudatát sérti, amellyel kénytelen volt elválaszthatatlanul azonosulni. Ezzel a sértéssel legfájóbb pontján sebzik meg, mert számára ennek az identitástartalomnak vállalása volt az, amiért a származó országban a legtöbb sérelmet szenvedte el.

A „másságnak az el nem fogadása mindenhol a világon létezik és ezzel meg kell tanulni együtt élni. Egy olyan azért mindig van bennem, hogy odaát bozgor (otthontalan, jöttment, senki) voltam, itt román vagyok. Ha nagyon mélyen elemzem a problémát, akkor fölteszem magamnak a kérdést, hogy hol is vagyok én igazán otthon? Próbálok elfogadni az itteni baráti körömet, meg azoknak a véleményét, gondolkodásmódját, mert tudom azt, hogyha itt élek, akkor úgy kell gondolkozzak, mint ők, mert ezt én választottam.” Ezzel a racionalizálással mintegy az alkalmazkodási igyekezetét erősíti. Az áttelepült felhívja saját figyelmét arra, hogy a másságot az emberek mindenhol nehezen tolerálják. Azt reméli, ha valójában demokratizálódnak az emberi kapcsolattartás formái, akkor ez nem lesz már probléma. Arról pedig úgy dönt, hogy ki kell várni, és addig meg kell tanulni „együtt élni” vele.

Az áttelepültek sem mentesek az előítéleteli viszonyulástól, amely a saját identitásválságukból való szabadulásnak esélyeit csökkentti, vagy éppen az azzal való megküzdés akadályát képezi. Ilyen negatív előítéleteli viszonyulás a saját régi szokások és kapcsolattartási formák túlértékelése, a magyarországi kapcsolattartási formák leértékelése, ebből fakadóan azok elutasítása.

Romániában, a diktatúra éveiben az információzárlat körülményei között kialakult a nem hivatalos, nem nyilvános belső információforgalom, melynek hordozójává a beszédesemények váltak. Erdély területén a konszenzusépítés folyamatában szinte kizárólag a beszéd töltötte be a főszerepet, és ennek velejárója, hogy az emberi kapcsolatok, barátságok kitüntetett értéként épültek be a személy értékrendjébe. Plasztikus kifejezése annak, hogy milyen kitüntetett értéként élték meg az emberek ebben az időszakban a barátságokat:

„Tulajdonképpen nagyon groteszkül hangzik, de Ceaușescunak szobrot kellene emelni, meg kellene köszönni, hogy így összehozta a magyarokat. Az az időszak nagyon összehozta az embereket, akkor úgy mindenki mindenkinek segített, akkor úgy nem nagyon gondoltak önzésre, akkor mindenki a barátságokba menekült. Nagyon intenzíven éltük a barátságokat, szinte felforrósodott a levegő.”

Evidens, hogy ebben a légkörben kialakult belső információáramlásról mindenáron híreket akartak szerezni az állambiztonsági szervek, mert az, ami nem ellenőrizhető, az mind veszélyessé válhat a hatalom birtokosainak számára. Minden eszközt felhasználtak arra, hogy szétrobbantsák a terror, az agresszió ellenében szerveződött kis közösségeket.

A régi barátságok elvesztése igazán súlyos tárgyvesztést jelent az áttelepülők nagy részének. Baráti kapcsolatainkban számtalanszor kapunk megerősítést a

kívánt vagy kölcsönösen értéknek tartott tulajdonságainkra, szerepeinkre vonatkozóan, mely énképünk megerősítéséül szolgál. Így érthető módon a barátságok veszítése mélyíti a személyiségfolytonosság megrendülésének folyamatát. Valós, megoldatlan konfliktust jelez az új barátságok alakítása és a régi barátságok veszítése.

Az otthonvesztés, a talajvesztettség traumája rendkívül drámai módon veszi igénybe a személyiséget. Kétségtelenül a legfájdalmasabb tárgyvesztést jelenti a személy számára, amely a „szanaszét a család, boldogulhatunk most már hanyatt-homlok, ki-ki egyedül”, a „se kint, se bent kirakatablak állapot” és „most úgy lebegünk a levegőben” hasonlatait hívta életre [az idézetek a saját vizsgálati anyagomból származnak]. Az elgyökértelenedés, a személyiség folytonosságának megszakadása gyötrelmes érzés. Aki ezt az érzést megélte, az valójában mind menekült, függetlenül a jogi státusától, lehet repatriált vagy bármi egyéb, mert a forma csak a menekülés megvalósítását szolgálja. Szép számmal találkoztunk menekültekkel vagy kényszerített kivándorlókkal az áttelepült erdélyi magyar értelmiségiek csoportjában, amint azt interjúanyagunk példázza. A fiatal értelmiségi, a „kvázi-kontrollcsoport” esetében az erdélyi diákok közül két személy tekinthető valóban menekültnek. Egyikük az 1990-es márciusi események után kért és kapott is menekültstátust Magyarországon, a másik diák a körülmények és a személyes pszichés problematika együtthatása következtében minősíthető menekültnek. A vajdasági diákoknál találkozunk még ezzel a gyötrelmes menekülési jelenséggel, akik a jugoszláviai háborús helyzet miatt váltak és válnak kényszerített kivándorlókká, menekültekké. A kárpátaljai diákok inkább gazdasági menekülteknek mondhatók, de az sem változtat a probléma lényegén. A „kvázi-kontrollcsoport” viszont zömmel saját egzisztenciaépítési és szabad választásos áttelepülési lehetőségét példázza, egészségesebb problémamegoldási stratégiával jellemezhető, mint az áttelepültek.

A lebegést, a létbizonytalanság, a gyökértelenség gyötrelmes kínjait talán egyhíti a kettős kötődés. Úgy tűnik, hogy azok számára könnyített az identitásválság, akik a régi hazában is fenntartják a lakást. Ez bizonyulhat a későbbiekben akár illúzióknak is, de mégis jelentős megerősítő, megtámadó szereppel bír. Ez merőben új jelenségre hívja fel a figyelmet, mely talán konstruktív megoldási lehetőségként kínálkozik a jövőre nézve.

Az otthon, a lakás megtartása a régi hazában az áttelepült, menekült számára (még ha az rendkívül korlátozott mértékű kapcsolattartásra is szorítkozik) jelentős támogatást jelent a megküzdéshez, és az identitásválság krízises jellegén enyhít, segít egy újabb stabilitás kialakításában.

Maga az életformaváltás egy archaikusabb, hangsúlyozottan család- és barátcentrikusan dominált világból egy más struktúrájú, tőkecentrikus világba önmagában is megterhelő akkomodációs feladat, mely feleslegessé tesz már megtanult és a régi környezetben fontosnak minősített szerepeket, ez pedig egy újratanulási folyamatot tesz szükségessé.

Az áttelepült azzal vigasztalja magát, hogy a kelet-európai rendszerváltásokkal együtt járó változások során ezzel a feladattal való megküzdés áttelepülés nélkül is szükségessé vált. Ez nem vonható kétségbe, de mégsem tehetünk egyenlőségjelet a két megküzdési folyamat közé.

Az áttelepedés, menekülés kapcsán kialakult identitásválságot esetenként a személyiség mélyén meghúzódó transzgenerációs trauma mélyítheti lefolyásában, kimenetelében. Mintegy döntő jelentőségű befolyásoló tényezőként keze-

lendő aktuális pszichés sérülések hátterében ez az alapkonfliktus, mely ha a továbbiakban is megoldatlan marad, újabb és újabb krízishelyzetbe sodorja a személyt. Ennek megoldása pszichoterápiás feladat.

Ha kívülálló szemlélődéssel tekintünk az áttelepültek életvitelére, az elért eredményeikre: beilleszkedésük látszólag megtörtént. Már vázoltuk és elemeztük az előzőekben, hogy milyen vezető megküzdési stratégiák együttesének alkalmazásával érték el a részben megtevesztő teljesítményt, mert ezzel csupán az egzisztenciájukat biztosították, ami a beilleszkedés megítélésének fontos, de nem kizárólagos kritériuma. Ha közelebbről szemügyre vesszük és elemző részletezéssel vizsgáljuk meg az interjúanyag kínálta emlékező elbeszéléseket, elmélkedéseket, töprengéseket, mérlegkészítéseket, rögtön felfedhetővé válnak a megírt pokol kínjai, és sokszor bizony az éppen alig hegesedő sebet téptem fel az interjú során feltett kérdéseimmel.

Az áttelepültek, menekültek beilleszkedési próbálkozásainak sajátosságait és jövőtervezésüket elemezve elmondható, hogy a túlzottan merev ragaszkodás az Erdélyből magukkal hozott szokásokhoz, értékrendhez tulajdonképpen egy én-identitás ellenállás, amely nehezíti helyzetük érdemi, elfogulatlan elemzését. Ezt az ellenállást még erősíti az előítéleteli viszonyulás is a befogadó ország részéről. A konfliktushelyzetek elemzése, megértése nélkül pedig nem lehet előrelépni, konstruktív megoldási módokat kidolgozni és igazán optimista jövőképet kialakítani.

Romániában az egyre sokasodó frusztráló intézkedések nyomán a pszichés diszkomfortot nehezebben toleráló, a kivándorlás gondolatával foglalkozó személyek egymás közt szolidaritást vállalva nagyon stabil kiscsoportot alkottak. A beszélgetések igen bizalmas légkörben folytak. A megbeszélés mindig egy konkrét meghatározott személy kivándorlásának értelmezése körül forgott, és időről időre újraértelmezték azt. A migrációs események „hőse” a beszédesemények során már egyfajta megváltozott identitást nyert, és elég gyakran megesett, hogy a potenciális elmenőkre a kis közösség sokszor feladatokat ruházott.

Ha nem is történt minden esetben határozott feladattal való megbízás, az legalábbis majdnem minden esetben elhangzott, hogy „ha majd jól megy sorod, ne feledkezz meg rólunk”. A kibocsátó közeg ezen elvárásán az individuum felé összekötő kapocsként működhet az „új és a régi haza között”, jelentős segítséget is nyújthat az érintett identitásválságának feldolgozásában. Amennyiben ezt az elvárást képességeihez mérten, konstruktív módon, kreatívan képes megoldani, a gyászmunka befejezését is jelentheti, mert így a személyiségében kora gyermekkorától beépült morális értéket, a saját közösség szolgálatának parancsát nem kell hogy megtagadja, hanem minőségileg és formailag megújult tovább vihetővé alakíthatja. Az természetes, hogy minden személy számára más és más lehetőség kínálkozik erre, személyiségjellemzői és képességei függvényében.

Valószínű, hogy az interjúalanyok közül többségben lévők, akik az egzisztenciális biztonság, a jobb életminőség és a saját individuális érzelmi egyensúly (ami kizárólag a magánéletre vonatkoztat) megteremtésén túl nem terveznek, kissé rezignáltak, de kiegyeztek a „sorsukkal”, s úgy tűnik, hogy elakadtak a gyászmunkában. Kevesebben vannak azok, akik a lelkük mélyén meghúzódó sebzettségüket örök életükre szólónak tekintik: „Ki a szeme világát veszíti el, ki a mozgásképeségét, az én életemben egy ilyen változás következett be.”

Vannak, akik az identitásvesztésük okozta kínokat különböző karitatív tevékenységek vállalásával, mint pl. különböző erdélyi szervezetekben való munkál-

kodással vagy szakmai területen való teljesítménynöveléssel, azaz kompenzációs elhárító mechanizmus alkalmazásával kezelik. A „hídépítők táborából” valók azok, akik a magyarországi és az erdélyi magyarság közti kapcsolatteremtést szorgalmazzák, ki-ki saját képességei és belátása szerint.

A múlt tisztázatlan kérdései meghatározzák jelenünk és jövőnk. A szociológiai és szociálpszichológiai kutatások előtt ma már nincsenek tiltott területek, tehát a mi felelősségünk is, hogy nem azt a sorsot ismételjük, melyről Cs. Szabó László ír az ún. „válságnemzedékről” szólva, amely Erdély nagy századát megácsolta. „Az erdélyiek furcsa emberek, nagyon szeretik azokat, akik erősen égnek. »Elégette magát« mondják meghatottan, s ez a legnagyobb dicséret nyelvükön.”

Ezt elkerülendő, több fontos kérdést igen hasznos lenne tisztázni, többek közt azt is, hogy a Trianon óta leszakított országrészekben élő magyarság nemzeti identitásának sorsának alakulásában milyen helyet és szerepet foglalt el az anyaországgal való kapcsolattartás.

Az általam vizsgált áttelepülteknél sajátos helyzet áll fenn, mégpedig az, hogy esetükben a célország maga az anyaország is, melyre vigyázó szemeiknek változatlan a ráirányultsága az elszakadásuktól fogva. Ennek a Trianon óta tartó fájdalmas, frusztráló elszakadásnak a megélése is értelmezhető befejezetlen gyászfolyamatként, melynek feltárása elemzés által való megértése szintén nagyon érdekfeszítőnek és fontosnak tűnik a külső országokban rekedt magyarság sorsalakulása szempontjából is. De ez nem képezi jelen tanulmány tárgyát, most csupán utalok rá, mint olyan tényezőre, mely az általam vizsgált személyek áttelepülés előtti léthelyzetének meghatározásában és annak megértésében igen nagy jelentőséggel bírt. Államnemzetként nem tartozhattak együvé és ezt meg is értették, el is fogadták, legalábbis döntő többségükben. De azért minden erőfeszítést megtettek, „ami csak módjukban állt”, hogy kultúrnemzetként ne különüljenek el. A harag és a szemrehányás az anyaország mindenkori kormányai és lakossága felé – s ugyanúgy az illető ország kormányai felé, melynek fennhatósága alatt éltek és élnek, ha ezt a törekvésüket nem segítették, nem figyeltek rá, sőt meggátolták, vagy egyenesen lehetetlenné tették – igen nagy lánggal tudott égni és akár pusztítani, ami mindegyiküknél főleg önnön sorsban tett és tesz károkat.

Az elszakadás óta újra meg újra egyesülésre törekszenek a leszakított országrészek magyarjai, de nem területi újraegyesítésre, hanem a magyar szellemi élet és kultúra területén megvalósuló újraegyesülésre. Autonómiára való törekvésük is azt jelzi, akarják és tudják vállalni a felnőtt, önálló közösségi létformát, beépítve ebbe a magyar kultúrnemzethez való tartozásukat, igényt és jogot formálva rá, aktív részt vállalva az e téren való kapcsolat folyamatos és kölcsönös alakításában és fenntartásában. Talán ennek a törekvésnek megvalósulása lehetne a gyászfolyamat befejezése, ez elszakadás és ugyanakkor a konstruktív építkezésre, pontosítva a megfogalmazást: egy minőségileg és formailag megváltozott integrációra való lehetőség, a valamikori történelmi Magyarország részeinek magyar közösségei számára, jegyeztem le ezt 1997-ben.

A gyászfolyamatnak a szakirodalom által ismertek az általános jellemzői, de mindezek mellett fontos tudni, hogy a veszteségeink meggyászolásának mindig egyedi mintázata van, mivel kapcsolataink mintázata is egyedi. Gyászunkat érzelmeink határozzák meg, pontosabban fogalmazva az elvesztett tárgyhöz való érzelem jellegéből eredő fájdalmat kell tudnunk elengedni. Feldolgozott gyász esetében a kötődésünk az elvesztett tárgyhöz részben átértékelődik, de megma-

rad más minőségben, más dimenzióban. Ehhez visz közelebb az őszinte szembenézés, reflektálás önmagunk és az elveszett tárgy kapcsolatának áttekintése és elemzése, majd mindezek gyógyító tényezőkké alakítása. Mivel az elmúlt 100 esztendőben nagyon más körülmények között élték meg a magyar nemzethez való tartozásukat az anyaországi magyarok és megint másként a Trianon után elszakított országrészek magyarjai, ezért megértőbbek, toleránsabbak kell legyünk egymás iránt.

Számottevő időbe telt, míg feldolgoztam vagy legalábbis úgy vélem, hogy részben feldolgoztam az áttelepülésünk – visszahonosítást kértünk és kaptunk – során megélt veszteségeket, melyek között több tucatnyi személyes veszteséget sorolhatnék fel. Most csupán a sokunk számára lelkünkben mély sebet ejtő sérelmet említem meg, és ez nem más, mint a kettős állampolgárságról szóló 2004-es szégyenteljes népszavazás és abban az akkori miniszterelnöknek, Gyurcsány Ferencnek a még szégyenletesebb kampánya, melyben a nemzetépítés helyett a széthúzást, a bűnbakképzést, az ellenségeskedést szította, többek között azzal, hogy 21 millió bevándorló románnal riogatta Magyarországnak népét.

Jelenleg életvitelszerűen Budapesten élek és dolgozom kettős állampolgárként. Számomra a kettős állampolgárság és a határok átjárhatósága lehetővé tette a kapcsolattartást az otthonommal, Erdéllyel, és azt is, hogy itt Magyarországon is teljes jogú és szabad magyar állampolgárként éljem az életem. Végül megtaláltam a helyem a magyar nemzetben, a határoktól függetlenül, új kihívásokkal, új lehetőségekkel, és ebben jelentős szerepet játszott a családomon belül ismétlődő transzgenerációs traumának az élményszintű újraélése, az erre való reflektálás és ennek feldolgozása.

Végül bízom abban, hogy a személyes öngyógyítás útját végigjárva tudunk segíteni magunkon és egymáson, és el fogjuk tudni engedni Trianon gyászának fájdalmát, képessé válva arra, hogy részt vállaljunk a magyar nemzet gyógyulásában, épülésében, az összetartozás érzésének erősítésével, párbeszéddel, békés eszközökkel, a revízió gondolata nélkül, szabadon, új lehetőségekkel, új utakon.

A tanulmány a szerző egy régebbi, terjedelmesebb munkája (Vörös Kinda Klára: *„Ott-hon vagy Itthon”*. Erdélyi magyar áttelepült értelmiségiek identitásválságának elemzése (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Budapest, 1997. Munkafüzetek 25.) alapján készült.

GÖMÖRI GYÖRGY

Egy firenzei összeesküvés margójára

Mert egy Bianca nem csinál nyarat,
hogyha a Bolond-családdal* Sixtus összefog,
és gyilkos török villognak szentmisén.
Mégis min múlik egy ember élete?
És min múlhat egy-egy város sorsa is?
Ima és fegyver nem fog a pestisen,
nem nézi az, hogy vörös vagy fehér
a párt színe, megkapja, kit elér,
és mondhat bármit Róma püspöke.
Egy Bianca hát nem csinál nyarat.
Talán megmenti majd fiúgyermekét
a bosszútól, és bár a mennyezetnek
fordult a Pazzik címere, s a férj neve átkozott,
Bianca (számúzve) tovább él, újra él.

*A Pazzi család. Bianca Medici férje Guiglielmo Pazzi, aki nem vesz részt az összeesküvésben, egyedül ők élnek túl a családból Lorenzo bosszúját.

Nagypéntek 1961 (Naplórészlet)

A bandungi vonaton
iszonyú hőség
pokoli tömeg
miért jut mégis
eszedbe az a vers
a kocsárdi magányról
a keresztrefeszítés
előtti éjjel?
Sehol egy korty víz
vagy baráti szó
langyos söröddel
órákig ülhetsz
elüldögélhetsz
a bandungi vonat
étkocsijában
fullasztó izzadt
tömeg-magányban

MARKÓ BÉLA

NACIONALISTÁKRÓL ÉS IRREDENTÁKRÓL

Csapody Miklós különös emlékirata

■ A Trianon-centenárium környékén, a sok frázispufogatást és önfelmentő siránkozást hallgatva, ismét rádöbbenhettünk, hogy száz év múltán mekkora adósságnak is van önmagunkkal szemben: feldolgozni talán így vagy úgy feldolgoztuk a huszadik század elején történeteket, de a tanulságokat máig nem építettük be sem politikai, sem értelmiségi stratégiáinkba. Még fájdalmasabb mulasztás, hogy az 1920 utáni időszak magyar–román, magyar–szlovák, magyar–szerb konfliktusait és időnkénti kiegyezési kísérleteit sem vettük igazán számba, vagy legalábbis nem tudatosítottuk eléggé, hogy minek mi volt az oka és célja. Mint ahogy külön is érdemes beszélni a legalább ennyire bonyolult magyar–magyar viszonyról az első és második világháború utáni Magyarország és a kívül rekedt, az utódállamokban kénytelen-kelletlen tartósan berendezkedő magyar közösségek között. Bár azt azért el kell ismernem, hogy az elmúlt évtizedekben több fontos tanulmány vagy akár összefoglaló munka is megjelent a téma olyan kiváló ismerőinek tollából, mint Romsics Ignác, Jeszenszky Géza, Vincze Gábor, Bárdi Nándor, Ablonczy Balázs, Stefano Bottoni, és folytathatnám természetesen a sort. Azt is mondhatnám, hogy ily módon most már nemcsak a Magyarország és szomszédai közti viszony, hanem az imént említett magyar–magyar kapcsolatrendszer is előtérbe került, vannak fogódzóink, ha példákat, mintákat, érveket és ellenérveket keresünk ahhoz, amit teszünk – vagy éppen nem teszünk.

Az én generációm, vagyis a most hatvan-hetven év körüliek legértékesebb hagyatéka az utánunk jövők számára pontosan ez lehet: a huszadik század mulasztásainak, tévutainak, kudarcainak – és eredményeinek – minél részletesebb felleltározása. Már rég nem hiszek abban, hogy utódainkat teljes mértékben megóvhatjuk az illúzióktól és az ezzel járó csalódásoktól, de legalább a mi tévedéseinket nem kellene sajátjaikként megismételniük. Ebben talán segíthetnénk. Ugyanakkor a – nem túl gyakori – siker titkát is meg kell próbálni továbbadni. Ismétlem, lassan, bizonytalanul, de lépegetünk eléfelé a „hivatalos”, tehát előbb-utóbb a történelemkönyvekbe is bekerülő múlt felderítésében. Az ezzel kapcsolatos történelmi munkát bizonyos mértékben meg is előzte számos irodalomtörténész és író következetes figyelme az erdélyi, felvidéki, vajdasági vagy kárpátaljai irodalmi élet iránt. Nem lehet ezt az érdeklődést, az egymástól többé-kevésbé elszigetelt írókra, művekre, irodalmi intézményekre fordított figyelmet egyszerűen csak kulturális kérdésként tárgyalni, hiszen Trianon egyik következménye éppen az, hogy az erőszakkal lehalkított, határon túli magyar politika helyét részben az irodalom veszi át. Halkult a politika, erősödött az irodalom úgymond. Éppen ezért a már jóval 1989 előtt programszerűen ránk figyelő irodalomtudósoknak, Pomogáts Bélától Ilia Mihályig vagy Görömbei Andrásig ugyancsak sokkal nagyobb jelentőségű az életműve annál az egyébként valóban fontos vállalkozásnál, hogy megpróbálták elhelyezni a közös magyar irodalmi értékrendben a határon túliakat. Ezáltal

ugyanis a nemzeti együttlét, sőt együttműködés eszméjét tudták érvényesíteni akkor, amikor ez a politikában, legalábbis hivatalosan, nem volt lehetséges.

Aminek viszont tulajdonképpen csak az elején tartunk: számba venni a „nem hivatalos” magyar–magyar – de akár román–magyar stb. – kapcsolatokat a kommunizmus idejéből. Mert hát ezeket a többnyire máig megíratlan, barátinak mondott, de annál sokszorosan fontosabb találkozásokat és levelezéseket a Ceaușescu-rendszer minden eszközzel korlátozni próbálta, ez érthető. Az viszont már kevésbé, legalábbis utólag, hogy a Kádár-rendszer is árgus szemekkel figyelte a barátkozást. Hiába volt kibékíthetetlen érdekelletét a két ország között a nemzeti kérdésben, mert a román diktatúra nacionálkommunizmusa és a kádári vidám barakk internacionalizmusa egyvalamben sokáig közös nevezőn volt: hogy az úgynevezett magyar „nacionálizmusnak” nem szabad utat engedni. Ez aztán a nyolcvanas évek közepén megváltozott, a magyar külpolitika fokozatosan irányt váltott, és vállalta az elvi-eszmei konfrontációt a románokkal. 1988 elején jelent meg az MSZMP két munkatársának, Szokai Imrének és Tabajdi Csabának egy elemzése,¹ amely az addigiakhoz képest radikális fordulatnak számított, hiszen a szerzők egyértelműen kimondták, a kisebbségi kérdés nem tekinthető kizárólagos belügynek, és szükség van a folyamatos kapcsolattartásra a határon túli magyarokkal. Ez a nyilván hivatalos állásfoglalásnak tekinthető cikk tulajdonképpen visszamenőleg is megeremtette az elméleti alapjait az előző években már tapasztalható szemléletváltásnak, ami többek közt abban is megmutatkozott, hogy a magyar állam azokat a román állampolgárokat, akik átszöktek Magyarországra – vagy útlevéllel kiutaztak, és nem akartak hazatérni –, nem küldte vissza. Ám mindez a rendszerváltás előtti három-négy évben történt, addig bennünk nem a hivatalos, hanem a nem hivatalos Magyarország tartotta a lelket. Úgy is nevezhetném, hogy a valódi Magyarország.

Olyan barátaink képviselték ezt a valódi Magyarországot, mint például Csapody Miklós, akinek legújabb könyve olvasható pontos, rigurózus történelmi dokumentumként, de egy furcsa kalandregényként is. Ez nem meglepő végül is, hiszen Csapody az egykori tanárára, Ilia Mihályra, illetve rá és édesapjára, Csapody István botanikusra vonatkozó, mára már – ha nem is teljesen – hozzáférhető titkosszolgálati információkat dolgozza fel. A magyar állambiztonság III/III-as osztályának módszereit és szempontjait gyakran úgymond tükörbe állítja néhány már közzétett romániai szekuritátés dosszié róla vagy róla is szóló jelentéseivel. Nem lehet elfogulatlan olvasója ennek a vaskos, több mint nyolcszáz oldalas könyvnek, mert lépten-nyomon „érintett” vagyok benne én is. Olyan értelemben, hogy Csapodynak és az Ilia Mihály tanítványai közül kikerült több más fiatal írónak a szerepét nem lehet eléggé túlbecsülni az említett nem hivatalos magyar–magyar kapcsolati hálónak a működtetésében, és hát ennek magam is részese, illetve haszonélvezője voltam. A mindannyiunkat számon tartó szegedi irodalomtörténész professzor Ilia legendás szervezőkészsége, ízlése és ítélete sokszorosan többet ért akkor nekünk, mint az időről időre őt is szankciókkal sújtó – a *Tiszatáj* főszerkesztője volt egy ideig, aztán leváltották – hivatalos magyar politika szűken mért elismerése. És hát Csapody elsőrangú tanítványa volt tényleg Ilia Mihálynak, nehéz is ma már érzékeltetni, hogy milyen sokat jelentett akkoriban nekünk az ő rendszeres ide-oda „ingázása” Budapest, Kolozsvár, Marosvásárhely és Sepsiszentgyörgy között oly módon, hogy gyakran tőle kaptunk hírt Marosvásárhelyen arról, éppen mit csinálnak Kántor Lajosék Kolozsváron, vagy mi újság Háromszéken az irodalomban és azon kívül. Vitte ő is a kéziratokat Magyarországra, hozta a könyveket, folyóiratokat és a jó szót onnan ide. Talán távolinak, érzélgősnek és nehezen értelmezhetőnek tűnik mindez a fiatalabbak számára, akik már nem tapasztalták azt a bezártságot, amely nem hasonlítható semmihez utólag, a mostani, előbb-utóbb eltakarodó járvány karanténtapasztalatához sem. Nagyon remélem, hogy a könyv „regényes” vonulata áttöri mégis a generációs korlátokat. Mint min-

den történelemidézésnek vagy történetírásnak, ennek sem az a legfőbb értelme, hogy mi magunk utólag is igazoltunk és indokoltunk látjuk, amit tettünk, hanem hogy a tanulságokat ezáltal tovább lehet adni másoknak is. Hány izgalmas kérdés! Például amit az imént írtam a Budapest (vagy Szeged), Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy „tengelyről”, hiszen ez mások fő útvonala is volt abban az időben. Vagy hogy mennyire szubjektív – vagy mégsem? – két egypártrendszer, egy keményebb meg egy puhább szorításában a magyar kultúra és irodalom centrumában való megjelenésünk, jelenlétünk. Mennyire ezen a nem hivatalos, tiltott, de teljesen be nem tiltható kapcsolati hálón múlt az, hogy miképpen integrálódhattunk egy közös értékrendbe mi, erdélyiek. Persze Csapody is megkapta a maga szankcióit ezért az informális kapcsolattartásért, pontosabban a hivatalos magyar szomszédságpolitika korlátainak a feszegetéséért. Ugyanis az egyetem elvégzése után egy ideig a művelődési minisztériumban az irodalmi folyóiratokat felügyelte, de nem eléggé, amint az hamar kiderült, és amikor a *Tiszatáj*-ban, 1982-ben a pártvezetőség tudta nélkül megjelent Köteles Pál éles kritikája Ion Lăncrăjan uszító szennyíratáról,² gyorsan el is helyezték onnan. De kéziratainknak továbbra is gondját viselte, és arra is vigyázott, hogy politikailag se kerüljünk a rossz oldalra. 1986-ban ismét botrány tört ki a *Tiszatáj* körül, nem lehetett tudni, megtarthatja-e eddigi irányultságát a folyóirat, és egy Ilia Mihálynak címzett levélben Csapody elmondja: „A Tiszatáj vizsgálóbizottságától postafordultával visszakértem egy Vörös Lacinak küldött tanulmányomat Géczy [János]ról és Markó Béla verseit – s lám, vissza is kaptam.”³ Néhány év múlva ugyancsak Csapody Miklós bábáskodott első magyarországi verseskönyvem kiadásánál.⁴

Igen, nem győzöm hangsúlyozni, hogy ezeket a hajdani, nem hivatalos magyar–magyar kapcsolatokat itt az ideje minél részletesebben dokumentálni, mert valószínűleg sokkal többet fogunk tudni ily módon a kommunista rendszerek skizofréniájáról általában, ezen belül pedig a sajátos magyar tudathasadásról, amely elsősorban abból származott, hogy a Kádár-rendszer paranoiásan rettegett a nacionalizmusnak még a látszatától is. A közelmúlt feltárásának és feltárhatóságának egyik legnagyobb paradoxona, hogy most nagymértékben arra kell támaszkodnunk, amit annak idején a legjobban gyűlöltünk: a valamiféle morbid naplóként is olvasható titkosszolgálati beszámolókra, elsősorban az ügynökök, vagyis a „szaglások” – Teleki Lászlótól kölcsönözte Csapody Miklós a kifejezést – (fel)jelentéseire. A szerző bőven használja nemcsak a magyarországi, hanem a romániai állambiztonság anyagát is, már ami ebből eddig napvilágot látott. Meg kell mondanom, hogy számomra különösen izgalmasak a „formai” vagy „módszertani” kérdések, két szempontból is.

Egyrészt beilleszthető Csapody könyve azok közé a kiadványok közé, amelyekben a szerzők főként a saját titkosszolgálati dossziéjukat dolgozzák fel, és rendkívül tanulságos természetesen, hogy ki miként teszi ezt. *A mi szagláraink* célját maga a szerző határozza meg a legpontosabban: „Kikről és miről szól ez a gyűjtemény? [...] A hatalom működéséről, másoknak is nyomába küldött, mégis mondhatni saját besúgóinkról és a hetvenes-nyolcvanas évekről, a szegedi egyetemről, az irodalmi életről, magyarságról és politikáról, Sopronról, Szegedről, Budapestről, Erdélyről, igazi és vélt barátságokról. Mindarról, amit hivatásos és önkéntes ólálkodóink másfél évtized alatt komótosan érdeklődve, többnyire kénytelen-kelletlen, máskor felajzva összeszedtek rólunk.”⁵ Sok – de nem elég – dokumentumgyűjtemény jelent meg mostanáig az 1989 előtti titkosszolgák archívumából, és amiként életünk krónikáját is ők írták, bár nem az utókornak nyilván, alapos a gyanú, hogy még ma is ők vagy utódaik döntenek el, mihez férhetünk hozzá, vagyis továbbra is helyettünk írnak a múltat. Ezt ki-ki a maga módján próbálja a helyére tenni, amikor nyilvánosságra hozza a maga dossziéit. Cs. Gyimesi Éva például az egész társadalmat behálózó titkosszolgálat működésének filozófiáját fogalmazta

meg.⁶ Gálfalvi György arra használja a maga vaskos megfigyelési dossziéját, hogy részleteket kommentál belőle szépírói eszközökkel, és ettől megelevenedik a múlt egy-egy fontos pillanata.⁷ Jómagam tulajdonképpen csak egy előszónyi esszében foglaltam össze a véleményemet, és utána változatlan formában adtam közre három év teljes lehallgatási anyagát, amiből az egykori francia „új regényhez” (*nouveau roman*) hasonlítható, egyes motívumokat folyton megismétlő, a maga monotóniájában is háborzongató, harmadik személyű naplóféleség lett.⁸ Molnár János a két erdélyi református egyházkerület és a szekuritáté viszonyát elemzi szintén dokumentumokra támaszkodva.⁹ Nagy Mihály Zoltán és Denisa Budeanu tulajdonképpen Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök erkölcsi tartását, emberi nagyságát és vezetői képességeit rajzolják meg néhány év szekuritátés dokumentumaira támaszkodva, történelmi szakszerűséggel.¹⁰ De idézhetnénk számos magyarországi munkát is, amelyek más-más újtát-módját választják a múlt feldolgozásának. Csapody Miklós módszere azért sajátos, mert a dokumentumokból kiindulva három személyiség életútját és társadalmi szerepvállalását bontja ki, és ugyanakkor nem is egy, hanem két ország értelmiségi alternatíváinak megdilemmáinak a számbavételéhez segít hozzá. Egy életrajz és két önéletrajz fonódik össze könyvében, és ez különös nézőpontháromszöget eredményez, nem beszélve a „szaglások” változó optikájáról, a kimondások és elhallgatások, a besúgások és mellébeszélések váltakozásáról.

Másrészt legalább ennyire fontos – a „baráti” szocialista országok viszonyának megértésében sokat segítő – sajátossága a Csapody-könyvnek, hogy amint utaltam már rá, nemcsak a magyar, hanem a román titkosszolgálat iratait is felhasználja, elsősorban az én könyvemből és a Gálfalviéből idéz sokat, hiszen számos lehallgatási jegyzőkönyvben felbukkan nálunk, és utólag most már „jóleső” érzéssel látom, hogy mi is felbukkanunk több helyen a magyarországi megfigyelési dossziéknak. Szakemberek összevethetnék a két titkosszolgálat terminológiáját, összefoglaló jelentéseik szerkezetét, és feltételezem, hogy sok egybeesésre vagy hasonlóságra lelnének, ami nem meglepő, mert egyazon szovjet intézménytől tanulták a mesterséget. Ahhoz viszont nem kell szakember, hogy láthassuk, abban a különös helyzetben voltunk hajdanában, hogy nem egy, hanem két állambiztonsági szerv, a román és a magyar tartotta állam- és szocializmusellenesnek a magyar-magyar kapcsolattartást, magyarországi és erdélyi írók felügyelet nélküli együttműködését. Holott azt hihetnénk, történelmileg szemben állt ez a két ország legalább a nemzeti kérdés megítélésében. Nos a legszomorúbb az egészben, hogy valójában legfeljebb a megnevezés más, Csapody és társai otthon nacionalisták, mi pedig itthon Romániában irredenták vagyunk. De a lényeg ugyanaz. Milyen jellemző az is, ahogy például egy összefoglaló jelentésben Ilia Mihályról beszél a III/III-as osztály: „Ellenőrzött adataink bizonyítják, hogy a nevezett a folyóirat szerkesztését saját és barátai nacionalista koncepciójának szolgálatába állította. Célkitűzései megvalósítása érdekében szoros kapcsolatokat alakított ki a nyugati magyar emigráns központokkal és személyekkel, hogy rajtuk keresztül megszerezzen magyar nyelvű ellenséges tartalmú kiadványokat. Közvetítő szerepet vállalt a nyugaton, illetve a Román Szocialista Köztársaságban élő magyar írók között.”¹¹

Bizony volt idő, amikor az írók veszélyesek voltak. Sokan egyszerre két országban is. Azt a kort semmiképpen sem, de az írói szó súlyát, őszintén szólva, néha visszakívánom.

■ JEGYZETEK

1. *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés*. Magyar Nemzet 1988. február 13.
2. *Cuvînt despre Transilvania*. [Szavak Erdélyről] Editura Sport-Turism, Buc., 1982.
3. *A mi szagláraink*. 256.
4. *Mindenki autóbussa*. Magvető, Bp., 1989.
5. *A mi szagláraink*. 22.
6. *Szem a láncban*. Bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2009.

7. *Kacagásaink*. Emlékiratok. Noran Libro Kiadó, Bp., 2016.
 8. *Egy irredenta hétköznapjai*. Lehallgatási jegyzőkönyvek, 1986. április –1989. december. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.
 9. *Szigorian ellenőrzött evangélium*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2014.
 10. *(Le)hallgatásra ítélve*. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960). Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány – Iskola Alapítvány Kiadó, Marosvásárhely–Nagyvárad–Kvár, 2019.
 11. *A mi szagláraink*. 333.

A TUDÁS SZÉP

BarabásiLab: *Rejtett mintázatok. A hálózati gondolkodás nyelve*. Ludwig Múzeum, 2020. 10. 10. – 2020. 01. 17, kurátor: Készman József

■ Még mielőtt a pandémia miatti lezárások második hulláma elérte volna Budapestet, a Ludwig Múzeumban megnyitott az őszi blockbusterének számító kiállítás a nemzetközi karrierű hálózatkutató, Barabási Albert-László és kutatóintézete, a BarabásiLab munkásságának szentelve. A lezárások előtti utolsó hétvégén, amikor a kiállítást megnéztem, a Ludwig minden látogatója kizárólag erre a tárlatra volt kíváncsi, s bár foglalás nélkül is be lehetett jutni, tábla jelezte azt a korábbi állapotot, hogy a nagy érdeklődés miatt csak online foglalással lehet látogatni. Mind-ez csak a kiállítás kultúrpolitikai szimbolikus helye miatt érdekes. A *Rejtett mintázatok* kiállítás szakmai tétje azt megmutatni, hogy az elmúlt időszak paradigma-váltó tudományos szemlélete, a hálózat kutatás milyen vizuális nyelvet teremtett. A tudomány és a kortárs képzőművészet közel kerülése nemcsak az elmúlt időszak technológiai változásainak köszönhetően nem meglepő, de a képzőművészetben belül is számos olyan irányzat, életmű van, mely szisztematikusan építkezik a hard science technikáiból, kérdésselvetéséből. A számomra olyan nagyon szimpatikus életművel rendelkező Vera Molnár, aki a számítógépes művészet egyik előfutára és háttérje, például nyilatkozott szimpatikus iróniával úgy, hogy szerinte a számítógépet egyenesen azért találták fel, hogy ő a programozás nyelvén létrejövő esztétikai mintázatokban gyönyörködhesse, és azokra építhesse művészeti projektjeit.

Ennek ellenére, ahogy belépek a kiállításra, eszembe jut az a mondat, amit a romántanárnök mondott, amikor Ion Barbu *Riga Crypto și Lapona Enigel* meglehetősen kriptikus című művét tanultuk, hogy Barbu matematikusnak jó irodalmár volt, irodalmárnak meg jó matematikus. És nem azért jut eszembe ez a mondata, mert a kiállítás tudománynak művészet és művészetnek tudomány volna, hanem azért, mert érzek valami szimbolikusságot abban, hogy ez a probléma ma már nem foglalkoztat bennünket. (Bennem ma is igen élénk az a sajnálattal vegyes együttérzés, amivel Barbut a dilettáns dobozba becsomagoltam, s nagystílusúen elsiklottam a tény felett, hogy mégiscsak iskolai tananyag lett ebből a dilettánsból.) A transz-, inter- és keresztművelési irányzatok, az együttműködés és dizájn gondolkodás korában az éles határvonalak rendszerint értelmetlenek. Barabási pont annak a tudósgenerációnak a tagja már, amely a tudományt dizájnnal együttműködve építi, a tudományos modellezésbe pedig bekerülnek a technológiai formanyelvek teremtette lehetőségek is, a 4D modellezés például. A kiállítás kísérőanyagában ott is van a következő állítás: „a cél egy olyan keresztművelési irányzaton alapuló összjáték, ahol az eltérő tudományterületek, illetve a művészet eszközkészlete és

fogalomtára képes egymást kiegészíteni, magyarázni”. Barabási esetében ugyanakkor a dizájn iránti érdeklődésnek van egy művészettörténeti veretessége is: a művészetek iránti, otthonról hozott érdeklődés, a szobrászkarrier fiatalkori vágya vagy a kortárs képzőművészet hálózati folyamatainak vizsgálata, ami legutóbbi, *A képlet* című könyvében is megjelenik (Libri, 2018), mind arra utal, hogy a dizájn itt nemcsak a dizájnrobbanás utáni fordulat miatt érdekes, hanem a művészetek történeti fejlődésébe ágyazva is. Illetve a kiállítás idején készült interjúkban már megjelenik a képzőművészet intézményrendszerébe való fokozatos beágyazódás: a karlsruhei ZKM művészeti és médiaközpont átkérte a kiállítást, illetve a Serpentine Galleries is állított ki a Barabási-féle adatvizualizációkból. A kortárs képzőművészetben lezajlott láthatósági forradalom, mely nemzetközileg egységesítette és globalizálta a hírnév és ismertség rendszerét, természetesen adja magát a hálózatoság vizsgálatára, illetve fordítva, a terület működésmódja is szívesen definiál újra képzőművészeként és kortársként mindent, aminek láthatósága van.

A kiállítást episztemológiai szempontból nagyon tanulságos megnézni: én még ahhoz a generációhoz tartozom, amelynek tagjait a szemiotika egységes szemléleti rendszerében felnőtt vagy abba beletanult nemzedék tanította. Elsőéves koromban szépen összeállt az a rendszer, mellyel az általános nyelvészet, a Lévi-Strauss-féle antropológia és a filozófiai strukturalizmus leírta a világot. Nehéz is szabadulni ettől a szemlélettől, bármennyire megtépázták hírnévét a különféle fordulatok. A kiállítás azt igazolja, hogy a hálózatelmélet ugyanazzal az univerzális igénnyel áll hozzá a világ megértéséhez, mint utoljára a strukturalizmus tette. A kiállításon a Barabási által fejlesztett vizualizációs modellek láthatók 1995-től napjainkig. Köztük vannak olyanok, amelyek hálózatok elméleti modellezésével és a hálózat-típusok tudományos megközelítésével állnak összefüggésben (a hálózatoktanonok 2018-as projektje), aztán olyanok, amelyek egy tudományos kiadvány tartalmait és történetét (a *Nature* folyóirat 150 évének modellezése, 2019), a világ ízvegyületeit (ízhálózatok 2011-es projektje), a vírusok terjedését (2009), a vészhelyzetek kezelését (2011), az emberi mobilitás ritmusait (2008), az önszerveződő komplex hálózatokat (*Kontroll*, 2011), az emberi betegségeket (2007), az agy hálózatát, a konnektomot (2019), az univerzum galaxisait (2016), a művészeti hálót (2018), a forró hálózatokat és rácsokat (2019–2020) vagy az álhírek terjedését (2018) modellezzik. A hálózatoktan paradigmaticussága és komplexitása a felsorolt példákban meggyőzően körvonalazódik, ugyanakkor éppen itt érez a kiállításlátogató némi hiányosságot is. Az egyes hálózati modellek rövid leírásokkal együtt láthatók, azonban a bizonyítások tudományos tétje nem mindig világos. Éppen a vizuális nyelv teremtette kérdések miatt lett volna indokolt az egyes projektek bemutatásához néhány olyan megjegyzést is mellékelni, mely a hálózat-elemzés hatását, következményeit mutatja. Az emberi betegségek térképe a génjeink és a betegségek közötti összefüggéseket vázolja, illetve ily módon betegségek előfordulásai közötti korrelációkat mutat meg. Sejtésem szerint ez az elképzelés nagyon megváltoztatja azt, hogyan a diagnosizokról gondolkodunk, de e változás horderejét érdemes lett volna inkább hangsúlyozni. Vagyis kicsivel több tudományt szerettem volna a művészet mellé. Még akkor is, ha erre a katalógusban vagy a mobiltelefonos tárlatvezetésben van is kísérlet, a fizikai térben is szívesen láttam volna.

A tárlat kétségkívül leglátványosabb elemei az adatszobrok. Barabási valóban szobrász (is) lett, még ha nagyon rendhagyó úton jutott is vissza/el a szobrászathoz. A másik hiányérzetem itt éppen ahhoz kapcsolódik, hogy a kiállítás úgy fogalmazza meg egy vizuális nyelv megteremtésének/dokumentálásának az igényét, hogy nem mutatja meg annak történetiségét, előzményeit. Az egyik falon nagyon szép ábrásor mutatja, hogyan fejlődött a vizualizáció képi nyelve és esztétikája a gráfok 2D ábráitól a kortárs 4D modellekig. Lev Manovich „szoftverkultúra” és

„kulturális szoftver” terminusai a 2010-es években figyelmeztettek arra, hogy a technológiai vizualizáció olyan kulturális állandója lett a kornak, mely a világról, a dolgokról való gondolkodásunkat észrevétlenül határozza meg. A technológiai vizualizáció a médiaarcheológia nyelvén beszélő terület, ahol az egyes adatrepresentációs eljárásoknak története, esztétikája, hagyománya, praxisa és teóriája van. Illetve nem emberi gyakorlata is, hiszen a magyar képzőművészet hálózatosságát megmutató teremben ott tevékenykedik halkán Axidraw, a hálózatrajzoló robot, aki a kortárs képzőművészet szereplői közül mindennap egy másiknak rajzolja ki az életűhálózatát. Ezt a szoftver- és technológiatörténeti esztétikát szerettem volna viszontlátni vagy elmesélve látni a kiállításban.

A kiállítás ugyanakkor felvállal egy olyan narratívát is, melyet „a tudóslét kulisszái” szókapcsolattal jellemeznék. A muzeológiában az enteriőr-retorika, illetve annak kritikája komoly hagyományokkal rendelkezik, hiszen az autentikusság vágyképe hajtja: ezen a kiállításon Barabási „hálózati” könyvespolcát nézhetjük meg. Kicsit úgy keretezve, mintha a tudós dolgozószobájában lennénk. De a munkafázisainak dokumentálása sem marad el: az illusztráció, a kézzel tétován felvázolt első koncepciók valóban átadják a felfedezésnek azt az izgalmát, melyért általában a tudományos megismerés felé fordulunk. Barabásinak szép vázlatai vannak. A fehér papír és a rendezett vonalak, formák játéka a gondolat megszületésének folyamatát sejteti. Én itt is láttam volna lehetőséget arra, hogy elinduljon egy olyan nyomra vezetése a nézőnek, ahol a gondolkodás folyamata és a vizualizáció közötti kapcsolat megkeresheti.

A *Rejtett mintázatok* kétségtől nagyszabású és komplex kiállítás. Megmutatja a világmagyarázat egy olyan összefüggésrendszerét, a tudás egy olyan archeológiáját, mely a kortárs tudományos mainstreamben vezető szerepet tölt be. Felvet viszont egy csomó olyan kérdést is, melynek megértésében több és alaposabb segítségre lett volna szüksége a nézőnek.

Keszeg Anna

CSAPODY MIKLÓS

OMÁGIU

■ 1973 júniusában, harmadikos gimnazistaként vágtam neki először Erdélynek, a Securitate adatbázisában a következő nyáron tűntem fel. Omágiura* Élesden tettem szert, a világtörténelem hőse előtt tisztelgő hatalmas album, az *Omăgiu Tovarășului Nicolae Ceaușescu* román nemzetiszín szalaggal átkötve állt a kirakatban. Méregdrága volt, nagyjából száz lej, hazafelé menet vettem meg, tudtam, hogy megvár. Alig fért a hátizsákomba, a vámosok össze is néztek, pedig nem a kedvükért szereztem. Akkor már rákaptam a lozinkák (út menti bádogtáblákra festett, a vezért, a pártot, a népet, a kommunizmust dicsőítő jelszavak) fényképezésére, Omágiu beszédeire és a Pecsere (Partidul Comunist Român – Román Kommunista Párt) filléres füzeteire, amelyeket senki sem olvasott. Megesett, hogy a vonaton egy Bánffy *Erdélyi történetéből* előlépett apró kalapos ember szidalmazni kezdte magyar útitársát, mire a bozgor azzal támadt vissza, hogy a domnu nem olvasta Ceaușescu elvtársnak a PCR legutóbbi kongresszusán elmondott beszédét, melyben elítélte a nacionalizmust, sakra szállt a magyarok egyenjogúsága mellett? Bánffy mellékalakja elképedve kínálta körbe a cujkát.

1977-ben a *Himnusz a román földhöz* című antológiával (Költők a hazáról, a pátról) gyarapítottam gyűjteményemet. Azon a tavaszon volt a bukaresti földrengetés, a lakótelepek romjai között álldogáló lelkes tömegben Omágiu hadonászott, mutogatta, mi a teendő. Kolozsvári barátom négyéves kislánya azt mondta, idióták, miért tapsolnak, amikor mindenki meghalt? Akkor is tapsoltak, mikor Kolozsvárból Cluj-Napoca lett, mikor Omágiu érkezése előtt zöldre festették a szamosfalvi út melletti fákat. Minden tankönyv a farkas mosolyú Omágiu képével kezdődött, születésnapján az osztályban az ő arcmása előtt kellett a gyerekeknek énekelniük. Az igazi kincstermő évben, 1988-ban, Omágiu 70. születésnapjának esztendejében adták ki a *Jelzéseket* (Gondolatok és tettek forradalmi szellemben), majdnem teljes egészében magyar szerzőkkel, és a *Tisztelgő szót*, címlapján a fehér öltönyös, fényglóriás Omágiu szocren oltárképével (ha van szocreál, kell, hogy legyen szocreneszánsz is). Ez már összromán volt, sőt, az államalkotók és az „együtt élő nemzetiségek” írói négy az öthöz arányban szerepeltek benne. De még ez sem lépett a nyomába a hős-kronológiának (*Epoca Nicolae Ceaușescu*), az aranykor (*Epoca de aur*) névadója munkás életútjának.

Az után, hogy 1974 őszén Szegedre kerültem, a magyar állambiztonság „nacionalista ellenséges tevékenység” miatt vett nyilvántartásba, nemsokára F-dossziés lettem. Hogy sokat járok Erdélybe „titkos futárként”, nem lehetett nehéz kideríteni. Csupán ehhez nem lett volna szükség az Ilia Mihály egyetemi szobájában is eldugott lehallgatóra vagy a „figyelőztetőre”, az útlevélkezelő határőr lecsapható táskafedelére ragasztott névsorra, amelybe a Balt Orienten bele tudtam nézni. A bajokat elkerültem, ami önbizalommal töltött el. Szükségem is volt rá, mert a sok loholás után Erdélyben fáradtabb voltam, ráadásul 1974. december elején meghozták a hírheft szállástörvényt a magyar turisták ellen. „Kecskeméti” (Mariska Zoltán alapvetően rendes fiú volt, végül otthagya őket) 1977 tavaszán hetekig nem látott Szegeden, ami „kapcsolatban lehet [a] Csapody és Ilia Mihály, valamint Csátári Dániel tanárok közti, elég szorosnak látszó »munkatársi« kapcsolattal. Mások-

nak is feltűnt, hogy sokat utazom (mások is sokat utaztak); a Korunk Galéria leg-
alább harminc megnyitóján ott voltam, de nagyon vigyáztam, hogy ki ne tiltsanak.
Néha vonat helyett autóstoppal mentem Temesvárnak, Aradnak, máskor Bukarest-
be Bulgária felől. Lebukhattam volna kifelé jövet is. Megtörtént, hogy egy ósnyom-
tatvány-mikrofilmet hoztam volna a szegedi régi magyarosoknak, könyveket, kéz-
iratokat, de nem vittem magammal őket. Jól tettem, mert leszállítottak, csomagja-
imat szétszedték, megmotoztak, levetkőztettek. Ettől kezdve hazafelé mindig szét-
szedtek, egyszer azt a Skodát is, amelyik a határ előtt vett fel. Azon a nyáron (fő a
szimmetria) a „mieink” is leszállítottak. 1977. augusztus 2-án este zord udvarias-
sággal (neve, anyja neve, hozzá a csomagját) leemeltek a vonatról, ami nélkülem
ment tovább. Hazatérve az MSZMP KB-nak írtam: „Biharkeresztesen a határőrség
– a vizsgálat nyomán személyleírásra és parancsra hivatkozva – leszállított a Balt
Orient expresszről, amellyel Kolozsvárra utaztam volna. Parancsuk szerint a ha-
tárállomáson szigorított vámvizsgálatnak vetettek alá”, átkutatásomról jegyző-
könyv nem készült. A pecsétes válasz szerint az eset „a határforgalom törvényes
ellenőrzése” volt, további jó utazásokat kíván elvtársi üdvözlettel Ágoston Tibor.

A levelet Karikás Péter (1937–2003) íratta meg velem, aki a Moszkvában kivég-
zett kommunista író, Karikás Frigyes fia volt. Mint közös barátunk, Csiki László
megírta róla, „a hetvenes évek elején, az elmúlt évszázadban – ha nem tudná, és
miért is tudná valaki – kultúrattasé volt Bukarestben, Kallós [Zoltán] pedig koholt
vádakkal rabságra ítelt senki (ma Corvin-láncos) Balta Albán, ahol vályúból kel-
lett felhabzsolni az ételt, hátratett kézzel. A diplomaták a Snagovi-tó partján ihat-
ták eközben a kockált, s nézhették a túlparton a Ceaușescu-villát, a vízben pedig a
világbajnok lipován kajakosokat. Ez a Karikás meg farmernadrágban, kék lajbiban
eljárkált a messi csángókhoz, és Nagy Imre fővádlója volt a főnöke, a nagykövet.
Aztán egy Pol Pot megyei első titkár. Karanténban éltek a magyar diplomaták
akkoriban, és többnyire annyit tudtak a »romániai valóságról«, amennyit a pártlap
írt nekik.” Karikás közben gitározott, „mi meg hallgattuk, de csak fél füllel, mi ta-
gadás, mert a másik felével a lehallgatókat hallgattuk, és elkezdünk már egy har-
madik fület növeszteni”. (Csiki Laci csak abban tévedett, hogy Biczó György nem
csongrádi első titkár, hanem szegedi tanácselnök volt, akít 1974-ben küldtek
Bukarestbe. Őt váltotta 1978-ban az államvédelem nyugállományú vezérőrnagya,
Rajnai Sándor tábornok, aki 1982-ig Bukarestben, 1989-ig Moszkvában szolgált
rendkívüli és meghatalmazott követként. „Miniszteriális koromban”, ha Tóth
Dezső magához rendelt, barátságosan elbeszélgetett velem a miniszterhelyettesi
vörös szobában.) Arról, hogy megfigyelőit kijátszva, szabályokat szegve Karikás mi
mindent, hány emberért megtett Erdélyben, ma is sokan mesélhetnek (mégsem
mesélnek).

Miközben házkutatást tartottak nálunk Sopronban (titkosat, nem voltunk
otthon), Szegeden eldőlt a sorsom. Végzés előtt álltam, Ilia pedig „folyamatos erő-
feszítéseket tett”, hogy gyakornok lehessenek: „legaktívabb kapcsolata Csapody Mik-
lós V. éves bölcsészhallgató, akinek Vajda György Mihály és Csatári Dániel tanszé-
kén igyekeznek állást szerezni”. Hiába, mert Dán István alezredes és Földvári László
százados 1978. november végén aláírta a verdiktet: „Az egyetem párt- és állami
vezetőinek útján szükséges megakadályozni, hogy nevezetett [Csapody Miklós]
oktatóként az egyetem Bölcsészettudományi Karára kerüljön.” 1979 nyarán így
lettem folyóirat-referens Ilia segítségével a Kulturális Minisztérium Irodalmi Fő-
osztályán, de mielőtt beálltam volna hivatalnoknak, elmentünk Erdélybe. A töb-
bes szám Iliát és Szigethy Andrást („Lajtaít”), a szegedi női klinika fiatal orvosát
rejti. Rokonszenves, könnyed fickó volt, sárga Ladáján június elején indultunk
székelyföldi barátainkhoz. Marosvásárhelyen találkoztunk Gálfalvi Györggyel,
Markó Bélával, s ha már ott volt, Hajdu Győzővel. Egyszer Baka Pistával ültünk
Iliánál Szegeden, amikor megjelent; „a román televízió híradóját nézve Csapody

elmondta, hogy a román pártkongresszuson egy alapító párttag felszólalt, bírálva a román politikát és a vezetést. Az öreg kommunistát a kongresszus szünete után már nem engedték vissza a terembe [Constantin Părvulescut az RKP XII. kongresszusán]. Ez után arról folyt a beszélgetés, hogy hogyan lehet az, hogy a román vezetés már olyan régóta, 15 éve tartja magát, s meddig tarthatja még.” 1982 tavaszán is jelen volt, amikor „némi alkohol elfogyasztása közepette Csapody és Baka leszögezte, hogy lépniük kell, aktivizálniuk kell magukat most már minél előbb”.

Szigethy „hazafias alapon” lett titkos megbízott (tmb), vagyis elvileg meggyőződésből. Az irodalmi életben, a politikában (pedig ezért rendelték mellém), ellenében számos kollégájával, nem volt tájékozott („Csapodytól többször kapott emigráns irodalmat is, ismereteinek kibővítésére”). Nem olvasott, nem jegyezte meg a neveket, de remekül alakította a késő kádári Magyarország nemzeti érzelmű, Erdély-szerető, tájékozódni vágyó új nemzedékének fiatal orvosát. Besűgői pozíciója aztán szilárdult meg, hogy sikerrel bonyolította le utazásunkat, melyet hónapokig készített elő az állambiztonság. Szegeden maradt könyveimet-jegyzeteimet 1980 elején felhozta Pestre: Ladájával odaállt a kollégium elé, Simon József vegyész barátom megtöltötte csomagtartóját, aztán rakományával bekanyarodott az állambiztonságra, ahol átvizsgálták, amit óhajtottak, le is fényképeztek. „Az akció során, amelyet a BM III/III-4. osztállyal közösen hajtottunk végre, dekonspiráció nem történt.” (A III/III-4. osztály dolga az „ellenséges ellenzék fő erőinek elhárítása” volt, a baráti ellenzékkel mások foglalkoztak. Amikor jelentéseit tíz évvel később kezébe adtam, mindent tagadott.)

„Kerekes” (Apró Feri, nagy tudású, művelt jogász barátunk, aki nem mondott rosszakat rólam) 1980 áprilisában úgy látta, a *Tiszatáj* régi, „híd-szerepet túlkompenzáló profilját” átvette a másik két országos jelentőségűvé vált folyóirat [az *Alföld* és a *Forrás*], de a kapcsolatrendszer vonatkozásában és profiljuk átalakulásában a háttérből a Tiszatáj szerepe érzékelhető. Ezt támasztja alá az az értesülése is, mely szerint Csapody Miklós a Szombathelyen megjelenő »Életünk« c. folyóiratot is rá szeretné állítani a határainkon túli irodalom méltatásával [való] foglalkozásra.” 1979 decemberében „Csapody Miklóssal kapcsolatban megjegyezte, hogy az *Életünk* c., Szombathelyen megjelenő irodalmi folyóiratban olvasta a pályakezdő elsőkötetes romániai magyar írókról szóló színvonalas tanulmányát. Nevezettet tehetséges, mozgékony kritikusként tartja, aki saját elmondása szerint évente több alkalommal szokott Romániába utazni, egyrészt kutatási céllal, másrészt pedig ottani ismeretségi körének meglátogatására.” („Kerekes” túlzásba esett: referensként a folyóiratokat nem állíthattam rá semmire.) 1979 decemberében, amikor Bustya Endre kolozsvári irodalomtörténésszel Szegedre mentem, a neves Ady-kutatót meghívta magához, mivel „jelentős értékű, Adyval kapcsolatos irodalommal rendelkezik. [...] odaadta neki egyik Adyval összefüggő, nehezen hozzáférhető, ritkaságszámba menő kiadványát, amelyet vendége örömmel fogadott, később Ady-monográfiájához fel tudja használni, amelyből a megjelenés után küldeni fog egy példányt a tmb.-nek, így kialakult kapcsolatuk folyamatossá tehető.” Házigazda és vendége találkozásakor két „ellenséges hatalom” állt szemben egymással: a magyar állambiztonságnak kényszerből dolgozó „Kerekes”, és az ’56 miatt román börtönt járt, szintén nem önkéntes Bustya személyében „Lazarescu” ügynök. Mindkettejüket őszintén kedveltem, ami gyöngeségem kétségtelen jele.

1982 áprilisában hatalmas botrány tört ki egy Ion Lăncrănján nevű propagandista magyarellenes fércműve miatt. Minthogy a *Tiszatáj* lagymatag ellenőre voltam, aki miatt régóta pirosban lengett a mutató, eltávolítottak a minisztériumból, mert a tiszatájásokkal, mint Aczél György mondta, belepiszkítottam a szocializmusba. (1981 júliusában a lap krakkói számáért „szóbeli figyelmeztetést” kaptam, 1982 júniusában a határon túli magyar lírafesztivál cenzúrázásának elmulasztásáért fegyelmit, októberben Köteles Pál Lăncrănjannak válaszoló *Tiszatáj*-cikke mi-

att elbocsátottak. Következett a Széchényi Könyvtár, amit rossz néven vettem, ahelyett, hogy örvendeztem volna. A főigazgató Molnár Ferenc volt, korábban az MSZMP KB Kulturális Osztályának helyettes vezetője, a Kulturális Minisztérium államtitkára. Jól ismertem, és amikor a szervek utánam jöttek, elmentem hozzá, ezt mondtam, Feri, kérlek, szedd le rólam őket. Meg is tette, soha többé nem hallottam róluk.)

Az erdélyi magyar irodalom, művészet gazdagon termő korai hetvenes éveit (Omágiu '68 utáni hamis félmosolyát) végzetes leépülés követte. A szamizdat *Ellenpontok* szerkesztőit 1982. november elején fogták le; Márkó Imre sepsiszentgyörgyi fogorvos azt mondta, „címtár alapján érdeklődtek, és ismerték [Szőcs] Géza útvonalát. Főleg a magyarországiak érdekelték [őket], úgy tűnt, nem véletlenszerűen érdeklődnek, mert csak minden tizedik név váltotta ki a kíváncsiságukat. A névsor sokatmondó: Für Lajos, Csapody Miklós, Ilia Miska, [...] Vekerdi József a Széchényi Könyvtárból”. Securitatés pályafutásom emelkedni kezdett: bár felívelésem nem volt látványos, „Lazarescu” éppen akkor aktivizálódott. 1973-tól sok erdélyit megismertem, 1982-től az OSZK csereszolgálatán rengeteg embert láthatam el könyvekkel, Erdélyből (tudtommal) mégis csak Bustya jelentett rólam (is). 1985. december 18-án, szombat délután hatkor Kántoréknál voltam, tőlük telefonáltam: „Itt Dénes Zsófia! Ady Endrét kérem!” Bandi éjjeli bagoly volt, a célszemély (ez én voltam) „1.30–2. óra között érkezett a december 19-re virradó éjszákán, és hajnali 4.30-kor távozott. Fáradt volt, Kántornál és Szilágyi Istvánnál (akivel a legjobb viszonyban van) ebédelt, azaz vacsorázott [...] az utolsó éjszakát Kántornál töltötte, ott várta be a vonatindulás idejét.” Szívesen jártam Bustyához, élveztem fanyar humorát, óriási filozofálását. Egy házban lakott Szőcsékkel, fel is olvasta Szőcs Géza versét a Bustyát meglátogató Ady Endréről, amit a *Korunkból* kivett a cenzúra.

Valer Rusu kolozsvári Securitate-százados 1986 márciusában megállapította, Csapody „ellenséges magatartása országunk ellen ismert. Az SI dolgozik rajta.” (Az SI a Securitate „információs követési” egysége volt, tagjai az utcán loholtak az előttük loholó delikvens után, vagy autóból figyelték, kihez megy, ott meddig múlja az időt. Annyira elszemtelenedtek, hogy egyszer felküldtek egy egyenruhást azzal, hogy Alföldi konzul úr kocsija nyitva van.) Mivel tíz év alatt kiismertem a dörgést, magabiztosabban kezdtem mozogni. Sokat segített Karikás, akivel diplomata útlevele oltalmában 1986. április 25-én, véletlenül Csernobil előestéjén is együtt utaztunk, kombi Wartburgja könyvekkel tetőig rakva alig tudott fölkapaszkodni a Pányiki-tetőn. Másnap a konzulátuson lenyeltük a jódtablettákat, amelyeket Rudas Ernő készített oda „sugárzás ellen”, aztán Bánffyhunyardtól Székig, Szamosújvárig szállítmányoztunk. Ettől kezdve Vékás főkonzul engedélyével bent laktam a konzulátuson, ha fontos elvtársak érkeztek, Alföldi vagy Rudas Ernő látott vendégül. Küldeményeimet (könyvet, újságot, gyógyszert, enniivalót) Pesten elvittem a Külügy futárosztályára, indult a kisbusz, én meg a határon nyugton üldögéltem a másodosztályon. A hozniivalót gyalog vittem be a konzulátusra, aztán Pesten kipakoltam Vékás Mercedeséből. Ennek a módszernek volt egy nagy hátránya. Az, hogy a tetthelyen feltűnőbb voltam egy quetzalmadárnál, melyet Aradi Jócó régi *Korunk*-szerkesztő szerint nagy tisztelet övez Közép-Amerikában, de nem azért, mert színpompás, vagy mert hasznos, hanem mert ritka. (Mi legalább, főként Alföldi, felesége, Baba és Rudas, ha tündöklők nem is, hasznosak voltunk.) Helyzetem hátrányát az előnye adta: azzal, hogy napjában többször megfordultam a konzulátuson, odakínáltam magam az „információs követőknek” is. Akikhez elementem, számíthattak rá, hogy előveszik őket, ezért lerakatokat képeztem a könyvekből, folyóiratokból, orvosságokból azoknál, akik vállalták, akik már úgyis rajta voltak valami listán, például Kántorék, Szilágyi Pistáék, akik eljártak „a magyar kémközpont” vetítéseire, augusztus huszadikai fogadásaira.

Ma már nehéz elképzelni olyan főkonzult, mint amilyen Vékás Domokos (1926–1995) volt 1988. júniusi elüldözéséig. Saját országom politikai rendőrsége ellenséges elemnek tekintett, legmagasabb rangú kolozsvári képviselője segített nekem. Ha a kabátom alatt a fél városon végighurcolt kéziratot jobbnak láttam azonnal letenni, bekopogtam hozzá a rezidencián. Máskor maga vitt el Alföldiekhez városszerte ismert fekete kocsiján, nehogy útközben kitalált rendészeti okból feltartóztassanak (vagy megverjen egy amnesztiával frissen szabadult, az ilyesmi nem volt ritka eset). Amint megérkeztem, hosszú négyszemközi „meghallgatást” tartott. Szeánszaink tárgya a hullámozó belpolitikai helyzet, az ellenzéki mozgalmak, leendő pártok mozgása volt, aktuális politikai pletykák. Ügyelt rá, hogy technikai szempontból is megfelelő körülmények között beszéljünk (tudom, hogy mindent megtartott magának akkor is, amikor később erről kérdezték). Könnyebben el lehetett tűnni Bukarestben: ha valaki érdeklődött, kinél szállok meg, ez volt a jelszó: Kalmár, Strada Rosetti 8. Kalmár György kultúrattasé volt egyik védelmezőm, Göndör Péter is sokkilónyi iratot hozott át kutatásaimhoz, az OSZK kéziratárának. 1987 áprilisában Markó Béla azt írta: „Január óta hozzánk semmilyen magyarországi sajtótermék be nem jön, bár én a dzsinnek [a bukaresti követség] jóvoltából sok mindenhez hozzájutottam. De nem csupán belőlem áll a világ. Itt nagyon-nagyon elzordultak a dolgok, kiút nem mutatkozik egyelőre, az értelmiségiek fejvesztetten latolgatják az áttelepülés esélyeit. Bár van jó is a rosszban: végre a hülye is látja, hogy az erdélyi struccpolitika mit sem ér, én magamon nem a letargiát, hanem a dühöt tapasztalom. Egyfajta csodavárás is van a levegőben, s bár ebben számtalanszor megcsalattunk, még mindig jobb, mint testamentumot írni.”

A Securitaténak akkoriban fontosabb dolga volt, mintsem utánam kutasson. Mintha megszoktak volna, bár a magyar–román államközi viszony a mélypontra, inkább már fagypontra alá süllyedt, miközben a magyarellenes hangulat parázsként izzott. Csak egy 1988. tavaszi, Cs. Gyimesi Éva ellenséges tevékenységét összefoglaló feljegyzés említi nevemen azon külföldiek között, akikkel „a megfigyelt szoros kapcsolatot tart fenn” (*Szem a láncban*). Markó Béla okkal írta április végén: „legjobb lenne, ha átvonatoznál hozzánk. Apropos: itteni felbukkanásodnak semmi hivatalos visszhangja nem volt, viszont azt hallottuk, hogy a határnál szemétkedtek veled. Mostanában a kincses város felől fúj a szél, lapokat is látunk, de nem annyit s nem éppen azt, ami kellene. »Romániai magyar« konfliktusaink múltóban, nagy szorongató összeborulásban élünk, remélem, nem a védtelen juhokéban.” Egyik akkori felbukkanásom volt Gálfalvi György őrtornyos történeteinek egyik háttér-epizódja. Kertje a Securitate tőszomszédja, az őrtoronyból jól lehet látni, milyen borral, sörral (pálinkával) kínálgatja szomjas vendégeit. Fel is idézte *Egy áruló monológja* című emlékezésében (Kántor László: *Túlélő képek*), amint ülünk a kertben „lélekben kinyújtózva. A képeken csak én látszom, de kancsó és csuprok jelzik, hogy nem vagyok egyedül. Karnyújtásnyira tőlem Böződi György bátyám somolyog, mert ő már túl van a szekatúrán, s másnap otthon, hazai pályán, ismerős kellek között pózolhat [böződújfalusi szülőházában, ahová Kántor Lacival vittük magunkkal fényképezésre]. Az asztal végén Csapody Miklós a kívülálló kajánságával kuncog, pedig kár kajánkodnia, mert – mint utólag kiderült – amikor a kapun belépett, már ő is fényképezkedett.” Markó lehallgatási jegyzőkönyveiben (*Egy irredenta hétköznapjai*) is sok szó esik vállvetett „fáradásunkról”.

Pesten nyakig voltam „a mozgalmi életben” (Csoóri, Pozsgay), pedig nem a „budapesti MDF-hez”, hanem a lakitelekihez, de nem a ’87. szeptemberi sátor, hanem a ’79. májusi, Illyés által is megtisztelt írótalálkozó majdani mozgalmához tartoztam. Képviselő később úgy lettem Budán, hogy az egyik előjelölt párttag lévén eleve kiesett, Pomogáts Béla pedig a szigligeti alkotóházig menekült a tisztesség elől. Nekem jó volt a pedigrém (Bíró Zoltán, Pozsgay, Tabajdi Csaba), de a par-

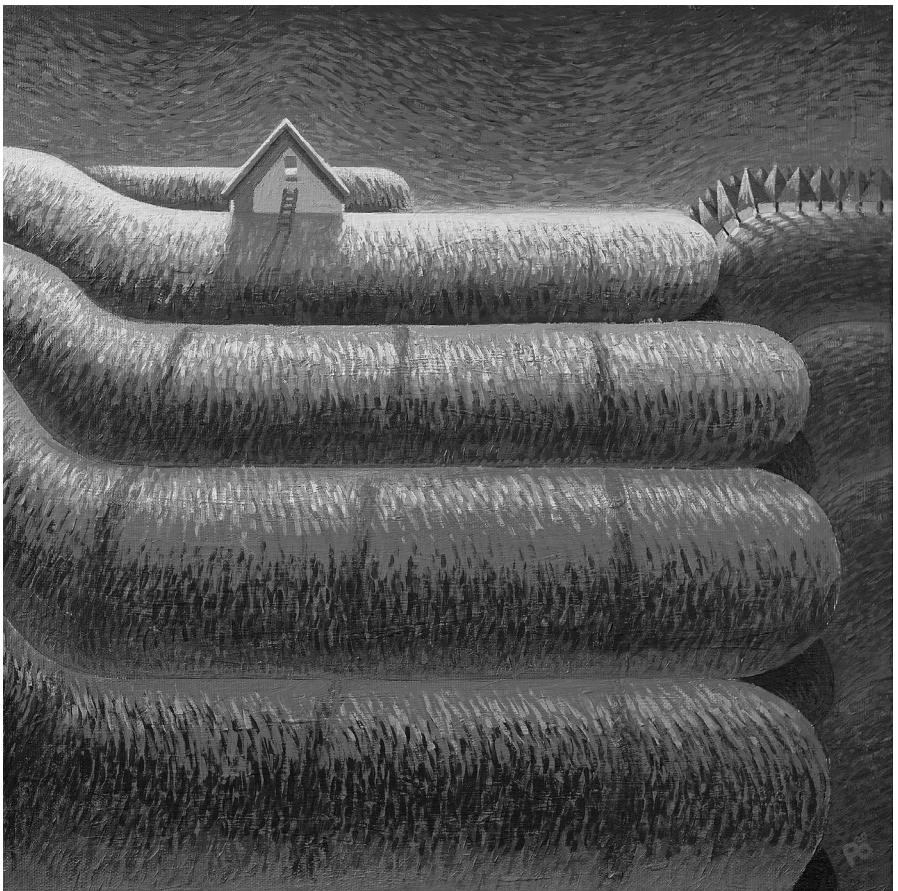
lamentben „kommunista kapcsolataim” (Bíró Zoltán, Pozsgay, Tabajdi Csaba) vetettek rám gyanús árnyékot. Az MDF-et mégis épp csak feljegyezték rólam. Annak ellenére sem törődtek velem, hogy míg a magyar társszervek érdeklődése 1987 végétől majdhogynem megszűnni látszott, Cluj-Napoca, főként Tîrgu Mureş mintha lágyan átvett volna tőlük. Gavril Neciu kolozsvári Securitate-őrnagy 1988 őszén megállapította, „Csapody Miklós a mi feladatterületünkön rengeteg kapcsolattal rendelkezik. Nyilvántartásba vételre kerül a bukaresti UM 0200-nál annak érdekében, hogy az országba való beérkezését előzetesen jelezzék.” Vajon miért csak most? (Az UM 0200 jelzésű egység – 1972 óta az állambiztonság bukaresti központjának Útlevel Igazgatósága – az idegen állampolgárok titkos nyilvántartását és a határátlépések figyelését végezte.)

A Securitate kolozsvári parancsnoka, Nicolae Ionița ezredes és a megyei I/B osztály főnöke, Florian Oprea ezredes is úgy tájékoztatta a bukaresti állambiztonsági részleget: „Azonosítási intézkedéseket rendeltünk el, és a fennhatóságunk alatti területen Csapody Miklós minden információs kapcsolatának feldolgozását kértük annak érdekében, hogy megérkezésekor minden egyes ellenséges ténykedését dokumentáljuk.” Neciu őrnagy is csak 1989 februárjában javasolta „figyelmeztetésemet az útlevelhatóság fedezete alatt”. Talán nem akartak nyíltan (utcán, szállodában) vegzálni, annak ellenére, hogy Alföldi, Vékás nélkül magamra maradtam, de lehet, hogy csak régi papírjaim vittek magukkal a futószalagon. Markó június elején írta: „Tavaly reménykedtünk, mostanában viszont mintha fásultabban néznénk magunk köré. Eltöpregek azon, hogy lassan egyfajta emigrációs lelkiállapotba kényszerülünk így is, hogy ki sem mozdulunk itthonról. Mint aki valamelyik csendes-óceáni szigetről figyel, hogy mi történik Budapesten. Nem jó, nagyon nem jó ez, mert autonóm személyiségek helyett tudathasadásos emberek ténferegnek körülöttünk. Nem magamról beszélek, persze, remélem, hogy nem magamról, de a méreg időnként rám is hat.”

1989 októberében Pozsgay javaslatára a Tabajdi vezette Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságra nevezett ki Németh Miklós miniszterelnök. Az erdélyi ügyek gyorsan vastagodó paksamétája az odaáti Bihar megyéből származott szobatársam, Bíró Gáspár feladata lett, az enyém a felvidéki és a kárpátaljai magyarság. Továbbra is jártam Kolozsvárra, Tőkés László kézzel írt üzenetével a Hősök terén tartott októberi tüntetés után érkeztem haza. Gazsival nyakig ültünk a munkában, sötétben kezdtük, sötétben végeztük, és bár mindketten MDF-esek voltunk, nem volt időnk pártéletet élni a mind aggasztóbb erdélyi hírek miatt sem (egyszer mentünk el egy Bem téri kisebbségpolitikai megbeszélésre, de az után, amit ott hallottunk, elmenekültünk). Nőttön nőtt a feszültség, olvastuk a jelentéseket, gyártottuk a feljegyzéseket, fülbe sügtünk, lebeszélünk, kérleltünk, a Szabad Európa Rádió Szócs Géza vezetésével frissen megnyílt pesti stúdiójába lassanként már hazajártam „kisebbségi nyilatkozatokat tenni”. Következett december dereka, Temesvár, Tőkés. Mikor Bíró Zoltán, Für Lajos és mások felfegyverzett szabadcsapatokat akartak Temesvárra küldeni, Gazsival a fejünket ingattuk. Karácsony előtt a többiek szabadságra mentek, egyedül maradtam tartani a frontot. Volt mit, nemsokára Csehák Judit egészségügyi minisztertől kellett minél több vérplazmát kérnem, mégsem sejtettem Omágiu közeli végét.

Az után, hogy hazatért Iránból, szokás szerint kiállt hadonászni. Kisvártatva nem hitt a fülének, jött a helikopter, azzal menekült, végül a piros Dacia vitte utolsó útjára. Hamar elfogták, karácsony másnapján ki is végezték Elenával együtt. Mikor két év múlva felkerestem Németh Miklóst Londonban (akkor az EBRD alelnöke volt), utalt rá, hogy a „forradalomban” része volt Magyarországnak is: nem a hadseregnek, hanem a rádiós hírszerzésnek, Omágiu megtalálásában. Azt pedig, ha valaki, hát Németh pontosan tudta, hogy ami történt, Temesvár kivételével nem forradalom volt, hanem a Securitate hatalomátmentő, véres politikai puccsa.

Én is tudtam, amikor 1990. január 3-án átléptem a határt néhány bőrönd papírral, nyomdafestékkal. Örültem a lyukas zászlós tankokból mutatott Victoriának, akkor is, ha még lőttek ránk bal felől, a Torda előtti dombokról. A kolozsvári *Utunk* (nemsokára *Helikon*) szerkesztőségében tengersizéles mosoly Lászlóffy Ali, Szilágyi Pista, Király László arcán, Vásárhelyen Sütő András szobájában a lehallgatókat vésik a falból. Az Igaz Szó (nemsokára *Látó*) fagyos helyiségeiben Gálfalvi és Markó, Kovács András Ferenc csak a fényképeken látszik fázósan ijedtnek, hamar kiderült, mennyire nem voltak azok. Az első magyar-román tárgyaláson már azt is láthattam, hogyan váltja fel a taktikai mosoly a „forradalmi lendület” jól szervezett spontaneitását. Márciusban következett a vásárhelyi pogrom.

DEMÉNY PÉTER

A KUDARC, AMELY MEGMUTATTA AZ IRODALMAT

Péterfy Gergely: *A golyó, amely megölte Puskit*

■ *A golyó, amely megölte Puskit* nehézkés cím – ehhez képest a regény maga problémákkal terhes, de izgató, érdekes vállalkozás. Mint Szemes Bontond írja: „Egyszerűen visz a szöveg. Nem foglalkozik a fent említett problémákkal, mert mintha nem is azokban lenne érdekelt. A mesélésbe, az elmesélhetőségbe vetett (anakronisztikus?) hit sugárzik a könyvből, és ez alól nem tudja kivonni magát az olvasó sem. A jól felépített történetek gazdagsága hatása alá vonja, és a háborúk, cselszövések, szerelmek, tragédiák sorozata tagadhatatlanul: működik.” (Műút, 2020. 07. 04). *A Puskinban* (Szemes erre is utal) olyan szándékok ütköznek, melyek a korábbi Péterfy-regényben nem voltak ennyire nyilvánvalóak. Egyfelől felmutatná a szerelmet, másfelől elmesélne egy gazdag, mondhatni borzos cselekményű családtrótténetet, harmadrészt megte-rementene egy disztópiát. Ahogy halad a könyv, egyre nyilvánvalóbb, hogy a disztópia mindent magába fal, már csak az a cél, hogy megmutassuk, mennyire mindegy minden, senki nem úgy idealista, hogy azért cselekedni tudjon, akik pedig nem idealisták, azok fokozatosan magát az életet is elfoglalják tulajdonképpen.

Karl, az elbeszélő, Olgába, a barátja édesanyjába szerelmes a születése óta. A könyvnek azok a legszebb részei, ha az ember egyfajta klasszikus, minden részletet eldolgózó erőt vár el az írótól, amelyekben ez a szerelem megmutatkozik: ahogy a túl nagyra nőtt gyerek

mindent megtesz, hogy odasúrlódjon az asszonyhoz, az meg úgy kezeli, mint egy gyereket szokás, holott abban felnőt-t érzelmek dúlnak, de persze mégsem az még, ahogy a gyermek olykor megijed a saját merészségétől, de mégsem tudhat lemondani róla – nos az igazán nagyon szép.

Ahogy szép a Péter álomvilága is, ez az *Utas és holdvilágra* emlékeztető múzeumi lét a ház felső emeletén, és mint kiderül, ezzel kezdődik a disztópia is tulajdonképpen (vagyis a könyv legelején, csak akkor még nem tudjuk): Péter, a kassai régész létrehoz Herkulesváron, a Duna partján egy olyan világot, amelybe belemenekül a kommunisták elől, de amely már akkor sem tudja megóvni őt és a lányát a megaláztatástól-átköltöztetésétől-lefokozástól, bár működni látszik, és bizonyos értelemben működik is, hogy aztán a rendszerváltás után kiderüljön, mennyire tökéletesen botfűlű mindenre és bármire, amit az új világ hozhat magával.

Az új világ Áron révén köszönt be: Áron révén, aki előbb csak sündörög Olga körül, aztán, amikor a nő első férje és Kristóf apja autóbalesetben meghal, végleg az életükbe és a házba ront. A baleset kapcsán világlik ki egyértelműen, milyen meddő világban nevelte Péter a lányát, mennyire nem tudott ki-lépní Olga ebből az illúzióbuborékból: az asszony alkoholista lesz, bármit meg lehet tenni vele, a fiát odadobja az új férjének, aki a szélsőjobb témáit és eljá-

rásait ismétli fáradhatatlan következetességgel és durvasággal.

A vérvonal aztán költözik tovább, Kristóf is tehetetlen alak lesz, aki hagyja sodortatni magát a világban, egy teljesen idegbeteg nőt vesz el, mert nyilván ő a hibás Livia féltékenységi rohamaiért, és amikor Livia öngyilkos lesz, mert tanúja lesz annak, ahogy Helga leszopja Kristófot, akkor egy másik őrült nőt. Bizonyára ezért, a tehetetlenség következtében lesz minden aktus „szopás”, „dugás”: a kiüresedett vagy felsoha nem telt érzelem nem tud más szavakat használni, mert azokat nem tudná értelmezni. Így tulajdonképpen nagyon is közel kerül a tehetetlen és értelmiségi Kristóf a nagyon is aktív és cseppet sem értelmiségi Áronhoz, mint ahogy abban is, hogy Kristóf sem tudja kimenteni a fiát a pusztító érzelmi játszmákból, ahogy Áron sem akarja őt, holott szeretné, ha szeretnék. És persze minden szerelem ellenére Olga és Karl sem lesznek soha egy pár.

Nem is lehetnek, hiszen ott, ahol ők élnek, szűkek a normák, nem fér beléjük a szerelem: „Hazámban megszoktam, hogy megbámulnak. Szinte senki nem mulasztotta el, hogy jó alaposan meg ne nézzen magának, közben oldalba bökte a társát, hogy felhívja rám a figyelmet. Csak a legdrágább vagy a legértelmiségibb helyeken tudta megállni a pincérlány, hogy ne árulja el az arckifejezésével, mennyire taszítónak talál. Csak ott számíthattam befogadó légkörre, ahol ismertek: az egyetemen már alig keltem feltűnést. A gyakorlatokon hamar kiderült, hogy a bete-

geknél nem jelent hátrányt a rútságom: a betegséghez és a halálfélelemhez képest az én rútságom inkább előnyt jelentett: nem kellett szégyellniük magukat előttem. Inkább elfogadták a gyógyulást egy rútorvostól, mint az anyagától a halált.” (247–248.)

Így nyílik meg az út az erőszakos barmok előtt, illetve úgy, hogy azok, akik tudnak mit kezdeni az életükkel (a könyvben nincs belőlük sok, Ilona, Olga gyerekkori barátja az egyik), azoknak sincsenek szentebb céljaik a meggazdagodásnál vagy bizonyos előnyök élvezésénél, és azok is felszabadultan zsidóznak: a meg nem gondolt gondolat üli rőfögő vagy vinnyogó torát a regényben.

Az egymásnak ellentmondó vagy nagyon is hiányos részek dacára a *Puskin* tehát működő regény – a *Sinistra körzetről* fejtette ki ugyanezt Márton László *Az elátkozott peremvidék* című tanulmányában (*Holmi* 1992. december). Ezzel a párhuzammal nem azt akarom mondani, hogy a *Puskin* ugyanolyan jelentős könyv, mint a Bodoré, mert ez nem valószínű, csak azt, hogy jelentős könyveknek is lehetnek súlyos hibáik. Péterfy összemarkolta mindazt, ami izgatta a magyar társadalomban, és ezt sok logikai buktatóval írta meg, de úgy, hogy a problémák érzékletesek maradtak. Márpedig ha választani kell egy tökéletes vérszegény és egy tökéletlen vérbő regény között, én magam mindig az utóbbit fogom választani, hiszen az irodalom mégiscsak érzékletes, megfogható, hús-vér valami inkább, mint jól sikerült terv.

A SZÉKELYEK – ÉRTHETŐEN A ROMÁNOK SZÁMÁRA

Hermann Gusztáv Mihály: *O scurtă istorie a secuilor*

■ A magyar olvasók minden bizonynyal jól ismerik Hermann Gusztáv Mihály munkásságát, aki kétségtelenül az egyik legjelentősebb kortárs történész a székelység története rekonstruálásának vonatkozásában, és aki számos munkát publikált e témában. Legértékesebb kötetei közül kettő néhány évvel ezelőtt román fordításban is megjelent (*Secuii. Istorie, cultură, identitate*. Miercurea Ciuc, 2009; *Cronici și documente controversate privind istoria secuilor*. Cluj, 2017). Üdvözlendő a szerző és néhány, nem kevesebb méltatásra érdemesült kiadó erőfeszítése, amelyek ráéreztek arra, hogy a székelyudvarhelyi történésznek jelentős mondanivalója van a román közönség számára is. És itt nemcsak az Erdély történetével foglalkozó szakemberekről van szó (akiknek kötelező módon olvasniuk kell magyarul, románul vagy németül, ha valóban meg kívánják érteni valamit ennek a vidéknek a múltjából), hanem a tágabb kolozsvári, bukaresti vagy iași-i olvasókról, akik bizonyára ismerik az angol nyelvet, de sajnálatos módon soha semmilyen erőfeszítést nem tettek arra, hogy kislabizáljanak egy olyan egzotikus nyelvet, mint amilyen az Ady Endréé.

Új – harmadik román nyelven megjelent – kötetével Hermann Gusztáv még egy – igen nagy – lépést tesz a román olvasó kritikai tudata felé vezető úton. Ez az első kötet, amit a történész már eredetileg is román nyelven írt, explicit utalásokkal a román közönség számára, és amelynek publikálását egy rangos bukaresti kiadó vállalta. Napjainkban ritkaságszámba menő erőpróba

ez, és annál is dicséretesebb, mivel jelenleg egyre inkább csupán Facebook-buborékjainkban kommunikálunk a sajtóval, unalomig ismételve a magunk törzséhez tartozóknak azt a szöveget, amit már úgyis ismernek, de örömmel tölti el őket, ha újra és újra hallják. És amikor – esetleg mégis – másoknak írunk, ezt csak azért tesszük, hogy ingereljük, provokáljuk őket, és bebizonyítsuk nekik (sikertelenül egyébként), hogy nekünk van igazunk, és ők vannak óriási tévedésben. Hermann Gusztáv Mihály ennek éppen az ellenkezőjét teszi. Ő nem azért ír másoknak, hogy bemutassa, a magyaroknak van igazuk, de ezért sem, hogy udvariasan csókot intsen a románoknak, legyezgetve nemzeti önimádatukat. Nem, ő valóban hisz abban, hogy ha szakmailag tisztességesen, kritikusán és kiegyensúlyozottan mutatja be a székelyek történelmét, olyannak láttatja, amilyen az valójában (és ami természetesen szinte százszázalékosan a magyar történetírás terméke), üzenete eléri a kívánt célt, vagyis pozitívan rezonál majd annak a román olvasónak a lelkében és értelmében, aki meg akarja érteni a másikat, ugyanakkor tudatában van annak, hogy ez a közeledési szándék az utóbbi kétszáz év történései (és politikusai) által szorgalmasan emelt polemikus falba ütközik.

Mi a mondanivalója Hermann Gusztávnak, milyen többlettel rendelkezik azokhoz a magyar történészekhez képest, akiknek az írásai – kétségtelenül – szintén megérdemelnék, hogy a román közönség felfigyeljen rájuk? A kérdésre adott válasz az, ami megindokolja e

szokatlan recenzió megírását – egy román nyelvű kötetéről, egy magyar nyelvű folyóirat kérésére, olyan magyar olvasók számára, akiknek lehetőségük van Hermann főbb munkáit eredeti nyelvükön olvasni. A legösszefoglalóbb válasz az volna, miszerint szerzőnk hidat épít a két kultúra között. Nem olyan nagy ívű hidat, mint amilyenek például Eminescu magyar vagy Jókai román fordításai, amiket a régmúltban a két nép közti testvériség eszméjében hívó lelkes apostolok (szám szerint nem túl sokan) erősítettek meg. Hanem sokkal inkább egy szerény, de tartós és biztonságos hidacska, mint amilyeneket a Székelyföldön ácsolnak, olyan szűk medrű, de örvénylő patakok fölé, amelyek elválasztják egymástól a magyarok és románok lakta erdővel borított két partot.

A Hermann Gusztáv által művelt történelmi próza egyik nagy erénye a magyar történetírás világos és közérthető stílusában rejlik, ami a leghelyénvalóbb egy szintéziskötet megírásakor. Ennek ellenére munkája nem népszerűsítő kiadvány, amely alacsonyra helyezné az értékmércét, csupán azért, hogy megkönnyítse a tágabb olvasókör számára a megértést. Ellenkezőleg, a kötetet szakember vagy a székely történelem berkeiben járatos olvasó ugyanúgy olvashatja, mint a témában járatlan, új ismeretekre vágyók, mert minden, amit szerzőnk papírra vet, elmélyült és komoly tudás lecsapódása. A székelyek eredetéről szóló történelmi-bölcsészeti elméletek, a latin nyelvű oklevelek olvasásában otthonosan mozgó középkorászok vitái, a modern nemzettudatok tanulmányozása szakértőinek értelmezései (akik közé egyébként maga Hermann Gusztáv is tartozik) átgondoltan és egységben foglaltan kerülnek megjelenítésre kötete jól felépített és a megértést könnyítő fejezeteiben. Kerek munka, sok gazdaság, társadalom- és művelődéstörténeti részlettel, amelyek szerencsésen egészítik ki a politikatörténeti vagy a székely identitás fejlődését taglaló vonatkozásokat. *Multum in parvo*. Kevesebb

mint kétszáz oldalon Hermann valójában a székelyek történetét vizsgáló több száz kötetet és szaktanulmányt sűrít egybe, jóval többet, mint amennyi szerepel a kötet végén feltüntetett könyvészeti jegyzékben. A székelység teljes története – a mai ismereteink egész fegyvertárával – bontakozik ki az olvasó előtt, aki utazása során talán csak néhány órát tölt ezen a kontinensen, vagy akinek semmiféle ismeretei nincsenek e tárgyban, vagy akik e témáról többet akarnak tudni, de azok előtt is, akik rendelkeznek már egyfajta tudással, most azonban szemük elé tárul egy világos, provokatív értelmezésekkel és kiegyensúlyozott következtetésekkel teli kép.

Hermann Gusztáv az a történész, akit nem bódítanak el a források, ő képes dekonstruálni a mítoszokat és beazonosítani a valótlan, mivel tudatában van annak, hogy a történelmi valóság mindig más, mélyebb, árnyaltabb, kifinomultabb, mint amit egy oklevél, egy krónika vagy egy régészeti lelet elrejt, sugall vagy eltorzít. Ezért hasonlítanám Lucian Boiához, ugyanis a bukaresti történészhez hasonlóan Hermann nem válik a naiv és a nemzet egésze által kórusban fújt igazságok foglyává. Nyilvánvaló, míg Boia jórészt a román mítoszait dekonstruálja, Hermann ugyanezt a székelyek mítoszaival teszi.

De Hermann Gusztáv történelmi munkájának talán a legfrappánsabb üzenete az objektivitás védelmezése. Természetesen nem a rankei történelmi pozitívizmus objektivitásáról van szó, és nem is a nacionalista nézőpontoknak a maguk megfellebbezhetetlen igazságaiba vetett hitéről. A magyar történész nem híve a végleges kinyilatkoztatásoknak, a valóság keresése azonban általa folyamatosan követett cél, úgy, hogy ezt gyakorta hangsúlyozza is. És helyesen teszi, mert jó néhány történész hibásan úgy véli, az objektivitás magától értetődő, ha már el tudsz olvasni egy oklevelet, vagy az ujjadat a számítógép egerén tartod. A valóság az, hogy az egyensúly megtartása a megtévesztő értelmezések és változatok töm-

kelegében, amelyekkel a történész szembe-
besül, rendkívül nehéz feladat.

Hermann Gusztáv rámutat arra, hogy az ő Erdély múltjáról való víziójával nem feltétlenül értenek egyet román olvasói. Más szóval a románok és a magyarok történelemképei némiképp különböznek egymástól. Itt ellentmondanék magyar kollégámnak, és éppen az ő munkájával érvelnék. Nem szükséges-rű, hogy a románok és a magyarok más-más képet alkossanak a történelemről vagy bármi másról a köztük lévő etnikai vagy kulturális hagyományok különbözősége miatt. Bármilyen erősek legyenek is szemüveglencséink, egyetlen valóság létezik, és ami fehér egyeseknek, az fehér kell hogy legyen másoknak is, és nem roșu-galben-albastru vagy piros-fehér-zöld, a szemlélő etnikai hovatartozásának függvényében. És a múlt Hermann általi megrajzolása a minden tisztességes ember számára evidenciával cseng egybe, és nem azzal, amit hinni szeretnénk napjainkban, akár Kelemen Hunorra, akár Rareș Bogdanra adjuk a voksunkat.

Lehetsz bármilyen töről metszett, tetőtől talpig zöldbe burkolózó vagy magyarfaló román nacionalista, mégis megkedveled a székelyeket, akiket Hermann kötetében empatikusan, mégis távolságtartóan, kritikusan, de megértéssel, ugyanakkor könnyed iróniával és – amikor az helyénvaló – némi humorral ábrázol. A kötet lapjain egyrészt olyan emberekkel találkozunk, akik hisznek nemes és fantáziával átszőtt szokásaikkal telített gyökereikben, szabadságszeretők, akiket folyamatosan hajt a vágy, hogy saját dolgaikat odahaza maguk irányíthassák, másrészt kli-sékkal, mítoszokkal, karikatúrákkal, erényekkel és hibákkal... mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyekből kirajzolódik a történelmi portréja egy olyan ősrégi emberi közösségnek, amely napjainkban Románia természetföldrajzá-nak a centrumában, ugyanakkor Magyarország szimbolikus földrajzának is a legbelsejében él.

Sorin Mitu

Kovács Kiss Gyöngy fordítása

RÉGI-ÚJ KÖNYV EGY RÉGI-ÚJ PROBLÉMÁRÓL

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*

■ Mi indokolja egy a nemzeteszme, a nemzetek és nemzetállamok születését, a 20. századi többség-kisebbség viszonyát tárgyaló könyv harmadik kiadását és az új kiadás recenzióját? Elsősorban az, hogy a második világháború és főként az 1989-es év környéki rendszerváltások, a Szovjetunió és Jugoszlávia szétbomlása után és az egyre globalizálódó világban a tárgyalt térségben megszületett fiatal demokráciák és államok mindmáig nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Azaz annak ellenére, hogy a nacionalizmus legrangosabb kutatóinak – mint Benedict Anderson, Ernest Gellner, Eric J. Hobsbawm, Elie Kedourie, Anthony D. Smith – majdnem egybehangzó véleménye az, hogy a nacionalizmus felhajtóereje jelentősen meggyengül, és a nemzeti eszme meghaladása folyamatban van, a mindennapokban ez mégis másként csapódik le. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a nacionalizmusok nem haltak ki, és a nemzeti eszme időszakosan reneszánszát éli. Elégséges, ha csupán a kötet első kiadásakor¹ még nem véglegesen lezárt délszláv háborúk részét képező koszovói háborúra és következményeire gondolunk.

De ha csak szűkebb pátriámra, a Székelyföldre tekintek, mindennaposak az etnikai töltetű viták, felhangok, szólamok. Több irányban is megfigyelhető ez. Egyrészt zajlik egy székely-román vita az identitádiskurzusok terén, lásd az „úgynevezett” Székelyföldről szóló polémiákat, a magyar feliratókért, névtáblákért vívott küzdelmeket

vagy akár az úzvölgyi katonai temető birtoklásáért folytatott harcot. Másrészt zajlik egyfajta nemzetépítés, örökösítés a Székelyföldön is, gondolkunk csak a régióban zajló szimbolikus térfoglalás(ok)ra (mint szobrok, kopjafák, székely kapuk állítása), ünnepekre (a Székely Szabadság Napja), a székely zászló(ka)t övező „ügyekre” vagy a „góbé” termékek népszerűségére.²

A könyv előzéklapjain két térkép található. Az első Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államait és nemzetiségeit ábrázolja a 19. század első felében, a második ugyanazt a térséget a 21. század elején. A két térképet alaposabban szemügyre véve az avatatlan tekintetnek is azonnal feltűnik, hogy az első sokkal színesebb, mint a második. Nagyon leegyszerűsítve erről szól a több mint 400 oldalas kötet. Azaz a nemzeti ébredések kezdeti szakaszában néhány birodalom kötelékében élő nemzetek és protonemzetek csak egy nagyon színes térképen ábrázolhatók, egyes térségek valóságos etnikai-nemzeti puzzle-nak tűnnek. Mintegy két évszázaddal később ez a sokszínű térkép egészen másképp fest. Az egyre nagyobb teret nyerő nacionalizmusok által megteremtett nemzetek, a világháborúk következményeként eltűnt birodalmak helyére lépő nemzetállamok különböző eszközökkel és intenzitással, de egyazon célt követtek: a homogenizációt, a nemzetesítést, azaz saját országuk egy nemzetiségűvé, egynyelvűvé tételét. Hogy milyen sikerrel, azt jól mutatja a második térkép, amelyen már csak

nyomokban találunk más színű foltokat az egyes nemzeteket jelölő színárnyalatokban. A könyv ezen színfoltok fakulásának és lassú eltűnésének az alapos magyarázata. Úgy is fogalmazhatunk, a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan lett Königsbergből Kalinyingrád, Stettinből Szcze-cin, Lembergől Lviv, Laibachból Ljubljana, Raguzából Dubrovnik, Durazzóból Diraç, majd Durrës vagy akár Hermannstadtból (Nagyszében) vagy Schäßburgból (Segesvár) Sibiu és Sighişoara.

A kötet első fejezetét elméleti és terminológiai tisztázásként vetette papírra a szerző. Látszólag könnyű, a köznyelvben is gyakorta használt fogalmakat jár körül, olyanokat, mint nemzet, nemzetiség és nacionalizmus vagy a címben szereplő térség földrajzi, történelmi és kulturális határainak megállapítása. Romsics a gazdagon illusztrált fogalomtörténeti vázlat során saját terminológiai választásait is megindokolja, például hogy miért a magyar nyelvben meghonosodott nyelvi-kulturális közösségként értelmezi a nemzetet. (14.) Már a fogalmi támpontokat nyújtó fejezetben találkozunk egy fontos megállapítással, amely a térség történelmét döntően meghatározta: „Kelet-Közép- és Délkelet-Európa minden túlzás nélkül tekinthető a kontinentális nagyhatalmak »pufferzónájának«, illetve ütközéseiket mérséklő »tamponevezetének«. (37.)

A fogalmiságot tisztázó fejezetet rövid történeti áttekintő követi, amely egyben a térség etnikai, nyelvi és vallási heterogenitásának és az „igen eltérő történelmi tapasztalatoknak” (75.) is a magyarázata. Ezt a korai nacionalizmusok rövid elemzése követi. Az olvasó tulajdonképpen a *hogyan álmodjunk meg / képzeljük el egy nemzetet?* vagy a *hogyan, milyen eszközökkel alakíthatunk egy nemzetet?* kérdésekre kap választ. A szerző mintegy húsz esettanulmányának az elolvasása után körvonalazódik egy általánosítható „nemzetrecept”: végy egy adag genetikai rokonságot, ezt vegyítsd össze valamennyi te-

rülettel, egy adagnyi vallással és valamivel több nyelvvvel; ezeket jól keverd össze mindaddig, amíg új irodalmi nyelven szólalnak meg; adj hozzá egy adagnyi dicső múltat – lehet ez valós vagy elképzelt –, majd adj hozzá az új nyelven tanító iskolákat, új nyelven megszólaló sajtótermékeket, legalább egy nemzeti múzeumot, akadémiát, színházat, több kulturális egyletet; mindezeket egy masszává kell összegyúrni, azután ízlés szerint lehet hozzáadni különféle művészetek produktumait (pl. népzene, néptánc, népviselet, opera), nagyobb méretű őshazát, nemzeti hősokeket, történelmi ellenségképet. Végző tálalás előtt nem árt fűszerezni különféle szimbólumokkal – például zászlóval –, egy himnusszal, ezekkel együtt a végterméket a nemzeti érzés heves lángján készítjük el, a láng szükséges intenzitása esetenként változhat. Nélkülözhetetlen köretként hozzáadhatunk valamennyi közös eszmét, nemzeti ideált és néhány politikai célkitűzést, utóbbiakat akár egy megálmodott haza kontúrjaként formázva tálaljuk; savanyúsággként vagy öntetként a saját történelmi múltunk szégyenfoltjainak üdvös kifejejtése mellett ajánlott a szomszédos népek nemzeti múltja; záró édességgként saját erkölcsi és kulturális felsőbbrendűségünk tudata. A fenti receptet Romsics sokkal elegánsabban és szakszerűbben, de mindenki számára közérthetően vázolja. Ugyanakkor minden esetben beazonosítja a séf(ek)-et, a kuktákat és a pincéreket is.

A következő lépés a nemzeti álmok bár részleges valóra váltása volt. Az első világháború kitöréséig több dél-európai vagy balkáni nemzet is sikeresen teremtette meg autonóm vagy független államát, azonban – ahogy ezt kiválszóan érekelte a szerző – ez újabb és újabb féltékenységek, irigységek és gyűlölködések forrása lett. A birodalmi célkitűzések és a nemzeti álmok, nemzeti programok közötti ütközés az első világháború idején csúcspontot ért el. Minden udvarban, kormány- és katonai körökben, akadémiákon vagy a sajtó hasábjain a minimálisan és a maxi-

málisan megvalósítható nemzeti álmok és elképzelések változatainak vitája zajlott. Az első világháború végén számos esetben sérült az etnikai elv, és „inkorrekt határok” (192.) jöttek létre, ezt tetőzték a lakosságcserek, nagyszámú kisebbségi közösségek létrejötte, másodosztályú állampolgárok és a beolvasztásukra, asszimilációjukra történő kísérletek, időnként „extra diszkriminációval” színezve. (229.)

A második világháború rövid időre újabb „igazságtételeket” vagy „nemzeti katasztrófákat” hozott, egyesek számára nemzeti álmok váltak valóra, mások rémálmaikat élték meg. Habár a kommunista rendszerek valamelyest tompították a nemzeti mozgalmakat, az 1990-es évek újra a nemzetileg motívált folyamatokat hozták előtérbe.

A kötet utolsó fejezete a tárgyalt térség nemzetiségpolitikai megközelítéseinek lehetőségeit veszi számba a homogenizáció különféle válfajaitól a multikulturális vagy polietnikus változatokig.

Romsics kötetéből számos fontos megállapítást, tanulságot kiolvashatunk. „Az államszerveződés alapja a világnak ebben a részében nem a politikai, hanem a nyelvre épülő kulturális közösség” (387.) – írja a szerző, ami természetesen számos konfliktus lehetőségét hordozza. Amikor rendeződni látszanak a kisebbségi ügyek, az uralkodó elit gyakorta nyúl az asszimiláció vagy homogenizáció valamely eszközéhez, sokszor csupán azzal a céllal, hogy beazonosítsa a bűnbako(ka)t, vagy elterelje a figyelmet az egyéb jelleget – például gazdasági – problémákról. Utóbbinak sajnos sokszor lehetünk tanúi a közelmúlt Romániájában is. „Az a felvetés azonban, hogy a politikai demokrácia egyben a kisebbségi jogok szavatolását is jelenti, nem igazolódott” (214.) – napjainkra is érvényes következtetés.

Romsics nem kíméli a nagyhatalmak politikáját sem, megállapítja, hogy az érdekezérelt nagyhatalmak Kelet-Közép- és Délkelet-Európával szemben kifejtett politikájában „a nagylelkűség vajmi kevés szerepet játszott”. (177.)

A nagyhatalmak, ahogyan a térség „születési hibáktól szenvedő” (218.) nemzet- vagy nemzeti államai is, az etnikai homogenizáció hívei voltak, azaz az akkulturációt és az asszimilációt tekintették járható útnak. (281.)

A szerző *mi lett volna ha?* típusú rövid eszmefuttatásokra is vállalkozik, azonban mindezeket a történész eszköztárával és a „történelem megismételhetetlensége” jegyében teszi. A kötet végigolvasva arra is rá kell ébrednünk, hogy az elmúlt két évszázadban a *másik* megítélése – ki az idegen, és ki van otthon, ki a renegát vagy a szabadságharcos, ki az irredenta, a szeparatista vagy éppen a nemzeti hős – gyakorta csupán szemantikai vagy optikai kérdés. Elég, ha csak a jól ismert angol nyelvű közhelyre gondolunk: „One man’s terrorist is another man’s freedom fighter.”

Romsics időnként rövid idézetekkel támasztja alá mondanivalóját, ugyanakkor mindvégig tudatosan kerüli a hosszú lábjegyzeteket, nem terheli az olvasót fölösleges információkkal. Ennek ellenére a téma történetírása iránt érdeklődő olvasó a gazdag, magyar és idegen nyelvű munkákat egyaránt felsorakoztató irodalomjegyzékből kiindulva mélyítheti ismereteit a kérdéssel kapcsolatosan. Véleményem szerint a szerző teljes mértékben megvalósította vállalt célkitűzését, ami „a sokrétű tudásanyag áttekintése, újragondolása és közérthető bemutatása”. (10.) A laikus történelemkedvelő olvasót is könnyedén magával tudja ragadni a kötet, ugyanakkor a vajt fülű, a témában jártas érdeklődők számára is élményt nyújthat a világos, tiszta fogalmazás és stílus. A vizuálisabb típusú olvasókat 58 térkép és 13 ábra segíti a jobb tájékozódásban.

A történészszakma professzionizálódása arra engedne következtetni, hogy a nagyobb témákat átfogó szintézisek írásának az ideje lejárt. Romsics már több alkalommal bizonyította, hogy ha a történész tisztességgel és alázattal, a történetírás hazai és nemzetközi eredményeinek széles körű ismer-

retében fog neki egy összegzésnek, akkor a papírra vetett munka kiállja az idő és a kritika próbáját.³

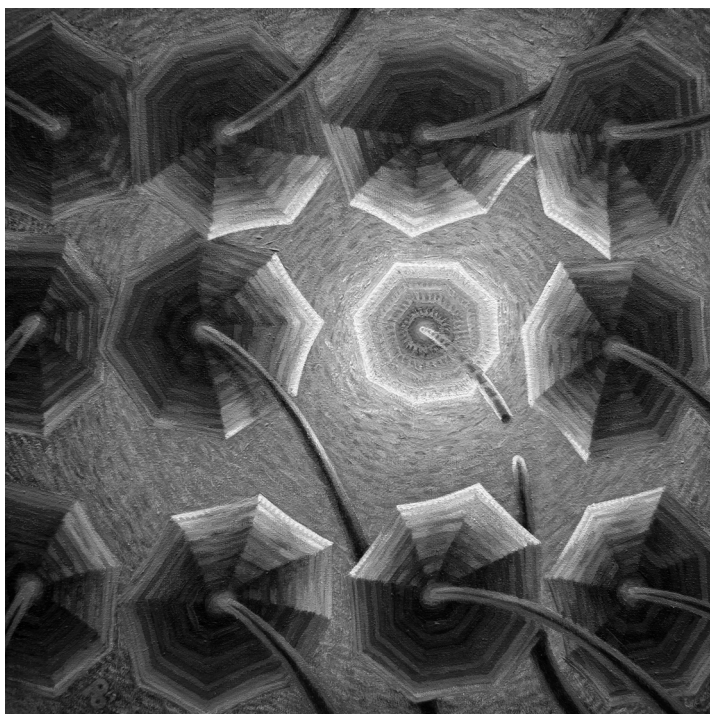
A kötetet végigkíséri az az alapvető gondolat, hogy egymás történelmének ismerete nélkül a sajátunk értelmezése is egyoldalú és hiányos. Ahogyan egy nemrég készült interjúbán Romsics Ignác fogalmazott: „A történetírás leg-

fontosabb társadalmi funkciója az állampolgárok reális önszemléletre nevelése. Aki ismeri a múltat, az könnyebben eligazodik a jelen útvesztőiben, nehezebben lehet manipulálni és elhitetni vele sehová vagy rosszabb esetben katasztrófákba vezető délilibabos jövőképeket.”⁴

Orbán Zsolt

■ JEGYZETEK

1. Az eredetileg az 1990-es évek közepén íródott kötet előbb 1998-ban, majd változatlanul 2004-ben jelent meg, azóta a vizsgált térségben jelentős változások történtek; ezek beépítése, feldolgozása jelen kiadás számára készült el.
2. A székelység körében máig népszerű eredetmítoszhoz lásd Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2018. A közelmúlt székelyföldi nemzetépítő, identitásteremtő folyamataihoz lásd a három nemrég megvédett doktori dolgozatot: Aron Coceancig: *L'identità seclera nella transizione post-comunista romena, 1974–2004*. Modena – Reggio Emilia, 2014. <https://morethesis.unimore.it/theses/available/etd-02272014-111925/unrestricted/PHD.pdf>; Patakfalvi-Czirják Ágnes: *A székely zászló a politikától a hétköznapokig*. Pécs, 2020. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23588>; Zahorán Csaba: *Nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után*. Bp., 2016. <https://core.ac.uk/download/pdf/80038678.pdf> (letöltések: 2020. december 20.)
3. Elég, ha csak egy-két szintézist említjük meg: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2009; *Magyarország története*. Kossuth, Bp., 2017. A recenzált könyvben tárgyalt téma elsősorban Erdéllyel kapcsolatos vetületeit feldolgozó tanulmánykötetet is jelentetett már meg: *Nemzet, állam, régió. Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században*. Komp-Press, Kvár, 2013.
4. Vig Emese: *Délilibabok helyett reális önszemlélet – nagyinterjú Romsics Ignáccal*. Maszol 2019. április 28. https://www.maszol.ro/index.php/kultura/111155-delilibabok-helyett-realis-onszemlelet-nagyinterju-romsics-ignaccal?fb_comment_id=2233026140123211_2233347933424365 (2020. december 20.)

A POZITÍV ORSZÁGIMÁZS ILLÚZIÓJA

Jeszzenszky Géza: *Az elveszett presztízs*

■ Talán emberemlékezet óta, de különösen a 20. századi viszontagságok következményei alapján mindenképp sokakat érdekelt egy ország, nemzet, társadalom és ezeknél kisebb közösségekre bontható önképváltozása, megítélése és befolyásolása. Jeszenszky Géza könyvében ennek feltárására vállalkozik, esettanulmányként Magyarország megítélésének megváltozását vizsgálva Nagy-Britannia szemszögéből, különösen a 19. század végi, de az első világháború végét jelentő periódussal bezárólag. A munka keletkezésekor még nem létezett, vagy csak gyerekcipőben járt a mára már szinte mindenhol elengedhetetlen, országimázs-építéssel foglalkozó megannyi intézmény és műhely, valamint a diplomáciában a Joseph Nye-i értelemben a soft powerként jellemzett pozitív befolyásolás. A bemutatandó kötet első kiadása 1986-ban jelent meg a Magvető Kiadónál, a szerző 1980-ban megvédett kandidátusi értekezésének könyvváltozataként. Második, immár puha borítójú kiadására 1994-ben került sor, a Magyar Szemle Könyvek gondozásában, az alapszöveget megtartva, minimális szakirodalmi kiegészítésekkel. Jelen kiadás így a harmadik, némileg bővített (erről később) és kiegészített változat, amely párhuzamosan jelent meg angol kiadásával¹ a Fekete Sas Kiadónál.

A szerző személyét a közismertségének köszönhetően nem kell bemutatni: történész, szakdiplomata, egyetemi tanár, volt külügyminiszter. Angol-történelem szakos végzősként a brit külpolitika kutatását tűzte ki célul, a trianoni békeszerződés megértéséhez vezető alapvető kérdések tisztázását sem elhanyagolva. Ezt tükrözi a diákként sikereket elért OTDK-s dolgozata, első publikációi, valamint az 1971-ben

megvédett egyetemi doktori disszertációja *A gyarmati kérdés az I. világháborúban és a párizsi békekonferencián* címmel.² Ezen témák kutatásához számos tényező járult hozzá. Egyrészt az MTA által biztosított aspirantúra, amely egy hároméves ösztöndíj volt, másrészt pedig az akkori munkahelye, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Utóbbi nem csupán forrásokban gazdag gyűjtőhely, hanem szellemi műhelyként is funkcionált, kiegészülve az angliai alapvető forrásokat biztosító intézményekkel (a Times levéltára, a Public Record Office, British Library stb.), amelyek *Az elveszett presztízs* című kötet forrásainak derékhadát jelentették. A végeredmény 1986-ban jelent meg, akárcsak a megannyi diplomáciai bonyodalmat kiváltó háromkötetes *Erdély története*, és minden bizonnyal a romániai olvasóközönség jó eséllyel csupán 1990 után ismerkedhetett meg az előbbivel. Ezt onnan is sejtem, mivel ahhoz, hogy a most megjelent harmadik kiadást megvizsgáljam, viszonyítási alapként a kolozsvári könyvtárakból kikölcsönöztem (a pan-démia időszak alatt nem kevés konspiratív munkával) az előző két kiadás példányait. Az első kiadást 1990-es iktatószámmal vezették be a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár katalógusába, ami vagy ekkor érkezhettek, mondjuk, hasonló könyvsegélyekkel egy időben, vagy korábban is a könyvtár indexre tett állományában pihent, amelyhez legfeljebb kevés kiváltságos belső munkatárs, esetleg szakmabéli férhetett hozzá, ugyanúgy, ahogyan a hetvenes években Jeszenszky Géza az OSZK munkatársaként hozzáférhetett az akkori rendszer által tiltott szakmunkákhoz.³ Mindenesetre a könyvtári példány gerincén megfigyelhető (nem

igénytelen) használati nyomok meg-erősítik, hogy azóta olvasói-kutatói szemek is vizsgálhatták a munkát. A törzsszöveg nyelvezetét tekintve az első kiadás nem tartalmaz semmilyen marxizáló kifejezést, ami a magyarországi rendszer nyolcvanas évekre egyre inkább professzionalizálódó történetírás törekvéseit tükrözi, amikor már viszonylag megkötések nélkül lehetett kutatni és írni a trianoni békeszerződéshez vezető okokról (lásd Ormos Mária és társai hasonló időszakban megjelent könyveit). Jeszenszky könyvének első kiadásában talán egyedüli ún. vörös farok⁴ a borítólap belsejében szereplő, vélhetően szerkesztői ismertetés, mely szerint a könyv szerzője „nem túlozza el szerepüket [a brit újságíróknak], de nem is tagadja azt, hogy szerepük lehetett a Lenin által imperialista rablóbékének nevezett kényszerpak- tum létrejöttében”. Utóbbi megfogalmazás különösen a nyolcvanas évekbeli konfliktusos román-magyar kapcsolatrendszerre egyfajta reakciója, a magyarországi pártvezetés egyre nyíltabb bírálata volt a nemzetiségi kérdés nem lenini úton kezelő Románia felé. Sőt 1964-ben maga Kádár is „imperialista rabló szerződés-ként” hivatkozott egy vita kapcsán ugyanerre a kérdés-körre.⁵ Mindenesetre az említett ajánlószöveg, különösen az idézett, 1989 előtti szókapcsolattal már nem található meg az 1994-es, mindössze a 7. fejezetet érintő kibővítéseken kívül, egyébként szövegileg teljesen azonos, de immár a Magyar Szemle Könyvek által gondozott második kiadásban. A jelen könyvismertető elkészítéséhez szükséges ösz-szevetéshez a második kiadást a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesület Jordáky-házi könyvtárából kölcsönöztem, amely példány minden bizonnyal a szerző személyes adománya lehetett. Erről tanúskodik a könyv elején található dedikáció, amely az EME tagjainak, olvasóinak szól, 1994. december 6-i keltezéssel, amikor is Jeszenszky immár nem külügyminiszterként, a *Magyarország* című lap szerkesztőivel erdélyi körúton volt, és

Kolozsváron a Heltaiban találkozott az érdeklődőkkel.⁶

Így érkezünk el gyakorlatilag a harmadik kiadásig, amely az előző két kiadás alapszövegét ugyan tartalmazza, viszont ezekhez képest jelentősen kibővül. A bővülést az 1994-es kiadáshoz képest az azóta megjelent és a téma kapcsán releváns szakmunkák beépítése, valamint a szerző saját szövegeivel való kiegészítés jelenti, továbbá az első kiadás nyolc nagyfejezetes struktúrájához képest egy teljesen új kilencedik fejezettel zárul. A tartalmi rész ismertetése talán fölösleges is volna, abból a szempontból, hogy mégis az első két kiadás által, főleg a területtel foglalkozó szakmai körökben nagy idézettségű alapmunkának számít. Ugyanakkor első kiadásának recepciója minden bizonnyal az akkori rendszer visszafogott viszonyait tükrözi, bár szakmai ismertetőik felbukkantak a munkáról.⁷ A rendszerváltást követő lehetőségek kiszélesedése révén a második kiadás már nem csupán a szűk szakmai közönség előtt mutatta be, hanem a szaklapokon túl a napi sajtónak köszönhetően számos szerző (többségében pozitív) megnyilatkozását lehetett végigkövetni.⁸ Ami a harmadik kiadás szerkezetét illeti, a munka kilenc nagyfejezetre tagolódik, amelyek változó számú alfejezetekre bomolnak tovább, a nyolcadik és a kilencedik fejezetet leszámítva, amelyek ugyanis nem tartalmaznak külön alfejezeteket. Az előszót és a bevezetést követően a hagyományos történeti munka jegyeit magán hordozó, alapkutatásokat beépítő esettanulmányok olvashatók. A felvezető írásokból Nagy-Britannia és Magyarország 19. századi politikai, diplomáciai viszonyának alakulását ismerhetjük meg részleteiben, különösen a brit külpolitika működési elvét és annak mechanizmusait. A szerző kimerően és szakszerűen elemzi a két társadalom egymásról alkotott képének kialakulását, valamint a vélt hasonlóságokról szóló diskurzusokat. Összességében még így az elején kiolvasható, hogy annak ellenére, hogy a magyar társadalom hajla-

mos szubjektív önmegítélése révén szerepének a túldimenzionálására, nem árt olykor a történeti realitásokat is figyelembe venni: vagyis azt, hogy a 19. században hatalmas csúcán levő első számú világbirodalomként jellemezhető Nagy-Britannia külpolitikai és társadalmi perspektívája szerint is Magyarország (annak megítélésétől függetlenül) viszonylag periferikus pont. Ezen nincs miért nagyon csodálkozni, hiszen a földgömb szinte összes kontinensén jelen levő, gazdasági imperializmusát csúcra járató és igazgató nagyhatalom, bár kiemelt figyelmet szentelt az európai ügyeknek, ezeken belül is elsősorban az egyensúlypolitika fenntartásában érdekelt. Nos ilyen körülmények között mégiscsak van a történelem során, főleg 1848-at követően kialakult többnyire pozitív képe a brit társadalomnak Magyarországról, amelynek átalakulása különösen a 20. század elején következik be, s ennek részletes folyamatát, mintegy ráközelítő perspektívából ismerteti a szerző a harmadik fejezetről a hetedikig bezárólag. Ebben a kulcsponthoz a könyv címét is adó ötödik fejezet jelenti, ahol a presztízs elvesztésének egyik (de nem kizárólagos) tényezője olyan, a térség viszonyait jól ismerő újságírók, mint a *Times* szerkesztőjeként ismert Henry Wickham Steed, de különösen a Scotus Viator szerzői néven is publikáló Robert William Seton-Watson. Míg a korábbi évtizedekre többnyire Kossuth emigrációs időszakában kifejtett vagy a John Paget több szálon is erdélyi kötődésű presztízs-növelő tevékenysége volt jellemző, ezek utóhatása az Osztrák-Magyar Monarchia magyar része megreformálásának sikertelensége és az ezekre nehezedő politikai válságok radikálisan megváltoztatták a fent említett két újságíró eleinte szimpatikusnak ítélt magyarságképét. Pamfletjeik, írásaik és könyveik révén a brit társadalom mellett a Monarchia nemzetiségűi (főleg a szláv és a román) számára váltak igazán népszerűvé, míg a magyarországi politikai fősodor nem tette magáévá a megfogalmazott kritikai ész-

revételeket. A kritikára érzékeny, józannabb körök kisebbségben ugyan léteztek, ezek viszonyulása az angol szerzők némely túlkapásaihoz nem eredményezett elegendő ellensúlyozást a negatív irányba tartó országimázs szempontjából, melynek katasztrofális hatása volt a világháború alatti, de főleg az azt követő nagyhatalmi döntések következtében. Jeszenszky könyvének nyolcadik fejezetében hang-súlyozza, hogy a két újságíró tevékenysége önmagában nem lett volna elegendő Magyarországot angliai jó hírének a megromlásához. Ehhez még három objektív tényező is hozzájárult, jelesül: Magyarország és a tükröző közeg, vagyis Anglia megváltozása, továbbá a nemzetközi viszonyok, amelyek szembeállították a két felet egymással. A végkövetkeztetés levonása előtt a jelen kötet (vagyis a nyolcadik fejezet) jelentősen eltér az előző két kiadás alapszövegeitől, ugyanis figyelembe veszi a korszakról az elmúlt évtizedekben magyarországi és külföldön megjelent fontosabb munkákat, a nemzetkép-recepció újabb publikációit is. Továbbá a korábbi fejezetekhez képest, ahol a szaktudományos megállapítások domináltak, a bevezető és a nyolcadik fejezet immár aktuálpolitikai üzenetet (és bírálatot) is hordoz. Így a munka nem csupán történelmileg önbírálatra készítő tükör, hanem napjainkra nézve is hasznos tanulságokat tartalmaz. Mindez ugyan nem csökkenti a kötet színvonalát, viszont világossá válik, hogy míg az első két kiadást (és a harmadik kiadás jelentős részét is) szak-történész írta, addig a jelen ismertetett munkát a volt külügyminiszter és szakdiplomata gazdag és releváns tapasztalatai egészítik ki.

Legvégén pedig a harmadik kiadás egy teljesen új fejezettel gazdagodott, amelynek tartalma a történészi céhekben belül igencsak megosztó irányzatot képvisel: ezt ma már kontrafaktuális történetírásnak hívjuk, és népszerűségének hatása a magyarországi történetírást is megérintette.⁹ Ebben a fejezetben a szerző azon vízióját ismerjük

meg, a „mi lett volna, ha” bűvkörében amelyben Ferenc Ferdinándot nem gyilkolják meg (csak később), emiatt nem is tör ki az első világháború, és a Monarchia ezért megmarad. De Tisza Istvánt továbbra is lelövik, viszont életben marad az egyébként háborúban eleső, erdélyi Désy Zoltán, és mindemellett Jakabffy Elemér (a kötetben több helyen is, gondolom elgépelés miatt, Imreként szerepel) kormányfő lesz, aki békés és méltányos módon pacifikálja a nemzetiségi törekvéseket. A szóra-kozottató intellektuális játékba jómagam is beállva, kiegészíteném a szerző gondolatmenetét azzal, hogy a 37 évesen kormányfővé avanszáló Jakabffy mindemellett megtanul jól angolul, és hasonló gesztusokat téve helyreállítja az angolok szemében elvesztett magyar presztízst.¹⁰

Ha elhisszük, hogy a történelemből tanulni lehet, akkor kétségtelen, hogy egy komoly tanulságokat hordozó kötet újrakiadását vehetjük igénybe. Nyelvezetét tekintve igényes és koherens,

továbbá rendkívül kiegyensúlyozott szakmunka, amelynek olvasása némi előtájékozottságot feltételez, viszont a legújabb kiadásba beékelte magyarító jelleg, továbbá a lábjegyzetekben egyes kulcsszereplők rövid összefoglaló életrajzai miatt bátran kezébe veheti a téma iránt érdeklődő átlagolvasó is. Az eddigi kiadások pozitív fogadtatására való tekintettel, szakmai szempontból pedig széles körben idézett alapmunkaként mindenképp nyereség az újrakiadás, és nem csupán azért, mivel legutóbb mintegy 25 éve jelent meg, így jó eséllyel csupán antikváriumok fizikai vagy online polcairól lehet levadászni. Ugyanakkor, ha még nem az, mindenképp kötelező olvasmány kellene hogy legyen a (kezdő és gyakorló) diplomáták számára, hiszen a szerző megállapításával egyetértve a bírálatra is építő önismeret nemcsak az egyének, de a nemzetek és közösségek számára is elengedhetetlen.

Fodor János

■ JEGYZETEK

1. Az angol kiadás a Helena History Press gondozásában jelent meg 2020 őszén.
2. „Cselekedjünk bátran, de ne ragadjanak el az illúziók” – interjú Jeszenszky Gézával. <http://ujkor.hu/content/interju-jeszenszky-geza-tortenessel> (Letöltve: 2020. 12. 03.)
3. Erről így nyilatkozott a szerző: „Mi osztályoztuk a könyvtárba beérkező könyveket a nemzetközileg elfogadott, Egyetemes Tizedes Osztályozási rendszer szabályai szerint. Ehhez a feladathoz, ha nem is teljes egészében, de a könyveket át kellett tanulmányozni, beléjük kellett nézni, s így a hamarosan tiltottá váló könyveket is megismertük. Sőt ezeket a munkákat egymás kezéből kapkodtuk ki, így eldöntve, hogy az adott éjszakára ki viheti haza átolvasásra az adott példányt. Mindez az egyéni tájékozottságunkat növelte, továbbá ezeket a műveket később együtt meg is vitattuk.” Uo.
4. Ez a szerző megjegyzése szerint a következőt jelenti: „Általában ekkor azt tapasztaltuk, hogy ha napvilágot látott egy kiváló történelmi munka, akkor egyes fejezetek vagy a könyv végén ott volt az ún. vörös farkok, ami nem jelentett mást, mint a marxista szemlélet kötelező lehivatkozását.” Uo.
5. Az 1975-ös helsinki értekezleten a nemzetközi közösség előtt elmondott beszédében is hasonló szellemben nyilatkozott. Lásd: Földes György: *Románia, Magyarország és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 56.
6. Romániai Magyar Szó 1994. december 9.
7. Egyik ilyen Kádár Judit angol nyelvű recenziója az MTA által kiadott *Hungarian Studies* 1987-es számában.
8. Kettőt emelnék ki: Szabó A. Ferenc ismertetőjét az *Új Magyarország* című lap 1994. július 4-i számában, valamint Bányász Rezső nyugalmazott nagykövet tárcáját, amelybe Jeszenszky Géza könyvnek lényegi megállapításait építi be a *Népszabadság* 1995. október 6-i számában.
9. A *Rubicon* történelmi magazin teljes lapszámot szentelt a kérdésnek (Lásd: *Rubicon* 2018. 10. sz.), és legutóbbi könyvében Ablonczy Balázs is egy egész fejezetben játszadozik a témával: Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon*. Jaffa Kiadó, Bp., 2020.
10. A realitásban Jakabffy, bár a Népszövetség egyik aktív szereplője volt, angolul nem tanult meg, s ezzel indokolta visszavonulását a nemzetközi képviseléstől: „De magamba fojtottam azt a gondolatot, hogy ezzel a határozattal minden valószínűség szerint az én kongresszusi szerepléseim befejezést nyernek. Az angol nyelv teljes ismeretlenségével olyan messze elutazni, valahogy úgy érzem: már nem nekem való.” Lásd Jakabffy Elemér: *Adatok családunk történetéhez*. XII. rész, Teleki László Alapítvány (TLA), Könyvtár (KV), K 3066/2005. 67.

„FELSZERELÉSÜNK EGY TÖLGYFABOT VOLT”

**Máthé Áron: *Vörös karszalag. Ideiglenes
karhatalmi osztagok 1944–1945-ben***

■ Aki csak egy kicsit is érdeklődik a 20. század diktatúráinak természete és működése iránt, az bizonyosan ismeri a budapesti Terror Háza Múzeum állandó kiállításának *Átöltözés* nevet viselő témét. Talán ez az egyik legkifejezőbb jelképe annak, ahogy 1944–1945-ben a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra egymást követően, majdhogynem átmenet nélkül telepedett rá a magyar társadalomra. A német megszállást alig pár hónap után követte a szovjet bevonulás, és a Székelyföldtől a Kárpát-medence nyugati határszéléig a magyarság mindenütt megtapasztalhatta az ideológiailag egymástól eltérő, de elnyomó gyakorlatukban nagyon is hasonló rendszerek kegyetlenségét. A társadalom pedig – mit tehetett egyebet – alkalmazkodott. Ki ne hallott volna a muszkavezetőkről, kollaboránsokról, policokról, vörösörökről? Azokról a sokszor múltbeli viselt dolgaik miatt megszarolható vagy csak egyszerűen szadista hajlamoktól fűtött, vélt vagy valós ellenségeikkel szemben bosszúra készülő emberekről, akik az 1944. március 19-i német megszállás után a náciakat, az 1944–1945-ös frontátvonulás után pedig, gyors metamorfózist követően, a kommunistákat szolgálták ki? Részben belőlük, részben a rendszer összeomlása után visszamaradt karhatalmi alakulatok (rendőrség, csendőrség) tagjaiból, illetve az illegálitásból előlépő Kommunista Párt kisszámú tagjai közül, sőt olykor korábbi munkaszolgálatosokból vagy éppen a haláltáborokból hazatért zsidó túlélők közül verbuválódtak az ún. „karszalagosok”. Belőlük álltak össze azok a civil szerveződések, önkéntes paramilitáris

csoportok, amelyek – főleg a kisebb falvakban – az új hatalom berendezkedéséig és megszilárdulásáig, egy időre szó szerint élet-halál urai voltak.

A karszalagosok tevékenysége már a korszakban is a legtöbb vidéken közutálatnak örvendett, hiszen kegyetlenségük, a lakosságot terrorizáló viselkedésük (pl. Mezőberényben), az általuk elkövetett szörnyű gyilkosságok (pl. a Gyömrőn történtek) és fosztogatások híre messzire terjedt. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy volt több olyan eset, amikor a vidék lakóit jól ismerő és a helyi szovjet parancsnokságok bizalmát élvező vörös karszalagosok éppen embermentő munkát végeztek. Lehetőségük volt ugyanis arra, hogy rokonaikat, barátait vagy jó ismerőseiket megmentésük a málenkij robottól, vagyis a szovjet Gupvi táboraiba való elhurcolástól (pl. Balmazújváros). Máskor viszont éppen ők írták fel haragosaikat az elhurcolandók listájára.

Nagyon nehéz tehát tiszta, kellőképpen árnyalt képet alkotni a karszalagosokról. Máthé Áron legújabb könyvében erre tesz kísérletet. A szerző neve bizonyára nem ismeretlen a történelem iránt érdeklődő erdélyi magyar közönség előtt, hiszen korábban már több könyvében és tanulmányában dolgozta fel a magyarországi nyilas uralom és a kommunista rendszer visszáságait. Többek között előadást tartott 2014 őszén, Kolozsváron, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen, az észak-erdélyi magyar civilek szovjet fogságba hurcolásának 70. évfordulóján rendezett nagyszabású nemzetközi konferencián is. A budapesti történész és szociológus

2001-től egyike volt a Terror Háza Múzeum létrehozásában közreműködő szakértőknek, majd a múzeum kutatója, később kutatási osztályvezetője lett. A Nemzeti Emlékezet Bizottságának (NEB) tagjaként, majd elnökhelyetteseként fő kutatási területe az európai és magyarországi totalitárius diktatúrák története.

Jelen könyve is e téren kifejtett kutatásainak igen érdekes eredményeit vonultatja fel. A jó fogású, kemény borítós, tetszetős külsejű könyv Hegyi Péter jól sikerült terve alapján készült fedőlapján a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából származó, részben színessé tett, archív felvétel látható. A képen egy vörös karszalagot viselő és vállán puskát hordozó, civil ruhás férfi a háttérben zajló háborús romeltakarítást felügyeli. Nagyon találó választásnak bizonyult a fotó, hiszen egyrészt az új, ideiglenes karhatalom megtestesítőjét, másrészt a háború utáni újjáépítés megkezdését, azaz az 1944–1945-ös átmeneti évek két legfontosabb jellemzőjét mutatja be mintegy statikus életkép formájában, anélkül, hogy feltétlenül represszióra, gyilkosságokra, megtorlásra utalna, s így az olvasót kezdettől ítélkezésre serkentené. Kár, hogy a borítóképen kívül a könyv más archív felvételt nem tartalmaz. Igaz, nem is maradt ránk olyan nagyszámú fényképanyag az ideiglenes karhatalmi csoportokról, amelyből bővebben válogathatott volna a szerző.

A kiadást vállaló Jaffa Kiadó profiljába szervesen illeszkedő kötet a Modern Magyar Történelem sorozatban jelent meg, amely a 20. századi magyar történelmi sorsfordulókkal kapcsolatos legújabb kutatások eredményeit vonultatja fel, olyan ismert szerzőktől, mint Ablonczy Balázs, Székér Nóra, Hatos Pál, Mitrovits Miklós stb.

Máthé Áron e legújabb könyvében is igényes, körültekintő történeti munkásságról tesz tanúbizonyságot, hiszen a korábbiak mellett a legfrisebb szakirodalmat és az interneten fellelhető forrásokat is igénybe veszi. Primer forrásokat használ, mint pl. Rákosi Mátyás beszédei, és mélyfúrást végző helytörténeti

munkák eredményeit is beépíti következtetéseibe. A nagyszámú forrásanyag jelentős részét visszaemlékezések és interjúk teszik ki, amelyekből bőségesen idéz Máthé Áron. Ezek az egyéni sorsokat, nézőpontokat tükröző idézetek jól alátámasztják a szerző főbb gondolatait, érvelését, viszont a sok helyi jellegzetességet felvonultató, adatgazdag visszaemlékezések, interjúrészletek olykor kissé nehézkesé teszik a szöveget. Részben ennek is köszönhetően a könyv elgondolkodásra, a körülmények által meghatározott szerepváltozások árnyalt értékelésére, azaz továbbgondolásra készíti az olvasót, s mint ilyen, nem tekinthető könnyű olvasmánynak. De éppen ezért lebilincselő alkotás is egyben. Máthé Áron – saját bevallása szerint – könyvében arra tesz kísérletet, hogy összefoglalja a politikai hatalom kommunisták általi kisajátítását, melynek alapjaként – joggal – a fegyveres erők feletti kontroll megszerzését tekinti. Ez ugyanis, mint kényszerítő erő, kulcsfontosságú volt a hatalom megragadásában és a társadalom fölötti ellenőrzés kiépítésében a kommunisták számára. A frontátvonulás után a rendőrség és a politikai rendőrség újjáépítéséhez és a párt érdekeinek szolgálatába állításához pedig az első lépés az ideiglenes karhatalmi csoportok, a karszalagos egységek megszervezése volt. Ez képezte az egész ország és társadalom gyökeres átalakításának alapját, a szerző által csak „népi demokratikus forradalomként” leírt kommunista hatalomátvétel első mozzanatát.

Máthé Áron kiterjedt forráskutatásairól árulkodik, hogy könyvében igen árnyalt képet alkot a karszalagosokról, a kollaboráció formái alapján megkülönböztetve közöttük muszkavezetőket, policokat, polgárőröket, vörösőröket, tolmácsokat és más, a szovjet érdekeket kiszolgáló, ideiglenes karhatalmi csoportokat. Megítélésem szerint a könyv egyik erőssége, hogy a kollaboráció különböző formái közötti átfedéseket, a sokszor nehezen elhatárolható szerepköröket számos konkrét példán keresztül érzékelteti. Célja ezzel nem egyes

csoportok vagy egyének tetteinek meglegetése, a szerecsenmosdatás, hanem a körülmények minél pontosabb felidézésével az objektív tényfeltárás. Külön fejezeteket szentel a közbeszédben csak „Partizán Zászlóaljként” emlegetett Debreceni Őrzászlóaljnak, melynek élén az 1956-os forradalom későbbi legendás alakja, Maléter Pál állt, de hasonlóképpen a Kommunisták Pártjának magánhadsegeregének, a Rendező Gárdának (R-gárda) is vagy az 1946-os diósgyőri antiszemita indíttatású pogrom szervezésében is részt vevő, miskolci üzemi gárdának, a hírhedt MOKAN Komiténak (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja). Az 1945 áprilisában létrejött Katonapolitikai Osztály (Katpol) részletes bemutatására viszont nem tér ki, pedig annak fontos szerepe volt a hadsereg fölötti ellenőrzés megszerzésében és a diktatúra kiépítésében.

A fent említett, nagyobb városokban működő, jelentősebb létszámú karszalagos szerveződések általában saját kezdeményezésre jöttek létre, míg a rurális vidékeken felállított, helyi karhatalmi, magukat rendfenntartóként meghatározó alakulatokat sokszor a szovjet katonai parancsnokság közvetlen utasítására alakították meg. Feladatuk a szovjet igények kielégítése, a fosztogatások megakadályozása és a közrend fenntartása volt. Ebben a sorrendben. Nem mellékesen pedig velük fogdosztatták össze az egyszerű járókelők közül azokat, akiket közmunkára vezényeltek, vagy a Szovjetunióba újjáépítési munkára, vagyis málenkij robotra hurcoltak el. Ez a jelenség, Máthé Áron helyes megállapítása szerint, elsősorban Magyarország keleti és északkeleti területein volt jellemző, de Észak-Erdély egyes vidékein is előfordult (pl. a Szatmár megyei Szaniszlón és Mezőpetriben). A karszalagosok nagyon fontos szerepet játszottak a civilek elhurcolásában, a listák összeállításától a gyűjtőhelyekre kíséren keresztül az olykor sikeres egyéni mentesítésekig. A könyv maga is – a karszalagosok tevékenységének vizsgálatakor – elsősorban az elhurcolásokban vállalt szerepükre összpontosít.

A szerző éles különbséget tesz a nagyvárosokban alakult, ideológiailag felkészültebb, tudatosabb baloldali karszalagos alakulatok és a vidéken, spon-tán módon szervezett, „ösztönös szocialisztikus meggyőződésből” alakult ideiglenes karhatalmi csoportok között. Előbbiekre Szeged és Miskolc polgárőrségének példáját hozza fel, utóbbiakra az alföldi tanyavilág polgárőrségeit. Egy alfejezet erejéig a határon túli területeket is vizsgálja a szerző, ahol azonban kissé aránytalanul, a Kárpátalján és Felvidéken tevékenykedő karszalagos csoportokat mindössze egy-egy rövid bekezdésben említi, nagyobb figyelmet szentelve az erdélyi és a délvidéki karhatalmi alakulatok bemutatásának.

A könyv egyik különlegessége, ami miatt az erdélyi és különösképpen a kolozsvári olvasó részéről nagyobb érdeklődésre tarthat számot, az a tény, hogy egy egész fejezet taglalja a kolozsvári ideiglenes karhatalom kialakulását és jellegzetességeit. Hogy miért éppen Kolozsvárra esett a szerző választása, arról így vall: „Kolozsvár példája annyira magyar, és annyi párhuzammal rendelkezik a másik két idézett magyar nagyváros (Szeged és Miskolc) eseményeihez mérten, hogy nem kerülhetjük meg a tárgyalását.” (161–162.) A kolozsvári jellegzetességeket, az itteni hatalomváltás regionális sajátosságait alapvetően helyesen világítja meg a szerző. Eltekintve az olyan apróbb hibáktól, mint a frontátvonulás utáni első népszámlálás téves időpontja (nem 1945 novemberében, hanem 1944 decemberében írták össze először a helyben élő lakosságot Kolozsváron) vagy az alapvetően szociáldemokrata vonalon tevékenykedő Jordáky Lajos „kommunista mozgalmárként” való említése, a könyv e fejezete hiteles képet nyújt az ideiglenes kolozsvári karhatalmi alakulatokról. Máthé Áron kiemeli – tegyük hozzá, helyesen – gróf Bethlen Béla kormánybiztos jelentős hozzájárulását a Dermata és más kolozsvári üzemek munkásőrségeinek felfegyverzéséhez. Ugyanakkor jól érzékelteti gróf Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke, Vita Sándor országgyűlési képviselő és a

dálnoki Veress Lajos, a magyar 2. hadsereg parancsnoka kulcsfontosságú szerepét abban, hogy Kolozsvárt 1944 októberében a magyar hadsereg harc nélkül feladta, és így az utcai harcok elmaradásával a várost nem érték jelentős károk. Mikó Imre hasonló irányban tett erőfeszítései azonban nem kerülnek említésre.

A kolozsvári események szerző általi összefoglalásához használt forrásanyag is kiegészítésre szorult, ugyanis gróf Bethlen Béla dokumentumértékű emlékiratainak nemrég kiadott teljes, cenzúrázatlan változata¹ helyett Máthé Áron még az 1989-ben megjelent, megkurtított memoárból² merített. Ugyanakkor az is elmondható, hogy kissé túlzott mértékben támaszkodott Balogh Edgár visszaemlékezéseire, amelyekben – a későbbi kutatások alapján bizonyítottan – elég sok a ferdtítés. Balogh Edgár emlékirataiban és későbbi interjúiban – egyebek mellett – a valóságosnál erőteljesebb kommunista befolyást érzékeltetett Kolozsváron 1944-ben, miközben lekicsinyelte gróf Teleki Béla és az Erdélyi Párt szerepét a hatalmváltás napjaiban. Máthé Áron e téren bizonyára abból indult ki, hogy Balogh Edgár az átmeneti időszakban kétségtelenül Kolozsvár politikai és gazdasági életének egyik kulcsfigurája volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ő későbbi megítélései mindenben helytállóak lettek volna. Érezhette ezt maga a szerző is, amikor Lakatos István visszaemlékezéseire alapozva felvetette, hogy Balogh Edgár vajon évtizedekkel később nem keverte-e össze Teleki Béla személyét a kormánybiztos Bethlen Béláéval. E részletkérdésektől függetlenül Máthé Áron alapvetően helyesen világítja meg a kolozsvári ideiglenes karhatalmi alakulatok működését, különbséget téve a Teleki által támogatott Városi Őrség és a Bethlen által felfegyverzett üzemi munkásőrségek között. Kifejti, hogy az utóbbiak sikeresebbek, önállóbbak voltak,

azonban azt már nem teszi hozzá, hogy mindez azért volt így, mert egyrészt a munkásőrségek a Kommunista Párt közvetlen támogatását bírták, másrészt pedig a Városi Őrség megalakítását korábban kezdeményező Teleki Bélát és Vita Sándort a szovjetek, román feljelentésre, már 1944. október közepén elhurcolták.

Mindezekről az árnyalati tényezőktől függetlenül a kötetben mondhatni külön egységet képező kolozsvári ideiglenes karhatalmi alakulatokat bemutató fejezet is jól megírt összefoglaló, amelynek valódi értékét éppen az adja, hogy a kötet többi részében bemutatott más városok és régiók karszalagos csoportjaival összevetve markánsan világít rá a kolozsvári jellegzetességekre, miközben érzékelteti a hatalmváltás általános körülményeinek hatását a szovjetekkel való kollaboráció különböző formáinak kialakulására az egész korabeli Magyarországon.

A karszalagosok, vagyis az ideiglenes karhatalmi osztagok ideje 1945. május 7-én, az új államrendőrség megszerzéséről kiadott rendelet megjelenésével véget ért. A hatalmváltás anarchikus hónapjai ekkortól átadták helyüket a Kommunista Párt fokozatos felemelkedése által fémjelzett időszaknak, amely utólag az átmeneti korszak sok szörnyű büntetést hallgatta el, és számos tettet mentett fel. Az új rezsim mind Magyarországon, mind Romániában fel- és kihasználta a korábbi karszalagosokat, és igyekezett később romantikus színezetet adni a frontátvonulást közvetlenül követő, a Kommunista Párt tekintetében valóban hőskornak is nevezhető periódusnak. Máthé Áron e nem kis történelmi munkát igénylő kötetével ezt az utólag kialakult képet szeretné a valósághoz közelebb hozni, ami dicséretre méltó, fontos hozzájárulás közelmúltunk újraértelmezésének nagy feladatához.

Murádin János Kristóf

■ JEGYZETEK

1. Gróf Bethlen Béla: *Visszaemlékezéseim. A cenzúrázatlan és teljes változat.* Athenaeum Kiadó, Bp., 2019.
2. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989.

A LOGIKÁTLANSÁG LOGIKÁJA

Florin Lăzărescu: *Zsibbadtság*

■ **Zsibbadtság:** a szó megannyi interpretációs lehetőséget kínál. Ezúttal egy olyan történetben válik címadóvá, melyet paradox módon az átlagosabbnál átlagosabb élethelyzetek és ábrázolt körülmények tesznek rendhagyóvá és egyedivé. Florin Lăzărescunak sikerül ezen fogalom jelentésprizmáján átszűrve megalkotni a személyes sorsok pszichológiai diagnózisán keresztül egy társadalmi „kórképet”.

Ennek példaként figyelhetjük Stoican asszony szívbe markolóan drámai helyzetét, az Alzheimer-kór okozta fokozatos szellemi leépülést, mely mentális „zsibbadtságot” idéz elő nála, egész addigi élete kitörlődésével sújtva őt. Ennek következtében a végkifejletben egy rémült, megvadult ösztönlény lesújtó képével szembesülhetünk, aki az emberi magatartás semmilyen jelét nem mutatja már, annak legjelentősebb ismérvét, az idősíki-distinkciót veszítve el, a valóságpercepció egyetlen, kétségbeejtően hiányos szeletét, az éppen lezajló pillanatot észlelve csupán. Az ő esetével szemben a mű másik fontos alakjának, Evgheniének, az írással kacérkodó egykori antikváriusnak és egyben Stoican asszony bérlőjének egy egészen másfajta zsibbadtság nyomja rá bélyegét hétköznapijaira. Saját világnézete önellentmondásainak csapdájában, fojtogató, kifulladásztó vehemenciával kutatva léte valamiféle egyedi, csak neki szánt és csak általa megvalósítható értelmét, őt is megkörnyékezi ez a halálfélelmet gerjesztő, bénító tehetetlenségérzetben megnyilvánuló zsibbadtság, mely elnevezéssel ő maga címkézi fel bizarr, fizikai betegséggel nem magyarázható tünetegyüttesét. Azonban ez az alattomos, parazita-ként életekre tapadó érzet Evghenie

esetében nem az elméjét, hanem a lelkét akarja kisajátítani, ellehetetlenítve számára a buzgó, elszánt önkeresés sikerét.

De nem is a különbség az igazán izgalmas a zsibbadtság „áldozatait” górcső alá véve, hanem annak kollektív jellege, az analógiás viszonyba helyezhető nüanszok kreálta elgondolkodtató összefüggéshálózat, mely a rendszerváltást követő Románia társadalmi helyzetének metaforájaként is értelmezhető. Ugyanis látszólag az 1989-es forradalom katartikusan felszabadító változásokat hozott az elménk és a lelkünk számára, azonban ez pusztán illúzió, önámítás, melyre összeavart identitástudatunk a zsibbadtság állapotának önvédelmi mechanizmusával reagál, felkínálva, a mű példáihoz visszatérve, Stoican asszony, illetve Evghenie számára is egy saját, képzelte, fiktív realitás lehetőségét, melyben tovább kutatgatják magukat, nem túl sok sikerrel. Ez a társadalomkép tükröződik Evghenie alkotással kapcsolatos magatartásában is, az a lázadó, „forradalmár” álláspont és attitűd, mely arra készíti, hogy sikeres íróbarátja, Cazi-mir tanácsa ellenére a lírai műnemet válassza, mellyel, annak véleménye szerint, „nem nagyon lehet karriert csinálni”. A címválasztását is hasonló elvekre alapozza; az intézményesülő irodalom „mesterpéldáinak” számító, olvasói igényeknek megfelelően „gyártott”, elcsépelet klisékben bővelkedő tucatművek által viselt közhelyes, hatásvadász sabloncímek helyett egy már-már ironikusan és szélsőségesen egyszerű, objektív címmel látja el alkotását: *17×17 vers és fotó*.

A fotók a férfi perspektívájából megközelítve mindössze úrköltő sze-

repet játszanak, általuk válhat „komoly”, százoldalas verseskötetté munkája, azonban valójában egy sokkal mélyebb és fontosabb üzenetet közvetít a szerző a fotó és a fotózás metaforája által. A kontextusából kiragadott és fényképre száműzött történet drámájával hazaérve szembesül: azzal, hogy bármilyen erőteljes is az általa megörökített személy történetének üzenete, az nem fog kiderülni egyetlen képkockából. A még lesújtóbb felismerés számára talán az, hogy az emberek nem is fognak erőlködni a megfejtéssel, így egy átlagos, hétköznapi helyzet pillanatává „zsibbad” majd. Ahogyan a többi, megannyi személyes sors is, országspecifikus gondokkal együtt és azokon túl, melyekre gyakran még a művészet sem tudja kellőképpen felhívni a figyelmet, megmentve saját zsibbadtságától. Az ebből való kiutat,

„menekülési útvonalat” az abszurd, látszólag logikátlan helyzetek elleni küzdelem helyett azok elfogadása és megértése, az önellentmondásokban való önfelfedezés paradox logikája, illetve a hitben osztozó közösség, egység érzetének felemelő és megnyugtató ereje szolgáltathatja.

Ezt a látszólag könnyeden ironizáló, cinikus humorával elgondolkodtató, kegyetlen alapigazságokat feltáró művet nem bravúros fordulatai vagy korszakalkotóan fantáziadús és innovatív gondolatai, hanem kendőzetlenül őszinte hangvétele, az átlagos hétköznapi részletgazdag leírásai és az olykor abszurdításig sarkított perspektívák görbe tükrében megmutatkozó valóságzilánkok teszik autentikus és ugyanakkor konvencióktól elrugaszkozó alkotássá.

Tóth Yvett

ABSTRACTS

László Csorba

■ ***The Kossuth Emigration (1849-1867)***

Keywords: *Lajos Kossuth, Hungarian Revolution and War of Independence, emigration*

The Hungarian political emigration, active between 1849 and 1867, which is often called the “Kossuth emigration”, became a shaping part of Hungarian and world history in the second half of the 19th century in at least five respects. On the one hand, it nurtured a direct relationship with the Hungarian resistance movement, on the other hand, through the press and personal contacts, it influenced the policies of several Western states regarding the Habsburg Empire. At the same time, it also communicated the opinion of foreign countries about Hungary and built the image of a freedom-loving Hungary in European public opinion, while sometimes also pressing the Habsburg power to take steps that perhaps would not have been taken without such pressure; nor can one ignore the fact that the members of the emigration used their knowledge and talents in different countries of the world for the benefit of the people living there.

Tibor Frank

■ ***“In Close Relationship”: Leó Szilárd and Albert Einstein***

Keywords: *Leó Szilárd, emigration, Albert Einstein, political mediation*

The author outlines the life of nuclear physicist and later biologist Leó Szilárd, from his youthful years in Budapest to his stay in Germany, England, and then the United States. He presents his close relationship with Albert Einstein and their long-lasting cooperation. For the past thirty-five years, Einstein has supported the efforts of his former student and then colleague. Their unbroken cooperation regarding the fateful matters of the 20th century demonstrates their social sensitivity

and their conviction that the goal of science must always be to serve humanity.

Gábor Gyáni

■ ***The Great Exodus***

Keywords: *migration, mid-19th and mid-20th century, America, Hungary*

As a clear sign of globalization nearly fifty million Europeans moved to the United States between the mid-19th and mid-20th century. Hungarian citizens also took a part in the process during the decades of the late 19th and early 20th century. Their number, according to the data of turnover, could be around one million and three hundred thousand. Since every third outmigrant had finally returned, and a great number of them did the distance several times between America and Hungary, the actual human loss of the country could be at best nine hundred thousand. The extent of overseas migration, however, was much less than the interregional one happening within the boundaries of the country and/or Europe. The migrants were recruited mainly from the poor agrarian population, and the non-Hungarian nationalities. The geographical distribution of the movement was also highly selective: the emigration centers coincided with a few marginal areas (counties and groups of villages).

János Kalmár

■ ***The Effect of Ottoman Rule on Hungary’s Demographics from the 16th to the 18th Century***

Keywords: *Hungary, 16th-18th centuries, demographics, changes*

The study analyses the changes in Hungary’s demographics from the 16th to the 18th century. After outlining the medieval antecedents, it presents the changes during the Ottoman era, and then deals in detail with the events after the period of Turkish occupation (resettlement, internal migration, and the increase in the proportions of the nationalities).

András Lénárt

■ ***When Everything Came Together: The Reception of the 1956 Hungarian Emigrants***

Keywords: *1956, Hungary, emigration*
 After the 1956 revolution, nearly two hundred thousand people left Hungary. Most of them settled permanently in other countries and relatively few returned. Reaching and crossing the western border was a difficult task, but it still seemed a realistic undertaking compared to previous years. Indeed, the technical border lockdown at the Austrian border was lifted in the spring of this year in the context of the general easing of political tensions at the international level. The study uses statistics compiled in 1960 to show exactly where the emigrants settled. Based on contemporary UN and NATO reports, it seems that the situation of the groups that have been considered political refugees by the developed Western states has evolved positively. The Hungarians were initially very positively received by Western public opinion. Additionally, the demographic characteristics of emigrants have also facilitated rapid employment and the start of integration. 1956 was thus an exceptional moment in the history of international migration, when (almost) everything came together.

Gábor Nyári

■ ***The First Years of the 1945 Emigration***

Keywords: *World War II, Hungarians, emigration, the Forty-Fivers*

The end of the Second World War found almost one million Hungarian citizens – both civilians and soldiers – beyond the country's western borders, mainly on the territory of the crumbling Third Reich. The majority returned home in a short time, but about two hundred fifty thousand people – mainly military officers and civilian intellectuals, who feared the usually unjustified retaliation in Hungary – chose to emigrate, thus creating the group of the so-called Forty-Fivers. In the early days,

the prisoners of war and the refugees struggled primarily for survival in the camps. Then, in 1948-1949, at the time of the establishment of the two German states, the lowering of the Iron Curtain, the communist takeover in Hungary, and the stabilization of the international situation, seeing that they could not return to their homeland soon, they chose emigration and integration. At the same time, the Forty-Fivers have preserved their identity, their language, their traditions, and they have built a worldwide system of relationships. The present study presents the group composition of the Forty-Fivers as well as their fate after World War II.

Pál Pritz

■ ***The Emigration of Count Mihály Károlyi and Oszkár Jászi***

Keywords: *Mihály Károlyi, Oszkár Jászi, emigration, Little Entente, historical reception*

The author presents the complexity of the October emigration in an analytical way, along with the inevitable breakup between Károlyi and Jászi. The study presents their unlucky relationship with the Little Entente and the way in which they have harmed the interests of the country with their politics. It discusses the reasons for the partial reception of Károlyi in the socialist era and the ongoing hostility against Jászi. Finally, it also presents the reasons for the lack of Jászi's reception after the 1989-90 regime change, as well as the role of the nation's structure and its division, the long-time rule of the Alliance of Free Democrats (SZDSZ), the mechanism of scapegoating, and Jászi's oeuvre.

Ferenc Tóth

■ ***“Man Roams the Earth in the Midst of So Much Uncertainty...”: The Rákóczi Emigration and Its Historical Significance***

Keywords: *Ferenc Rákóczi II, war of independence, 18th century, emigration*
 Ferenc Rákóczi II is a favorite figure in

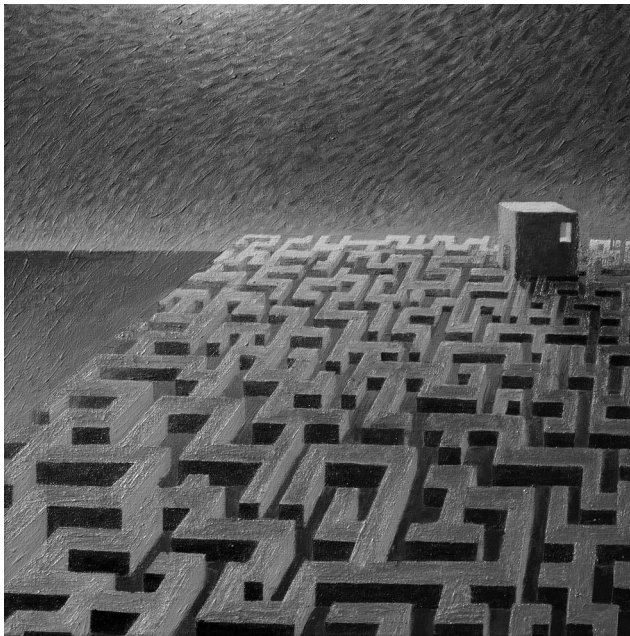
European history, which is partly due to the fact that after the failure of the war of independence (1703-1711) he was forced into a long exile. The story of the emigrant prince and his comrades was one of the most popular and controversial topics in our national history, whose perception changed from era to era. The study tries to point out the significance of the Rákóczi emigration through the historical sketch of the Peace of Satu Mare, based on recent research. The prince, who was forced to emigrate to Turkey after the years spent in France, and the Hungarian fugitives who have followed him not only received refuge in their new home in Tekirdağ, but also established a new Hungarian emigrant political and spiritual center. Here, along with the unrealized foreign policy plans, such masterpieces were created as Rákóczi's *Confessions* (*Confessio peccatoris*) or the *Letters from Turkey* of Kelemen Mikes. The Hungarians from Tekirdağ and their compatriots forced into French exile have played an important role in the eastern arena of French secret diplomacy and also in the spread of Hungarian hussarship in Western Europe.

Klára Vörös

■ ***An Analysis of the Identity Crisis of Transylvanian Hungarian Emigrant Intellectuals***

Keywords: *Transylvania, Hungarian intellectual, Hungary, migration, identity crisis*

The leitmotif of this study consists in tracking and understanding the path of the Transylvanian Hungarian intelligentsia who moved to Hungary during the exodus beginning in the 1980s. The author's research, carried out through the coping questionnaire and the in-depth interview guided by specific criteria, involved 50 subjects. It highlights the specific situation of a minority, determined by the history of that age, in which forced emigration proved to be an important factor, the reasons for their decision to emigrate, and the factors of the subsequent identity crisis and its attempted solutions. The author presents an authentic picture of their condition and analyzes it in an unbiased way, based on the aspects of the identity crisis reflected in individual destinies.

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

- Csapody Miklós** (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest
Csorba László (1952) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE, Budapest
Fazakas Barna (1976) – képzőművész, Csíkszentkirály
Fodor János (1989) – történész, PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
Frank Tibor (1948) – történész, az ELTE professor emeritusa, az MTA rendes tagja, Budapest
Gömöri György (1934) – költő, irodalomtörténész, London
Gyáni Gábor (1950) – történész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, ELTE, Budapest
Kalmár János (1956) – történész, CSC, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Keszeg Anna (1981) – kultúrakutató, PhD, egyetemi oktató, BBTE, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár,
Lénárt András (1975) – történész, PhD, Holokauszt Emlékközpont, Budapest, szerkesztő, holokausztfoto.hu
Markó Béla (1951) – író, költő, politikus, az RMDSZ volt elnöke, Marosvásárhely
Mitu, Sorin (1955) – történész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Murádin János Kristóf (1980) – történész, habil. egyetemi docens, tanszékvezető, Sapientia EMTE Kolozsvári Kar, Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék
Nyári Gábor (1986) – történész, PhD, ügyvezető igazgató, RETÖRKI, Városlőd
Orbán Zsolt (1976) – történelemtanár, Csíkszereda, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Pritz Pál (1944) – történész, az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének magántanára, Budapest
Tóth Ferenc (1967) – történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest
Vörös Klára (1947) – felnőtt klinikai és mentálhigiénés szakpszichológus, pszichoterapeuta, Budapest
Tóth Yvett (1999) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

TÁMOGATÓK

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL
CULTURII

Hungarian American
Coalition

„A diktatúra éveiben az erdélyi magyar kisebbség köreiből jelképesen fogalmazva mindenkire kiosztott a »védelmi hadi kötelezettség« és a személyiség önmaga, a személyes és a szakmai értékei képeztek a fegyverzetet abban a harcban. Ez olyan összetartást eredményezett, mely a magyarságtudat felértékelését hívta életre, ugyanakkor mindenki fokozottan élte meg a saját személyének a fontosságát. Azáltal volt szerves része a közösségnek, hogy személyes felelősséggel tartozott érte. A helytállás ebben a kontextusban növelte a személy önbecsülését. Amiért nyilvánvaló súlyos árat fizetett, támadások kiállása, kinszenvedések elviselése volt a fizetség. [...] Éppen ezért az áttelepült személy válságállapotát mélyítette, amikor az anyaországi magyarok részéről elutasító megnyilvánulásokkal kényszerült szembesülni, különösen »malignusnak« találtam a nemzeti tudatát, nemzeti identitását megkérdőjelező megjegyzéseket. Ennek egyértelműen az a magyarázata, hogy pontosan az erdélyi magyar kisebbségi léthelyzetében felértékelődött magyarságtudatát sérti, amellyel kénytelen volt elválaszthatatlanul azonosulni. Ezzel a sértéssel legfőbb pontján sebzik meg, mert számára ennek az identitástartalomnak vállalása volt az, amiért a származó országban a legtöbb sérelmet szenvedte el.”

(Vörös Klára)

ISSN 1222 8338

10 LEJ
800 FT

MIGRANȚI, EMIGRANȚI MAGHIARI (SEC. XVIII-XX)
HUNGARIAN MIGRANTS, EMIGRANTS
(18th-20th CENTURIES)